
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2008 №4

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

İŞƏXSİYYƏT PSIXOLOGİYASI

- Алиева К.Р.**
Основы развития творческого потенциала личности3
- Алиева Ф.И.**
Психологические особенности восприятия художественной литературы11
- Кулиева И.**
Личностные отношения супругов, ожидающих ребенка21
- Qarayeva R.**
Yeni yetmələrin şəxsiyyətinə psixoanalitik yanaşmalar29

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

- Сафронова Н.В.**
Психология познавательных процессов и методы их моделирования с использованием современных компьютерных технологий.....38
- Əhmədханова Z.R.**
Ailə modellərinin nəzəri-psixoloji məsələləri.....46
- Нəsəнова М.А.**
Сəfər Cabbarlı yaradıcılığında mənəvi keyfiyyətlərin psixoloji təhlili.....50
- Pur Üfiqi Fərsad Şahbaz**
Ailə-nigah münasibətləri və onun tədqiqi istiqamətləri61

KLİNİK PSIXOLOGİYA

- Ахмедова Э.П., Исмаилова М.Ю.**
Изучение влияния индивидуальных и групповых форм работы на психосоциальное состояние психосоматических больных (на примере больных псориазом).....74
- Дьякова Т.В.**
Общие изменения психики у психосоматических больных88
- Musazadə T.F.**
Şəkərli diabet və hemodializli xəstəliklərin psixoloji mənzərəsi və onun tədqiqi istiqamətləri.....93

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Əsgərova S.N.

Yeniyyətlərin hüquqazidd davranışı və onlarla aparılan psixoprofilaktik işin təşkili.....104

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Əhmədova G.

Yeniyyətləri intihara sövq edən amillərin psixoloji təhlili111

Məmmədov N.K.

Musiqili dram janrının yaranmasında maarifçilik mədəniyyətinin rolu.....118

Касумова Г.Х.

Бунт сильных людей в романе М.Сулейманлы «кочевье»125

Агаева С.

Социально-психологические аспекты гендера в рекламе130

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Məhəmməd Aryana

Yeniyyətmə yaşlı oğlan və qızlarda özünə inamın və aqressivliyin müqayisəli tədqiqi137

Əlirza Nezam dust Məlfəcani

Rudsər vilayətinin Pəyamnur universitetində oğlan və qız tələbələrin özünüdərkinin müqayisəli tədqiqi (2007–2008)148

Fəramərz Əkbəriyan

Yeniyyətmənin psixoloji xüsusiyyətləri və şəxsiyyətinin formalaşmasına onun təsiri153

Pur Şahsuvari Fatimə

Qız və oğlanların arasında sərvət dəyərlərinin formalaşmasının fərqi160

Çıraqova V.M.

Azərbaycan ədəbiyyatında gözəllik tərbiyəsi məsələlərinin qoyuluşu166

Мурсалбекова Л.В.

Экзамен и здоровье студентов174

Гусейнов Э.А.

Исследование психологических аспектов процесса обучения студентов в ВУЗе.....182

Cəfəri Qənbəri Həsən

Azərbaycan mədəniyyətində valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların tərbiyəsinə klassik yanaşmalar191

Abbasov E.

Məşqçi fəaliyyətinin pedaqoji və psixoloji xüsusiyyətlərinin vəhdəti198

PSIXOLOGİYA TARİXİ

Mobil Aslanlı Huntürk

A.Bakıxanov sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması haqqında207

Vəhid Xodayi Məcd

İranda psixologiya elminin müasir inkişaf vəziyyəti217

ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ

Алиева К.Р.

доцент кафедры психологии БГУ

Развитие творческой активности является одной из ключевых проблем современной психологии. На личностном уровне активность проявляется в деятельности и отражает ведущие мировоззренческие, ценностные, жизненные установки личности. Стремление личности к эффективному преобразованию окружающей действительности инициирует творческую активность, которая является психологической основой творческой деятельности.

В зависимости от понимания сущности творческой деятельности существуют различные методологические подходы к ее изучению. Процессуальный подход предусматривает изучение и анализ стадий творческого процесса, результативный – основан на методах оценки продуктов творчества, в основе личностного подхода – изучение качеств творческой личности, средовой подход рассматривает условия среды, способствующие творческой деятельности. Современные исследования творческой деятельности основаны на

синтетическом подходе, позволяющем преодолеть ограниченность перечисленных подходов и обеспечить ее комплексное изучение.

Творческая деятельность – это процесс, в котором использование новаторских методов определяет получение нового результата. При этом следует подчеркнуть, что в отличие от творческой деятельности взрослых, творческая деятельность детей носит субъективный характер.

В психологии творчество принято рассматривать как специфический вид продуктивной, нерегламентированной, надситуативной, неадаптивной активности, ведущей к созданию нового, за счет преобразования прошлого опыта субъекта. Проявление творческой активности личности во многом зависит от личностных (знания, умения, творческие способности) и социальных факторов (условия образовательной среды, личность учителя).

Творческие способности, характеризующие творческую личность, весьма разнообразны. Исследова-

тели называют сотни качеств, присущих творческим людям. Такой подход значительно затрудняет возможность педагогического влияния на их развитие. Типичный творческий процесс (независимо от видов творчества) включает три основных этапа: возникновение творческой ситуации, решение творческой задачи, завершение процесса, каждый из них требует проявления определенных качеств личности. Так, на иницирующем этапе творческой деятельности творческая активность определяется степенью развития чувства новизны, на кульминационном – направленностью на творчество и способностью преобразовывать структуру объекта, завершающем – во многом зависит от критичности. Очевидно, что степень развития данных качеств определяет успешность личности в творческой деятельности. Поэтому перечисленные качества могут выступать в роли диагностических показателей развития творческой активности.

Внешние детерминанты творчества связаны, прежде всего, с качественной сменой содержания образования. Гуманистическая парадигма предполагает вариативность использования педагогических технологий, стимулирующих

процессы самообучения, самовоспитания, саморазвития, развитие навыков самостоятельной творческой деятельности.

Для современного образования актуален поиск механизмов, обеспечивающих новую позицию личности как субъекта образовательного процесса. Поэтому содержание образования ориентировано не на передачу знаний, а на развитие опыта самостоятельной творческой деятельности. Процесс принятия и выполнения решений требует проявления неординарности, гибкости, нестандартных подходов к постановке целей, планированию и осуществлению собственной деятельности с позиций конечного результата.

Ведущей деятельностью в подростковом возрасте становится общение, в рамках которого проявляются такие психологические новообразования как чувства взрослости и стремление к самостоятельности, самоутверждению. Перечисленные особенности делают подростковый возраст наиболее чувствительным периодом в развитии творческой активности.

Одной из ведущих субъективных предпосылок творческой деятельности личности является потребность в самовыражении. Реализация творческой инициативы

зависит от уровня развития качеств, соотносимых с основными этапами творческой деятельности: чувства новизны, направленности на творчество, способности преобразовывать структуру объекта, критичности. Перечисленные качества личности (диагностические показатели) имеют свои внешние проявления (критерии), позволяющие судить об уровне их развития. Так, чувство новизны во многом определяется характером возникновения и степенью устойчивости познавательного интереса. Ведущими характеристиками направленности на творчество выступают мотивы творческой деятельности и умение организовать собственную деятельность, поскольку именно эти критерии во многом определяют возможность дальнейшего развития познавательного интереса и перерастание его в реальную деятельность. Критичность личности проявляется через смысловую оценку существующего и приобретенного опыта. Внешним проявлением способности преобразовывать структуру объекта является генерирование идей. А это невозможно без умения анализировать, сравнивать, обобщать, выделять главное, классифицировать, описывать, выстраивать новые связи в объектах и

системах, выдвигать гипотезы, доказывать их правомерность.

На основании теоретических и эмпирических обобщений в рамках проектируемой модели были выявлены качественные характеристики показателей и критериев творческой активности на высоком, среднем и низком уровнях, в результате чего получилась уровневая модель развития данного качества.

Личность с высоким уровнем развития творческой активности отличает устойчивый познавательный интерес, возникающий вне зависимости от внешних требований. Как правило, у таких людей есть идея и желание воплотить ее. Мотив и цель деятельности совпадают, что приводит к получению творческого образовательного продукта, а не формального результата. Организация творческой деятельности характеризуется высокой степенью самостоятельности на всех этапах. Социальные мотивы деятельности являются смыслообразующими. Субъект этого уровня склонен к экспериментированию, моделированию различных вариантов развития деятельности и ее возможных результатов. Обобщенный способ действия распространяется на другие ситуации.

Человек способен самостоятельно оценивать результаты своего труда на основе определенных ими же объективных критериев, находить причины собственных ошибок. Трудности не являются препятствием в его деятельности. Возникшая проблемная ситуация только стимулирует ее. Обычно, на этом уровне развития личность выступает генератором идей и ее деятельность отличает высокая степень новаторства.

У личности со средним уровнем развития творческой активности познавательный интерес возникает ситуативно. Ученик активен при условии сотрудничества с учителем, зависим от его помощи и поддержки, нуждается во внешней мотивации. В данном случае, он не является «исследователем», а педагог «фасилитатором». Самооценка деятельности осуществляется в основном по готовому набору объективных показателей. Для учеников среднего уровня наряду с содержательной оценкой, важно и эмоциональная оценка. При несоответствии оценки их ожиданиям может происходить отчуждение от деятельности. Учащиеся склонны полагаться на мнения авторитетных людей без предварительной критической оценки. При решении проблемной задачи

такие ученики, как правило, используют тривиальный подход.

Низкий уровень развития творческой активности характеризуется отсутствием познавательного интереса. На этом уровне личность проявляет активность только на начальных этапах деятельности при осуществлении алгоритмических действий, определяемых учителем. В силу шаблонности мышления способность к генерации идей не проявляется. Учащиеся полностью зависимы от оценочных суждений других. Отсутствие прогностических умений не позволяет личности оценить результаты своих достижений. Как правило, их деятельность не бывает результативна.

К объективным предпосылкам творческой деятельности относят возможности образовательной среды, способствующие проявлению и развитию творческой активности. Содержанием креативной образовательной среды выступают учебные программы, предоставляющие в условиях информационного общества целый ряд возможностей для развития творческой активности личности обучаемого.

Система управления личностным развитием в рамках модели строится на принципах гуманистической педагогики – личност-

ной деятельности, сотрудничества, субъективного контроля. Личностный механизм творческого саморазвития основан на непрерывном циклическом взаимодействии личности и образовательной среды. Повторяемость циклов способствует развитию индивидуального стиля творческой деятельности.

Основной формой организации деятельности учащихся стало непосредственное наблюдение за объектами и явлениями на протяжении учебного процесса. В процессе наблюдений происходит встреча с новым, накапливаются образные представления, которые являются основой для творческого воображения. Наблюдение является средством интеллектуального и творческого развития личности. Это способствует формированию одного из важнейших качеств творческой личности – наблюдательности, которое во многом определяет степень развития чувства новизны. Кроме того, материал, полученный в ходе наблюдений, является основой для развития таких мыслительных умений как анализ, обобщение, поиск причинно-следственных связей, классификация, сравнительная оценка, перенос, лежащих в основе способности преобразовывать структуру объекта.

В некоторых исследованиях экспериментально изучалась динамика развития творческой активности подростков. Срез данного уровня развития показал о приблизительном равенстве уровней творческой активности в контрольной и экспериментальной группах по всем показателям. Основная часть испытуемых имела средний уровень развития творческой активности, что составило 65% и 69% в экспериментальной и контрольной группах соответственно.

По нашему мнению, эти данные отражают состояние образовательной среды, в которой протекает развитие и формирование личности, и для которой характерно преобладание информационного подхода в обучении, недостаточный удельный вес самостоятельной работы школьников, низкая связь обучения с жизненными ситуациями.

После проведения формирующего эксперимента наблюдалось положительная динамика уровня творческой активности как в контрольной, так и в экспериментальной группах. Однако степень качественных изменений существенно различается. Так, в экспериментальной группе количество детей, имеющих высокий уровень раз-

вития творческой активности, увеличилось до 64%, в то время как в контрольной группе только до 24%.

И в контрольной, и в экспериментальной группах, наблюдается максимальное приращение по показателю «направленность на творчество», далее в сторону уменьшения следуют «чувство новизны», «критичность» и «способность преобразовывать структуру объекта». На основе этих данных делается вывод о том, что наиболее значимым условием развития творческой активности подростков является именно направленность личности на творчество, поскольку это качество основывается на мотивах творческой деятельности и способности организовать собственную творческую деятельность.

Динамика развития творческой активности (%)

Уровни развития	Группа	чувство новизны		критичность		способность преобразовывать структуру объекта		направленность на творчество		Самооценка		Творческая активность	
		КЭ	ФЭ	КЭ	ФЭ	КЭ	ФЭ	КЭ	ФЭ	КЭ	ФЭ	КЭ	ФЭ
высокий	ЭГ	28	63	13	23	16	32	21	58	44	83	27	64
	КГ	28	34	14	16	15	14	18	27	45	52	19	24
средний	ЭГ	53	36	51	66	51	57	68	38	52	17	65	31
	КГ	48	55	55	62	58	65	57	53	40	37	69	67
низкий	ЭГ	19	1	36	11	33	11	11	4	4	0	8	5
	КГ	24	11	31	22	27	21	25	20	15	11	12	9

Критический анализ рассматриваемого исследования показывает, что в данном случае нельзя говорить об актуализации и реализации творческой личности или творческого потенциала личности, лишь на основе некоторых показателей креативности. Как уже говорили, в данном случае креативность личности как один из важных условий развития творческого потенциала, полностью отождествляется с творческим потенциалом личности. В результате делаются некорректные выводы о формировании творческого потенциала личности подростка.

Творческая активность личности представляет собой системное интегративное качество, базирующееся на внутренней потребности в эффективном освоении действительности и проявляющееся в преобразующей продуктивной деятельности. Структурными подсистемами творческой активности выступают качества личности, соотносимые с основными этапами творческой деятельности: чувство новизны, направленность на творчество, способность преобразовывать структуру объекта, критичность. Творческая активность личности проявляется в осознании собственных потреб-

ностей, понимании их культурных оснований, возникающей мотивации на преобразующую деятельность и во владении технологией реализации собственных целей. В развитии личности творческая активность выступает условием его самосовершенствования в деятельности.

Таким образом, можно предположить, что психолого-педагогическая модель развития творческой активности личности включает три взаимосвязанных компонента: личностные качества, соотносимые с основными этапами творческой деятельности; возможности образовательной среды и условия организации продуктивной совместной деятельности, обеспечивающие их реализацию. Взаимодействие объективных и субъективных

предпосылок творчества создает социальную ситуацию развития, следствие которой – проявление и развитие творческой активности личности. Данная модель предполагает наличие и развитие личностно-ориентированной гуманистической системы образования.

Перспективными направлениями изучения проблемы в частности могут стать исследования роли познавательной, мотивационной, эмоционально-волевой сфер личности в развитии творческой активности; зависимости творческой активности личности от возрастных и индивидуальных особенностей и творческих достижений личности с одной стороны, и от роли педагога в организации творческой деятельности личности с другой стороны.

Литература:

1. Azərbaycan məktəbi: yeniləşmə zərurəti və imkanlar. Bakı, 2006, s.49

2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri, Bakı, Azər nəşr, 1981, 190 səh.

3. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişafı, Bakı, 1967, s.351

4. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqların psixologiyası. Bakı, 2002, s.89

5. Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V., Mustafayev M.H. Müxtəlif psixoloji məktəblərdə kreativlik anlayışının öyrənilməsinin konseptual əsasları, Psixologiya jurnalı, №1–2, 2001, s.3–9.

6. Əliyeva K.R. Yarıdıcılıq imkanları və şəxsiyyətin inkişafı. Müasir elm XX əsrin astanasında: problemlər, perspektivlər. Elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2000, s.16–18.

7. Вяткин Л.Г., Тарский Ю.И. Психолого–педагогические основы развития творческого потенциала обучаемых: Акмеологические аспекты. Саратов, 1994.
8. Гатанов Ю.Б. Развитие личности, способной к творческой самореализации // Психологическая наука и образование. – 1998, №1. с. 93–102.
9. Дроздикова Л. Н. Творческая самореализация старшеклассников в условиях системно-целевой дифференциации обучения: Дис. канд. пед. наук.– Казань, 1998.–206 с.
10. Кун Д. Основы психологии: Все тайны поведения человека. –СПб,2004. -864 с.
11. Рудкевич Л.А., Рыбалко Е.Ф. Возрастная динамика самореализации творческой личности. Психологические проблемы самореализации личности, СПб, 1997, С.89-106.
12. Сеидов С.И. Социальная психология творчества, Баку, 1994, 200с.
13. Boden M. The Creative Mind. New York: Basic Books, 1990, 246p.
14. Gardner H. Creativity: An Interdisciplinary Perspective. Creativity Research Journal, 1988, N1, p. 8-26.
15. Runco, M. & Albert, R., eds. Theories of Creativity. Newbury Park CA: Sage Publishers, 1990, 367 p.

ŞƏXSİYYƏTİN YARADICI POTENSİALININ İNKİŞAFININ ƏSASLARI

Məqalədə şəxsiyyətin yaradıcı fəaliyyətinin inkişafına təsir göstərən amillər nəzərdən keçirilir. Burada, həmçinin, yaradıcı fəaliyyətin öyrənilməsinə müxtəlif metodoloji yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Müəllif məqalədə yaradıcı potensialın realizəsində şəxsiyyətin tələbatlarının, şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişaf səviyyəsinin rolunu ön plana çəkmiş və bu amilləri psixoloji tədqiqatın obyektinə çevirmişdir.

THE BASIC DEVELOPMENTS IN CREATIVE ACTIVITY OF THE PERSON

In clause factors acting developments of creative activity of the person have been investigated. Here, also, in training creative activity methodological approaches. The author has brought on the foreground in clause in realization of creative potential in needs of the person, a role of quality of the person for development of a level, and also these factors have been transformed by the psychological investigated object.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Алиева Ф.И.

Диссертант кафедры психологии БГУ

Восприятие художественной литературы представляет собой процесс постижения читателем мира автора и персонажи этого произведения через «мир текста» и соотнесения его с собственным миром. При чтении читатель как бы входит в роль того персонажа, который вызывает у него симпатию, а в дальнейшем эмпатию. Сопереживание, испытание чувств любимого персонажа как своих, иногда приводит к тому, что сам того не замечая, человек идентифицирует себя, ставит на место этого персонажа. Порой даже отрывается от реальной, обыденной жизни и живет в том мире, и с теми ценностями, чувствами, которые характеризуют стороны героев данного произведения – с одной стороны, а с другой – характеризуют ту эпоху, ту реальность, в которой происходят, разворачиваются события, захватывающие дыхание.

Известно, различие в интерпретации мира в художественном произведении и у читателя приводят к непониманию текста. В

этом случае степень воздействия художественной литературы зависит от ряда факторов:

а) От темы художественной литературы, от его информированности. Воздействие художественной литературы на читателя зависит от степени заинтересованности читателя в описываемом художественной литературой фрагменте действительности. Близость информации, имеющей в художественной литературе, к интересам читателя влияет на степень воздействия на него;

б) От степени выраженности в художественной литературе авторского миропонимания. Воздействие художественной литературы на любого читателя будет тем больше, чем убедительнее и выразительнее он представляет состояние и идеи, присущие данному типу сознания.

Анализ исследований в этой области показывают, что между писателем и его читателем существует определенная функциональная зависимость. По этому поводу еще в 1888 г. Эмиль Геннекен писал, что литературное про-

изведение оказывает наиболее сильное действие на того читателя, психическая организация которого наиболее аналогична, т.е. представляет наибольшее сходство с психической организацией автора этого произведения.

По мнению Э.Геннекена (5), книга есть возбудитель, а не передатчик психических явлений, что она есть словесное произведение, предназначенное для того, чтобы возбудить в читателях или в слушателях особый род эмоций. Психическая организация читателя-поклонника не может быть подобной, — она может быть только аналогичной организации автора. Эмпирические данные позволяют предположить, что между индивидуально-психологическими особенностями художника и его читателя существует определенное сходство. Такое сходство имеется и в области познавательных процессов. Это подтверждает и тот факт, что некоторые авторы читаются людьми известного возраста, свойства которого они в себе воплощают. И в самом деле, сочинения этих авторов носят в себе признаки соответственного возраста. Те авторы, которых любят женщины, редко бывают грубы и неприличны.

«Развитый литературно-художественный вкус характеризует не

только осознанность и целенаправленность выбора литературно-художественных произведений для чтения, но и способность их полноценного эстетического восприятия.

Каковы же критерии эстетического восприятия? Нам представляются наиболее важными следующие взаимосвязанные между собой показатели:

1. Целостность восприятия. Этот критерий трактуется нами в широком плане как единство рационального и эмоционального начал в восприятии, интуитивного и дискурсивного постижения содержания и формы, единство объективного и субъективного, анализа и синтеза в самом процессе восприятия.

2. Эстетическая направленность восприятия. Этот критерий, который, к сожалению, далеко не всегда учитывается исследователями типологии читателей художественной литературы, предполагает включенность эстетической оценки (т.е. оценки с позиций прекрасного и эстетического идеала) во все слагаемые, образующие целостность восприятия. Единство рационального и эмоционального, дискурсивного и интуитивного мышления характеризует, например, любой акт постижения дейст-

вительности, но только то восприятие, на наш взгляд, является эстетическим, в котором это единство характеризуется включенностью в него направленности на эстетическую оценку.

3. Активность читателя в осмыслении произведения и адекватность постижения художественного обобщения. Эти две особенности объединены в одну, потому что без активности читателя, в частности на посткоммуникативной фазе восприятия, не может быть достигнута адекватность постижения художественного обобщения, т.е. полноценное эстетическое восприятие (10, с.36–38).

Видный философ В.Ф.Асмус писал: «К осознанию содержания данного объективно в самом художественном произведении и в этом смысле независимого от воспринимающего, нет и не может быть никакого пути, кроме активности самого читателя, зрителя, слушателя. Содержание художественного произведения не переходит – как вода, переливающаяся из одного кувшина в другой, – и произведения в голову читателя. Оно воспроизводится, воссоздается самим читателем – по ориентирам, данным в самом произведении, но с конечным результатом,

определяемым умственной, душевной, духовной деятельности читателя. Деятельность-это есть творчество» (13, с.62).

Известно, что при усвоении художественной литературы проявляется субъективность восприятия. Следует отметить, что восприятие художественной литературы зависит не только от характера текста и его образов, но и от самого субъекта. В восприятии всегда сказываются особенности личности человека. Этот феномен восприятия изучен многими исследователями. Азербайджанские психологи А.С.Байрамов, Б.Г.Алиев, А.А.Ализаде и другие грубо исследовали субъективность восприятия и определили его психологические механизмы. Субъективность восприятия изучали и зарубежные исследователи П.Фресс, Ж.Пиаже, С.Л.Рубенштейн, У.Найссер, А.Р.Лурия, А.Д.Логивенко, Г.И.Лернер, Дж.Гибсон, С.А.Гельфанд и другие. Нужно отметить, что основные исследования, посвященные субъективности восприятия, носят общепсихологический характер. Исследования показывают, что субъективность восприятия определяется индивидуально-психологическими свойствами и прошлым опытом человека.

Исследования по субъективности восприятия, проведенные со стороны А.Бегби, представляют большой интерес. А.Бегби продемонстрировал значение прошлого опыта для восприятия в экспериментах с детьми из Мексики и из США. Он предварительно подобрал пары картинок, каждая из которых включала одну сцену из мексиканской жизни и одну из североамериканской. Затем он показал их детям с помощью стереоскоп, который позволяет проецировать в течение короткого отрезка времени на сетчатку двух глаз разные картинки. Таким образом, мозг получал одновременно сложные сигналы двух типов, которые он не мог объединить: в таких случаях благодаря феномену избирательного внимания и субъективности мозг воспринимает только один из сигналов (8, с.209).

А.Бегби отметил, что при одновременном предъявлении таких двух объектов, как. Например, изображения тореадора и игрока в бейсбол, мексиканские ребята чаще видели только первый из них, североамериканские – второй. Мозг каждого улавливал наиболее привычный образ с учетом окружающей среды и прошлого опыта. По нашему мнению, то же самое

происходит во время восприятия художественной литературы. Если сказать конкретно, то восприятие чего-то зависит от субъективности индивида и его прошлого опыта (8,с.210).

Исследования показывают, что огромную роль в субъективности восприятия играют знание человека, его предшествующий опыт, его прошлая практика. Например, если вам предъявить ряд незнакомых фигур, то уже на первых фазах восприятия вы постараетесь найти какие-то эталоны, с помощью которых можно было бы охарактеризовать воспринимаемый объект. В процессе восприятия, для того чтобы классифицировать то, что воспринимаете, вы будете выдвигать и проверять гипотезы о принадлежности объекта к той или иной категории предметов. Таким образом, при восприятии активизируется прошлый опыт. Поэтому один и тот же предмет может по-разному восприниматься различными людьми.

Знания и опыт оказывают значительное влияние на точность и ясность восприятия. Например, не узнавая при восприятии иностранного языка малознакомые слова, мы, тем не менее, безошибочно разбираем родную речь даже тогда, когда слова произносятся невнятно.

Субъективность и содержание восприятия определяется и поставленной перед человеком задачей, и мотивами его деятельности, его интересами и направленностью. Существенное место в субъективности восприятия занимают установки и эмоции, которые могут изменить содержание восприятия.

Надо заметить, что вопрос о роли представлений, а также субъективности в восприятии художественной литературы имеет не только теоретическое, но и практическое значение. От его решения зависит, нужно или нет обучать читателей умению правильно представлять себе образы произведения. Субъективность восприятия также зависит от многодетальности и сложности художественной литературы.

Все исследователи процесса восприятия отмечают его уровневость. Если в общепсихологических работах этот принцип характеризует протекание самого процесса в различных звеньях нервной системы (14), то в обработки речевых сигналов по уровням языковой иерархии.

В процессе восприятия у каждого читателя возникает его собственное личностно-значимые ассоциации на текст и его элементы. Конечно, «тот факт, что одно и то же произведение по-разному вос-

принимается разными людьми, не может быть объяснен исключительно индивидуальными психологическими особенностями реципиентов. Важное место здесь принадлежит исторической ситуации, традициям национальной культуры и т.д., иначе говоря – социально-историческим предпосылкам» (14.).

Художественная литература от любых других текстов и речевых сообщений отличается тем, что писатель говорит с читателем художественными образами, которые не только сообщают нечто, но и должны воздействовать на чувства читателей. Но это не означает, что у читателей должны возникать представления, соответствующие этим образам, поскольку читательские представления совершенно субъективны. На формирование этих представлений значительное влияние оказывают индивидуально-психологические особенности личности, образ мышления, стиль жизни и т.д.

Анализы исследований по этой проблеме показывают, что субъективность возникающих у читателей представлений обусловливается следующими факторами:

Во-первых, у некоторых читателей могут возникать представления, не соответствующие тексту произведения. Большая часть дей-

ствительно субъективных, не соответствующих тексту читательских представлений объясняется неумением многих читателей правильно воспринимать текст.

Во-вторых, у читателей, умеющих анализировать художественный текст, возникают индивидуальные, личностные представления, не соответствующие тексту. Такие представления возникают (при чтении прозы очень редко, при чтении поэзии – чаще) в связи с представлениями, непосредственно вызванными самим текстом произведений. Непосредственные, первичные читательские представления соответствуют содержанию текста. Они являются основными и необходимыми для восприятия литературы.

Вторичные же представления – это уже личные воспоминания читателей, которые связывают воспринятое с личностью читателя. Возникновение их не дает, таким образом, основания отрицать существенную роль первичных читательских представлений для восприятия художественного текста.

И, наконец, третий фактор, обуславливающий субъективность читательских представлений, – это то, как даны нашему сознанию представления. Возникающие при чтении художественного текста.

Следует отметить, что читательские представления являются единственной формой, способом усвоения читателями образов текста, отражением их в сознании читателей. По самой своей сущности и назначению они должны соответствовать тексту, т.е. быть объективными. Возникновение таких представлений предполагает умение анализировать художественный текст. Поэтому у людей, не владеющих им, могут возникать субъективные, не соответствующие образам текста первичные представления.

Однако поскольку образы текста воссоздаются на основе индивидуального, в той или иной мере различного опыта читателей, читательские представления имеют индивидуальный, субъективный оттенок. Он может быть почти незаметным, когда у читателей опыт в отношении изображаемого предмета почти одинаков, и может быть более заметным при более резких различиях в опыте читателей.

Мера индивидуального, субъективного в читательских представлениях зависит от особенностей личного опыта читателей, но и от самих литературных произведений, от замысла писателя и поэта. Одни более жестко и полно опре-

деляют объективное содержание читательских представлений, другие – дают большой простор для проявления индивидуального, субъективного в этих представлениях. Иначе говоря, мера субъективного, индивидуального в читательских представлениях объективно обусловлена особенностями художественного текста. Таким образом, читательские первичные представления, предопределяемые текстом, есть субъективные образы объективного содержания художественного текста. Объективное их содержание является средством познания образов текста. А индивидуальный, субъективный момент в них обуславливает живость и интимность переживания этих образов.

Художественная литература несет в себе огромный развивающий и воспитательный потенциал: приобщает ребенка к духовному опыту человечества, развивает его ум, облагораживает его чувства. Чем глубже и полнее воспринято читателем то или иное произведение, тем больше воздействие на личность оно оказывает. Поэтому в качестве одной из ведущих задач обучения чтению программа выдвигает задачу обучения восприятию художественного произведения. Изучение субъективности

восприятия было результатом многократного педагогического исследования.

Достаточно часто дети, читая художественные произведения, воспринимают изображенное нечто и даже неверно, потому что, на уроках чтения учитель целенаправленно не работает над развитием способностей, связанных с художественной рецепцией.

М.С.Соловейчик утверждает, что способность к образному анализу художественного произведения сама собой не формируется. А если она отсутствует, то читатель воспринимает лишь основные поступки героев, следит за ходом сюжета и пропускает в произведении все, что его затрудняет.(11, с.214). Такой способ чтения закрепляется у детей и сохраняется даже в зрелом возрасте.

О.И.Никифорова пишет, что при дефектном механизме восприятия читатели из подлинно художественного произведения усваивают лишь его сюжетную схему и абстрактные, схематические представления об его образах, то есть примерно то же, что из малохудожественных книг (10, с.112). Поэтому необходимо учить детей «обдумывающему» восприятию, умению размышлять над книгой.

Адекватное восприятие формируется в процессе анализа произведения, который должен быть совместным раздумьем вслух, что со временем позволит развиться естественной потребности самому разобраться в прочитанном. Анализ произведения должен быть направлен на его идейного содержания, той основной мысли, которую стремиться донести автор до своего читателя, на выявление художественной ценности произведения.

На современном этапе серьезной проблемой в формировании адекватных читательских интересов и представлений является отсутствие социальной поддержки. Это означает, что раньше бабушки, дедушки и другие взрослые либо читали, либо рассказывали детям сказки и формировали у них адекватность, понимание, эмпатию, симпатию или адекватные отрицательные отношения. Сегодня, к сожалению, отсутствие этой социальной поддержки лишает нас возможности использования художественной литературы как фактора становления и забота о полноценном художественном развитии новых поколений была основной задачей семейного и школьного воспитания во все времена. Но сегодня, пожалуй, особенно остро осознается всем

нашим обществом необходимость того, что бы каждый растущий человек приобрел не насыщаемому потребность в «присвоении» великих духовных ценностей человечества и был способен к самостоятельному творческому общению с искусством (9, с.74).

При восприятии художественного произведения принято говорить не о правильном, а о полноценном восприятии, так как художественное произведение допускает возможность различных трактовок. Как уже было указано выше, под полноценным восприятием понимается способность читателя сопереживать героям и автору произведения, видеть динамику эмоций, размышлять над мотивами, обстоятельствами, последствиями поступков персонажей, оценивать героев произведения, определять авторскую позицию, осваивать идею произведения (12, с.44). Полноценное восприятие художественного произведения характеризуется наличием эстетических оценок и личностным отношением детей к прочитанному, пониманием не только логической стороны произведения, но и восприятием его образной и эмоциональной стороны (10, с.67). Поэтому нужно учить детей «обдумывающему» восприятию, учению

размышлять над книгой, а значит о человеке и о жизни в целом.

Основываясь на литературоведческих закономерностях построения художественного произведения, на психологии восприятия художественного произведения младшими школьниками, а также на собственно методических положениях о чтении художественного произведения в начальных классах, современная методика чтения выделяет три этапа работы над художественным текстом: первичный синтез, анализ, вторичный синтез. При этом ведущей деятельностью у учеников под руководством учителя является анализ произведения. Он должен стать центральным звеном урока классного чтения. Ему предшествует

первичный синтез произведения, который складывается из подготовительной работы, первичного восприятия текста и проверки первичного восприятия (или первичного анализа).

Обобщая анализ исследований по этой проблеме, можно отметить, что субъективность восприятия, прежде всего, вытекает из прошлого опыта, установки, бессознательно-го умозаключения индивида, из явления апперцепции. Вместе с тем на субъективность восприятия оказывает влияние комплекс факторов: индивидуально-психологические особенности читателя, его темперамент, свойства характера и перцептивная защита, мировоззрения, потребности, мотивы и ценностные ориентации.

Литература:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.

2. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycan da psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: Nurlan, 2007, 528 s.

3. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Bakı, ADPU, 2006, 346 s.

4. Əliyev V.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V., Mustafayev M.H. Muxtəlif psixoloji məsələlərdə kreativlik anlayışının öyrənilməsinin konseptual əsasları. Psixologiya, 2001, № 1-2, s. 3-10.

5. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. М.: 1974.

6. Выготский Л.С. Психология искусства. М.: 1968. 272 с.

7. Воюшина М.П. Анализ художественного произведения // Начальная школа, 1989, №5, с.16–20

8. Годфруа Ж.. Что такое психология. В 2-х томах. Т.1. М.: Мир, 1992, 496 с.

9. Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. М.: Просвещение, 1976, 224 с.

10. Никифорова О.И. Психология восприятия художественной литературы. М.: Книга, 1972, 206с.

11. Русский язык в начальных классах. Теория и практика обучения / Под ред. М.С. Соловейчик. М.: Просвещение, 1993, 384с.

12. Раушенбах Б. Геометрия картины и зрительское восприятие. М.: 1994.

13. Столяренко Л.Д. Основы психологии. Ростов – на – Дону: Феникс, 1999, 671с.

14. Хрестоматия по ощущению и восприятию / Под.ред. Ю.Б.Гипперейтер и М.Б.Михалевской. М.: 1975, 400с.

15. Якобсон П.М. Психология художественного восприятия. М.: Искусство, 1964, 86 с.

BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN QAVRANILMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə bədii ədəbiyyatın qavranılmasının müxtəlif aspektləri təhlil olunur. Göstərilir ki, bədii ədəbiyyatın qavranılması həm mətnin interpretasiyasından, başa düşülməsindən, həm də şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, onların bədii qiraətə olan münasibətindən asılıdır. Bununla yanaşı məqalədə qeyd olunur ki, bədii ədəbiyyat özündə təlim-tərbiyə prosesinin effektiv təşkili üçün inkişafetdirici və tərbiyəedici potensiala malikdir. Məqalədə bədii ədəbiyyatın qavranılması sahəsində aparılmış tədqiqatlar sistemləşdirilir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, bədii ədəbiyyatın qavranılmasında ortaya çıxan subyektivlik fərdin keçmiş təcrübəsindən, yönəlişliyindən və cəmiyyətdə mövcud olan stereotiplərdən qaynaqlanır.

PHYSIOLOGICAL CHARACTERISTICS IN PERCEPTION OF LITERATURE ANNOTATION

Different aspects of perception of literature are analyzed in the article. It is shown that, the perception of literature depends on interpretation of the text, its understanding, individual-physiological characteristics of the pupils, their attitude towards recitation. Besides, the article says that literature has progressing and educating potential for effective formation of instructive and educational process. Researches held in the sphere of perception of literature are systemized in the article. The author comes to such a conclusion that subjectiveness appeared in perception of literature comes from former experience of an individual, ones direction and stereotypes in the society.

ЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ СУПРУГОВ, ОЖИДАЮЩИХ РЕБЕНКА

Кулиева И.

Диссертант кафедры психологии БГУ

Как известно опыт ожидания ребенка уникален и для отца, и для матери. На недомогания и обостренную чувствительность жены мужчины реагируют по-разному. Встречаются отцы, которые настолько вживаются в состояние супруги, что сами испытывают тошноту, рвоту, изменение аппетита, прибавление веса. Другие пытаются повлиять на жену, настойчиво требуя от нее соблюдения всех рекомендаций, строгой диеты и оберегая от любых хлопот. Третьи и вовсе не обращают внимания на «причуды» будущей мамы — все, мол, женщины через это проходят, и ничего. Многие мужчины испытывают чувство растерянности перед непривычным поведением жены, что может привести к ощущению одиночества, стремлению отдалиться от дома и даже ревности к супруге. Чтобы спокойно пережить этот переходный период, вынеся из него положительный опыт взаимодействия и взаимопонимания, лучше как можно раньше совместными усилиями искать разрешения на различных ситуациях. Необходимо делиться своими мыслями и чувствами друг с другом. У будущих отца и матери могут возникнуть самые разнообразные эмоции: благодарность и восхищение, гордость за свою семью, страх потерять независимость и свободу, предчувствие изменений отношений с супругом и изменений в своем физическом теле, волнения относительно судьбы и здоровья ребенка, сомнение в своей способности стать хорошим родителем, страх испытать боль при родах и тому подобное. К сожалению, бывает, что, подчиняясь стереотипам поведения, мужчина не хочет видеть слез жены, а женщина не осмеливается просить о поддержке. Подумайте о том, что негативные чувства, постепенно накапливаясь, скапливаются в огромный ком, который грозит разрушить и ваше здоровье, и ваши отношения. Не прячьте в себе ни положительные, ни отрицательные эмоции. Одно из распространенных заблуждений: любящий человек должен без слов понимать, что нужно любимому. Женщины, убежден-

ные в этом, о поддержке не просят, но обиду таят. Однако у каждого человека существует тайна. Даже для любящего мужа жена не является открытой книгой. И это хорошо, иначе он потерял бы к ней интерес. Ответственность за семью вынуждает мужчину уделять много времени другим заботам, прежде всего работе, и ему бывает нелегко переключиться без помощи женщины на волну переживаний. Беременной женщине очень необходима поддержка супруга. В иной раз женщина испытывает раздражение, гнев и волнение. И женщина будет только рада, если муж терпеливо выслушает ее. Необходимо делать то, что доставляет взаимное удовольствие. Готовность будущего отца прислушаться к желаниям жены и пойти ей навстречу создает самую благоприятную атмосферу в доме. Нужно проводить вместе время за занятиями, доставляющими удовольствие обоим супругам, а часть времени проводить за такими занятиями, которые просто необходимы будущей маме. Это может быть прогулки, прослушивание музыки, посещение выставок, чтение книг, визиты к хорошим друзьям и так далее. Если время отца заполнено до предела, ему стоит постараться

все-таки изменить свое расписание так, чтобы как можно чаще отдыхать вместе. Может быть, для этого придется отказаться на несколько месяцев от занятий спортом, мужских посиделок или командировок. Сознание, что участием мужа создаются самые благоприятные условия для развития собственного ребенка, должно укрепить будущего отца при принятии верного решения. Будущему отцу следует, обратиться к опыту других отцов, и может быть, ему полезен был бы их опыт. И не надо относиться к беременной жене, как к больной. Нужно выводить жену в свет и «наполнять» ее положительными эмоциями. Хорошо бы с женой гулять... Ей ведь воздуха теперь нужно, на двоих». Нужно позаботиться о том, как она выглядит. Беременная женщина может быть очень красива.

А будущей маме необходимо уделить внимание супругу. Чтобы чувство отчужденности не возникло у мужа, жене важно помочь ему найти свое место в этот период. Безусловно, важно, когда мужчина приносит деньги и занимается обеспечением семьи, но не стоит ограничивать этим его участие в жизни семьи. Женщина должна подчеркнуть, как внима-

ние мужа помогает ей в данный момент. Будущей маме нужно показать, что ее любовь к мужу не ушла на второй план, что он стал ей еще дороже, и что после рождения ребенка она не изменит своего отношения. Женщина, находящаяся в “интересном положении”, как можно больше информации получает из достоверных источников обращаясь, к специалистам, периодическим изданиям, книгам и видеофильмам для родителей. Собираясь на курсы для будущих родителей, она подробно узнает о квалификации персонала, опыте работы, полноте представляемой информации и услуг как до, так и во время и после родов. Многие супруги общаются с родителями, которые прошли подготовку до них. Посещая эти курсы для будущих родителей, будущие мама и папа получают не только знания, но и знакомятся с другими парами. Часто посетители таких курсов продолжают общение и после рождения детей, что весьма полезно, так как семья с ребенком нередко отдаляется от прежних друзей, но, приобретая новых, разделяет с ними общие интересы и получает поддержку. Супруг проявляет интерес к визитам жены к врачу. Поскольку эти посе-

щения бывают довольно частыми, хорошо, если муж сможет как-то облегчить хлопоты жены. Например, сопровождать ее на машине, подобрать учреждение с наилучшими условиями обслуживания. Многие папы хотят присутствовать при ультразвуковом исследовании плода, чтобы получить зрительное представление о своем ребенке. В некоторых учреждениях можно попросить врача сделать при этом фотографию. Довольно часто жене хочется поделиться услышанным от врача с мужем, особенно если она испытала волнение. Мужу надо проявить внимание и выслушать жену. Иногда приходится проводить семейный совет и принимать решение о госпитализации или выборе нового врача или учреждения. Супругу очень важно разделить с женой здоровый образ жизни. Отцы, как и матери, беспокоятся за здоровье будущего ребенка. Но мать берет ответственность на себя, а вот отец, как правило, возлагает ответственность на жену, требуя соблюдения различных ограничений, порой чрезмерных. Однако исследования показали, что эффективнее всего находиться рядом с женой. Если отцу это представляется слишком большой жертвой, то ему стоит подумать о всех

жертвах, на которые идет жена для того, чтобы родить их ребенка. Кроме того, здоровый образ жизни полезен всем. Быть может, ведомый вначале заботой о здоровье жены и ребенка, впоследствии отец сделает собственный выбор в пользу здоровой пищи, отказа от курения и других вредных привычек. Многие мужчины гордятся своим здоровым чувством юмора, а женщины признают его как одну из главных добродетелей своих мужей. Мы полагаем, что это достоинство сослужит вам верную службу в период беременности, родов и после рождения ребенка. Юмор помогает сохранить спокойствие, подняться над ситуацией, найти правильное решение, мягко урегулировать конфликт. Если один из супругов сочтет необходимым сделать замечание другому, пусть даже продиктованное беспокойством о здоровье ребенка, не стоит это делать публично, возмущенно и в жесткой форме. Психика обоих родителей ранима, и последствия будут явно негативными. Замечание, высказанное тихим голосом, смягченное юмором и чувством любви, может оказаться более действенным, и уж во всяком случае, не принесет вреда. Обоим родителям необходимы терпение

и сдержанность. Известно, что к четвертому месяцу беременности происходит стабилизация уровня гормонов, и, как следствие, смягчение физического недомогания и психической неустойчивости. Сознание, что колебания, происходящие в первом триместре, поддаются объяснению и носят временный характер, помогает как бы взглянуть на собственные эмоции со стороны. Справиться с трудностями не так уж и сложно при взаимной поддержке супругов. Золотая середина: мама учится жить в новом теле. Ее живот целых девять месяцев служит домом малышу, и пусть он будет уютным и красивым на радость самой маме. Мужу необходимо выразить восхищение телом жены. Для женщины имеет большое значение отношение мужа к изменениям ее тела. Любящий мужчина всегда найдет возможность выразить жене свое восхищение. Поддержка мужа помогает женщине принять свое тело в меняющихся пропорциях. Если женщина сомневается в том, насколько нравятся происходящие в ней изменения мужу, она испытывает душевное беспокойство и старается скрыть их, например, используя затягивающие пояса, что причиняет вред ребенку. Сере-

дина беременности — пора подъема. В эти месяцы беременности большинство женщин чувствует себя хорошо, многие отмечают прилив энергии. Они становятся более продуктивными в работе, успевают больше, чем всегда, как будто получают силы на двоих. В такой ситуации женщины тяготятся гиперопекой со стороны окружающих, проявляющих повышенный интерес к состоянию их здоровья, пытающихся охладить их рвение и досаждающих различными рекомендациями. В этот период беременные благодарны мужьям, которые доверяют их собственной оценке своих сил. Всегда приятно, когда тебе оказывает помощь любимый человек, например, в передвижении и перемещении тяжестей, организует совместный досуг. Середина беременности — самое благоприятное время, чтобы уделить внимание друг другу. Оба супруга уже более или менее адаптировались к новой ситуации, посмотрели друг на друга новыми глазами, приняли тот факт, что теперь они втроем. Много хочется сказать друг другу, но словами всего не выразишь. В самом конце (7–9 месяц) в третьем триместре беременная женщина претерпевает различные неприятные ощущения: одышка,

боли в нижних ребрах, боли в спине. Не исключено варикозное расширение вен на ногах и отеки. В последние месяцы на коже появляются красные вздутия (сосудистые пауки), и также растяжения кожи на животе, бедрах и груди, имеющие красноватый цвет во время беременности и белый после родов. У одних в период беременности перечисленные симптомы наблюдаются, у других нет. Очевидно, первым важно не отчаиваться. Кто же, если не муж, своим вниманием способен утешить жену и доказать ей, что любые изменения в период беременности не уменьшают ее приятности. К девятому месяцу мама уже с нетерпением ждет разрешения от бремени. Порой женщина ощущает себя беспомощной и зависимой. К концу беременности к ней может вернуться повышенная ранимость и слезливость. Могут возникнуть мысли о смерти или тяжелой травме, опасности родов для себя или ребенка. Перемена в настроении сама по себе не имеет негативных влияний на развитие плода или здоровье матери. Однако угнетенное состояние духа, сохраняющееся дольше двух недель, должно насторожить и подсказать супругу, что жена нуждается в

помощи и поддержке. Не исключено, что жена испытывает депрессию, которая может возникнуть как в процессе беременности, так и на первом году после родов. Способствует депрессии ряд факторов, особенно их совокупность; гормональные изменения и повышенные физические и нервные нагрузки при беременности, наследственная предрасположенность, социально-экономический кризис, нелады в семье, отсутствие эмоциональной поддержки со стороны мужа, длительное пребывание в больнице. Выражается депрессия в постоянных, но неопределенных жалобах на плохое самочувствие, нарушение сна, в изменении привычек, связанных с едой (не хочется есть или все время хочется есть), в отсутствии желания что-либо делать. Депрессия матери передается ребенку, и появляется опасность, что у малыша закрепится депрессивное состояние. Для матери оно может быть временным, но в крохотной жизни малышки это время занимает значительное место. Случается, что депрессия развивается и у отца. При этом по статистике крайне редко наблюдается депрессия у обоих родителей. При затянувшемся угнетенном состоянии

рекомендуется обратиться к психотерапевту.

Необходимо расслабиться. Любая пара может принять меры по предупреждению развития депрессии. Используя расслабляющие методики, супруги, становятся хозяевами своего настроения. Сосредоточившись на своем внутреннем мире, они имеют возможность полностью отвлечься от реальности и погрузиться в общение со своим ребенком. На некоторых курсах по подготовке будущих родителей обучают искусству расслабления.

На этом сроке супружеской паре предстоит принять важное решение о месте родов и людях, которым вы доверите быть рядом с женой в столь решающую минуту. Для этого надо обладать полной информацией. Посещение родовых курсов, опыт друзей и знакомство с медицинскими учреждениями — все это должно помочь принять правильное решение. При выборе роддома хорошо бы учесть следующие факторы: возможность участия отца, свобода поведения матери при родах, мнение врача относительно естественных родов, отношение к стимуляции, способы обезболивания, наличие практики раннего прикладывания к груди,

совместное или раздельное пребывание матери и ребенка, показатели детской и материнской смертности и заболеваемости, статистика кесаревых сечений. Лучше всего, если папа, по согласованию с мамой, заранее наведет справки и

обговорит все условия с врачом, непосредственно принимающим роды. Надо, чтобы жена полностью доверяла мужу и рассчитывала на него, и чтобы муж на самом деле искренне хотел помочь своей жене и ребенку и чувствовал в себе.

Литература:

1. Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. Psixologiya, Ali məktələr üçün dərslik-Bakı, 1989.

2. İ.Ə. Mirzəyev XXI əsrin sosial psixologiyası: şəxsiyyət, cəmiyyət və idarəetmə, Bakı-2006.

3. Ланцбург. М.Е., Психотерапия и клиническая психология: методы, обучение, организация.

Санкт-Петербург, 2000 с.312–320

4. Абрамченко В.В. Современные методы подготовки беременных к родам. СПб., 1991.

5. Ахмедова З.А. Особенности течения послеродового периода при совместном пребывании матери и ребенка: Автореф. докт. дис. М., 1989.

UŞAQ GÖZLƏYƏN AİLƏDƏ ƏR VƏ ARVADIN ŞƏXSİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Verilmiş məqalə ailənin böhranlı inkişafı dövründə uşağın taleyinə məsuliyyətlə yanaşma, yeni vəzifələrin, ailədaxili münasibətlərin ailənin cəmiyyətlə münasibətləri ilə əlaqədar qadın və kişinin yeni sosial rolları qəbul etməsinə həsr olunmuşdur. Belə mürəkkəb anda əksər ailələrin ixtisaslı psixoloji köməyə ehtiyacı var. İnsan təfəkkürü minilliklər ərzində şəxsiyyətin fiziki və psixi sağlamlığını, fərdi keyfiyyətlərinin nə ilə müəyyənləşdirilməsini insanın sağlamlığını qorumaqda, məhəbbət və ailə qurmaqda, sağlam və xoşbəxt uşaqlar yetişdirməkdə özü ilə cəmiyyət arasında necə ahəngdarlığa nail olmağı, yəni sağlam və xoşbəxt olmağı, dolğun xoşbəxt həyat yaşamağı başa düşməyə çalışmışdır.

PERSONAL ATTITUDES IN FAMILY EXPECTING THE CHILD

The article is dedicated to the critical period in the development of the family in connection with new social functions adopted by a man and woman, responsibility for a baby, new duties, changing of the relation in the family and between the family and society. At such a difficult moment many families need qualified psychological help. During a thousand years the human mind tried to understand: what individual features of a person and peculiarities of his physical and mental health are determined by, how one can help accord with himself and the world, to preserve health, to acquire love and family, to give birth and bring up healthy and happy children. That is to say to be a healthy and happy person and to live happy and fool-blooded.

YENİYETMƏLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNƏ PSIXOANALİTİK YANAŞMALAR

Qarayeva R.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Yeniyetməlik insanın yaş dövrləri arasında daha çox diqqəti cəlb edən, ziddiyyətli mərhələ hesab olunur. Bu ziddiyyətlər onların şəxsiyyət xüsusiyyətlərində də bu və ya digər formada özünü göstərir. Cinsi yetişkənliklə əlaqələndirilən ziddiyyətlər onların sosiallaşmasına təsir göstərən mədəni mühitlə də əlaqəlidir və bu səbəbdən etnopsixoloji xüsusiyyətlər kəsb edir. Yeniyetməlik dövründəki psixosial parametrlər müxtəlif sahələrdə, daha çox özünübənzətmə (özünü-identifikasiya), özünüqiymətləndirmə və özünütənqid etmədə müşahidə olunur. Bütün bunlar, məlum olduğu kimi, yeniyetmələrin şəxsiyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlərin təzahür etməsinə səbəb olur.

XX əsrdə formalaşmağa başlamış şəxsiyyət nəzəriyyələrində əksər tədqiqatçılar yeniyetməlik dövrünün ziddiyyətlərindən, onların davranışının irsi (genetik), etnik və sosial mənşəyindən bəhs etmişlər. Z.Freyd, A.Freyd, E.Fromm, E.Erikson, K. Xorni və b. şəxsiyyətin inkişafı kontekstində yeniyetmələ-

rin sosiallaşması və özünüidentifikasiyası məsələlərinə bu və digər nöqteyi-nəzərdən aydınlıq gətirirlər. Bu nəzəriyyələrlə tanışlıq bizə problemi daha əhatəli təhlil etməyə imkan verir.

Məsələn, Ziqmund Freyd özünün psixanalitik nəzəriyyəsində yeniyetmələrin cinsi xüsusiyyətlərini instinktlərlə əlaqələndirir. Eyni zamanda, onların psixoloji xüsusiyyətlərini «Mən»lərin mübarizəsi fonunda təsvir edir. Freydə görə yeniyetməlik-«Ali-Mən»in formalaşdığı dövrüdür (4, s. 130). «Qeyri-Mən» və xarici mühit arasında vasitəçi rolunu oynayan «Mən» təxminən 5 yaş ərəfəsində formalaşır. Bu dövrdə mühüm dəyişmələr baş verir. «Mən» xarici mühitlə daxili aləmin vasitəçiliyi funksiyasını yerinə yetirərək özü-özünə daha bir qoruyucu-«Ali-Mən» yaradır. Bu hadisə yeniyetməlik dövründə, «mənlik şüuru»nun yarandığı ərəfədə baş verməklə həyatın sonrakı dövründə də təkmilləşməkdə davam edir. «Ali-Mən» valideynlər kimi daim «Mən» üzərində nəzarəti saxlayır, təhdid edir, cəzalandırır. Z.Freydin izahından məlum

olur ki, belə nəzarətdən yayınmaq meyli olanlarda «Ali-Mən» ləng inkişaf edir, yaxud onun strukturu neqativ meyllərlə komplektləşir. Freyd «Ali-Mən»in davranışa nəzarətini şüurun psixikaya nəzarət funksiyası ilə müqayisə edir. «Ali-Mən» yeniyetmələrə elə tələbkərliliklə yanaşır ki, hətta, valideynlər hər yerdə onu müşayiət edərək belə tələbkərlə ola bilməzlər. «Ali-Mən» «Mən»in hər bir hərəkətini izləyir, fikir və düşüncələrini əxlaqi baxımdan təhlil edir, hisslərini qiymətləndirir.

Bir sözlə, «Mən»in elə nəzarətçisinə çevrilir ki, bunu ondan yaxşı heç kim və heç nə edə bilməz. Beləliklə də, «Ali-Mən» «Mən» üçün nəzarətçi rolunu oynayaraq daxili aləmin hisslərinə çevrilməyə başlayır. Həyatın sonrakı gedişində fərdin valideynlərinin onda yaratmış olduqları uşaqlıq təəssüratlarına, qayğılarına, təhsilinə təsir göstərməyə başlayır. Z.Freyd izah edir ki, bunların hamısı yalnız valideynlərin şəxsi keyfiyyətləri ilə bağlı olmayıb onların zövqlərinə, normalarına, təsir edən sosial sinfə, irqə, millətə mənsub anadangəlmə meyllər və ənənələrlə bağlıdır.

Anna Freyd yeniyetmələrdə inkişafın pozulması hallarını instinktiv meyllərlə əlaqələndirir. O

yazır: «Yeniyetmələrdə seksual instinktiv meyllərdən bəhs edərkən mən onları keyfiyyət və kəmiyyət dəyişmələrinə bölməyi məqsədəuyğun hesab edirəm. Bizim yeniyetməlik qabağı müşahidə etdiyimiz ilk şey uşaq seksuallığını xarakterizə edən, bütün aspektlərə təsir göstərən meyllərin fəallığının artmasındakı nizamsızlıqdır... Bu dövrdə fərd erkən yaşdakı kimi olur: tamahkar, acgöz, amansız, kobud, həvəslərinə bağlı və hər şeylə maraqlanan, lovğa, özünəmərkəzləşən, başqalarına qarşı diqqətsiz. Onlarda belə infantil elementlərin genişlənməsilə, praktik olaraq, həmin anda meyllərin keyfiyyəti də dəyişir. Bu yeni element yeniyetməni təhlükə qarşısında qoyur. Onlar tədricən bununla mübarizə aparmağa alışırlar» (5, s. 326).

A.Freyd yeniyetmələrin «Mən»inin quruluşunda baş verən dəyişmələri də analiz etmişdir. A.Freyd də görə, onlar özlərinin sürətlə dəyişməkdə olan meyllərini nəzarətdə saxlamaq üçün ciddi səy göstərirlər. Bu, yeniyetmələrdə xeyli enerji itkisinə səbəb olur. Yəni, çox zaman gərginlik içində olmaqla onlarda reaktiv özünüqurma gedir. Beləliklə də, özlərini başqaları ilə eyniləşdirməyə, oxşatmağa, təqlid etməyə-proyeksiyaya

və köçürməyə (perenos) cəhd edirlər. Bir sıra hallarda, hətta, daha qətiyyətli cəhdlə-rasionalizasiya və sublimasiya da baş verir. Bu, həm də o deməkdir ki, onun bütün qoruyucu sistemi instinktlərin davamlı fəallığı situasiyalarında əsəb partlayışları ilə gərginləşir. Ona görə də biz yeniyetmələrə yaxınlaşarkən necə reaksiya verəcəklərini əvvəlcədən müəyyənləşdirə bilmirik.

A. Freydingin araşdırmalarındakı diqqət çəkən məsələlərdən biri də yeniyetmələrin ailəyə və valideynlərə münasibəti ilə bağlıdır. Belə ki, o da yeniyetməlikdə övladlarla valideynlərin münasibətlərinin dəyişdiyi qənaətindədir. Yəni, yeniyetmələrin valideynlərlə mübarizəsi açıq forma alır: onlara laqeydlikləri aydın ifadə olunur, əhəmiyyətliyiindən imtina edirlər, hörmətsiz yanaşaraq axmaq, heç nəyə qabil olmayan insan kimi qiymətləndirirlər. Yeniyetmələrə elə gəlir ki, valideynlərsiz yaşamaq daha asan olar. Uşaqlıqda bir-birinə nə qədər bağlı idilərsə yeniyetməlikdə aralarındakı mübarizə, bir-birini qəbul etməmək də o qədər güclü olur. Bu yanaşmalar kontekstindən onların idealları, sosial münasibətləri, valideynlərə bağlılıqları, idealları dəyişir. Bəziləri valideynləri müstəqil olaraq seçdikləri liderlə əvəzləyirlər.

Karl Qustav Yunqun analitik nəzəriyyəsi bizə problemlə bağlı daha əhatəli məlumat əldə etməyə imkan verir. K. Yunqa görə şəxsiyyət üç ayrı-ayrı, lakin bir-birinə təsir göstərən quruluşdan əmələ gəlir: eqo, şəxsi şüursuzluq və kollektiv şüursuzluq (2, s. 200). Şəxsi şüursuzluqda nə zamanlarsa dərk olunmuş, lakin sonralar sosial təzyiqlər nəticəsində unudulmuş (şüuraltına qovulmuş) konfliktlər, xatirələr təmsil olunur. Şəxsi şüuraltı fərdin özünün keçmiş şəxsi təcrübəsi, yaxud irsi-genetik təcrübəsində (hafizəsində) sıxışdırılmış hisslər, xatirələr, emosiyalar, bir sözlə, bu elementlərin kompleksini özündə birləşdirir. Bu kompleks fərdin davranışına kifayət qədər güclü təsir göstərə bilər. «Kollektiv şüursuzluq»da hər bir fərdin beyninin quruluşunda bütün insanlığın təkamülü yolunda yaranan ruhi varisliyi qorunub saxlanılır. Kollektiv şüursuzluq ilkin psixi obrazlardan, arxeotiplərdən ibarətdir... Arxeotiplər insana hadisələri müəyyən qaydada qəbul etmək, reaksiya vermək və onları yaşamaq üçün anadangəlmə ideyalar, yaxud xatirələrdir» (2, s. 200). Yunqun irəli sürdüyü ana, uşaq, kölgə, özəllik kimi arxeotiplərin adlarından yazıda, simvollarda, ədəbiyyatda, dində istifadə olunur.

Daha bir tədqiqatçı Karen Xorni problemi gender (qadınlarla kişilər arasındakı fərqlər) aspektindən araşdıraraq yeniyetmələrin şəxsiyyətində aparıcı məsələlərdən olan özünüidentifikasiyaya sosio-mədəni təsirləri izah edir (6, s. 254). O iddia edir ki, qadınlar kişilərlə müqayisədə bütün hallarda daha çox natamamlıq hissi keçirirlər. Çünki, onların həyatı kişilərdən iqtisadi, siyasi və psixosial baxımdan asılı olur. «Kişi olmaq arzusu bizim mədəniyyətimizdə maskulinizasiya üçün səciyyəvi olan-güc, qoçaqlıq, müstəqillik, müvəffəqiyyət, seksual azadlıq, partnyor seçmək hüququ kimi keyfiyyət və imtiyazlara sahib olmaq arzusunun təzahüründə ifadə olunur» (6, s. 261).

Erix Fromm yeniyetmələrin şəxsiyyətində aparıcı gücə malik olan ən mühüm tələbatlardan bəhs edir. Bu tələbatların məzmununu təhlil edərkən onların yeniyetmələrin həyatında prioritet olduğu aydınlaşır: əlaqələr qurmağa olan tələbat; üstüngəlməyə nailolma tələbatı; öz kökünə bağlılıq tələbatı; identifikasiya tələbatı; görüşlər və sadıqlıq tələbatı (6, s. 250-251).

Alfred Adler fərdin sosial mənsubiyyətinə xüsusi əhəmiyyət verərək göstərir ki, «hər bir insanda təbii instinktlər, yaxud sosial ma-

raq, əməkdaşlıq qurmaq üçün anadangəlmə cəhd etmə hissi var» (1, s.166). A.Adler özünün fərdiyyət psixologiyası ilə bağlı fikirlərində insan və cəmiyyət arasındakı harmoniyanın mövcudluğu ideyasını irəli sürür. Beləliklə, yeni freydizmin tərəfdarlarından olmaqla A.Adler yeniyetmələrin psixoanalitik nəzəriyyədə verilmiş izahı ilə razılaşmır. Yəni, o, yeniyetmələrin yaşlılarla konfliktlərini təbii saymır. O, bunları hər bir yeniyetmənin fərdi təcrübəsilə, ailə şəraitindəki uyğunsuzluqlarla, məsələn, ailədə neçənci övlad olması və natamamlıq hissi ilə əlaqələndirir. İnsanda uşaqlıqdan yaranaraq fiziki sağlamlığında (hansısa orqanın xəstəliyində), əxlaqi müdafiəsindəki çatışmazlıqlardan yaranan bu natamamlıq hissi sonradan başqaları üzərində qələbə çalmaq uğrunda mübarizənin əsasını qoymuş olur. «A.Adler hesab edir ki, üstünlüyə nail olmaq cəhdi insanın həyatında əsas motivasiya gücüdür» (1, s.169). Onun irəli sürdüyü müddəalara görə, insanın yalnız bir son məqsədi var- öz mədəniyyətini inkişaf etdirmək.

Bu problemin necə reallaşdırıldığını A.Adler həyat stili konsepsiyasında açıqlayır. Konsepsiyanın əsas müddəalarından belə məlum olur ki, hər bir kəs özündə həyat

stili yaradır və buna özündə formalaşdırmış olduğu şəxsiyyət tipinin köməyi ilə, özünəməxsus davranış tərzi ilə nail olur. Həyat stili, həm də özündə fərdin mövcudluğunun təkrarsız mənzərəsini: xüsusiyyətlər, davranış qaydaları, vərdişlər yaradır. Şəxsiyyət probleminə A.Adlerin yanaşması bizə yeniyetmələrin psixikasında, daxili aləmində gedən dəyişmələrin xarakterini açmağa imkan verir. Aydın olur ki, milliyyətindən asılı olmayaraq hər bir kəs özünü-öz milli mənsubiyyəti əsasında, əcdadların sosial təcrübəsi və mədəniyyəti zəminində yaratmağa meyllidirlər.

Erix Eriksona görə, müasir yeniyetmələr identifikasiya uğurları əldə etməkdə ixtisas məşğuliyyəti baxımından ciddi konfliktlərlə üzləşirlər. Yaşlılar qrupuna üzv olmaq cəhdində də onların özünəməxsus problemləri var. Özünü-identifikasiya üçün valideynlərin modelindən imtina edən yeniyetmələr yaşlılar qrupunda özlərinin alternativ mənbələri üçün dayaq axtarırlar. Bir qrup yeniyetmələrdə bu, dramatik fizioloji və ideoloji dəyişmələri yaşadıkları zaman özünənam hissini qorumağa kömək edir. Ona görə də yeniyetmələr qrupunda müşahidə edilən eyni şəkildə paltarlar, bədən hərəkət-

ləri, mimika, əslində çaşıb qalmış, qeyri-müəyyən identifikasiyanın qoruyucularıdır. Yeniyetmələr öz həmyaşıdlarını paltarda, davranışda təqlid edərkən başa düşmələri ki, bu onlarda daxili sabitlik və təhlükəsizlik hissi yaradır. Digər tərəfdən, saç düzümü, musiqi, valideynlər arasında saxladıqları məsafəni reallaşdıraraq yaşlılar aləmi ilə bağlılığına, identifikasiya maraqlarına işarədir. Yaşlılar qrupuna mənsub olmaq, yeniyetmələr üçün, həm də özlərinə müxtəlif ideoloji, siyasi, sosial, iqtisadi və dini sistemlərin təsirini yaşamaq imkanlarını təmin edir. Bəzən də onlar yeni cinsi dəyərlər axtarışında olurlar. Bunlar uşaqlıq qayğılarının əvəzində qazanılır. Alkoqol və narkotiklərdən istifadə meyllərinin səbəbini E.Erikson məhz Mən- identifikasiyanın problemlərində görür. E.Erikson yeniyetmələrin yaşlılar mühitinə daxil olmalarının-özlərini onlarla eyniləşdirmələrinin (identifikasiyanın) üç elementini ayrd edir.

1. Oğlanlar və qızlar daim daxilən öz-özləri tərəfindən təqdir olunmalıdırlar. Bu halda onlarda tədricən özləri haqqında obraz yaranacaq.

2. Onlar üçün əhəmiyyət kəsb edən digər insanlar da fərddə onun bütövlüyünü və identifikliyini (ey-

niliyini) görməli, qəbul etməlidirlər. Bu onunla izah olunur ki, yeniyetmədə özünün yaratdığı daxili bütövlük və eyniliyin başqaları tərəfindən qəbul olunacağına inam, əminlik olmalıdır. Bilməlidirlər ki, hansı səviyyədə eyniləşdirdikləri «Mən konsepsiya»nın sabit elementinə çevrilə bilməz. Eləcə də eyniləşdirdiklərini özlərinin sosial obrazlar haqqındakı təsəvvürləri, hissləri, şübhə və qorxaqlıqları ilə qarşı-qarşıya qoyaraq seçim etməlidirlər.

3. Onlar «yaşlılıq hissində» nail olmalıdırlar. Bu bütövlük daxili və xarici planda, öz aralarında razılığa gəlməlidir (174, s. 228).

Eriksonun yeniyetmələrdə müşahidə olunan identifikasiya probleminə münasibəti etnopsixoloji xüsusiyyətlərin tədqiqi üçün metodoloji mənbə kimi də qəbul edilə bilər. Çünki, o yeniyetmələrin inteqrasiyalı identifikasiya uğurlarının əsasının uşaqlıqda qoyulduğunu iddia edərək bu prosesin şəxsiyyətin sosial quruluşunun güclü təsiri zəminində baş verməsi qənaətinədir. Xüsusən də Azərbaycan kimi mühafizəkar, öz ənənələrinə bağlılıq meylinin güclü olduğu cəmiyyətlərdə yeniyetmə qızlarda identifikasiya probleminin səbəblərini ayırd etmək çətin deyildir. Məsələn, E.Erikson diqqəti ona

yönəldir ki, uşaqlıqda baş verən identifikasiya elementlərinə yeniyetməlikdə yenidən baxılır. Onlar özlərini məşhur qəhrəmanlar (kino ulduzları, superatletlər, rok-musiqiçilər) yaxud konturmədəni təmsilçilərlə (inqilabçılarla) hədsiz identifikasiyaya meyl edirlər. Belə «çiçəklənən identifikasiya» onun sosial mühitində narazılıqla qarşılır, inkişaf etməkdə olan identifikasiyanı məhdudlaşdırır. Yeniyetmə isə yaşadığı mühitin identifikasiya ənənələrini qırıb dağıdaraq yeni ənənələr yaratmaq uğrunda daim mübarizə aparır (174, s. 229).

Bundan başqa, müəyyən qruplar, məsələn yeniyetmə qızlar üçün identifikasiya axtarışı daha çətin proses ola bilər. Yaş, cinsi və etnik xüsusiyyətləri baxımından onlar üçün cəmiyyətdə aydın identifikasiya hissində malik olmaq çətinidir. Çünki, hələ də Azərbaycan cəmiyyətində qadın kişilərlə tamhüquqlu qəbul olunmur. XX əsrdə Avropada bu kimi məsələlər nəzərə alınaraq feminist hərəkata qabaqcıl ziyalılar dəstək oldu və onlar cəmiyyətdə özlərinin pozitiv identifikasiyasına nail oldular. Cəmiyyət qadınlara kompleks olaraq yeni məşğuliyyət sahələri, yeni mövqe, yeni rollar verdi.

Yeniyetmələrdə sosial və emosional münasibətlərin kamilləşmə-

sini E.Erikson mühitin qiymətləndirilməsi və onların bu qiymətləndirməyə münasibəti nöqteyi-nəzərindən əlaqələndirir. Onlar ideal ailə, din, fəlsəfi sistem, ictimai quruluş haqqında düşünürlər. «Yeniyetmənin ağıl idealların ilhamverici birliyi ilə ideoloji ağıla çevrilir» (6, s. 288). Beləliklə, «idealların diffuziyası» onun nəticəsi kimi yaranır. Öz valideynlərinin dini mənşəyinin, digər avtoritet mənbələrin daşdıqları idealları, dəyərləri qəbul edə bilmir. Özünün identifikasiya problemindən, qeyri-müəyyənliyindən əziyyət çəkən fərdiyyət keçmiş təəssürləri ilə özünə və dünyaya yenidən baxa bilmir, ona görə də bu qərara gəlir ki, dünyaya daha geniş, daha münasib görüşlərlə yaşamaq lazımdır. Beləliklə, fərdiyyətin yeniyetməlik böhranı təxirə salınmadan həlli tələb olunan psixososial problemə çevrilir.

Q.Merrey yeniyetmələrin hələ uşaqlıq dövründə qazandıqları komplekslərin təsiri altında olduqları qənaətindədir. Bunlara: oral (passivliyə, mühafizəyə, xüsusi qidalara meyillər), aqressiv (dişlə-

mə, kəkələmə, onu mühafizə edən obyektə məhəbbət hissəsinin olması), anal (yığımcılıq, təmizlik, özbaşınalıq, yaxud səliqəsizlik, pintlilik, bədxərclik) göstərilir. Q.Merrey şəxsiyyətin inkişafında mühüm rol oynayan genetik amilləri önə çəkir. «O güman edir ki, kamilləşmənin genetik baxımdan şərtlənmiş prosesləri fərdi həyatın proqramlaşmış ardıcılıq tarixinə cavab verir. Birinci dövr, uşaqlar da daxil olmaqla yeniyetməlik, gənclikdir. Gənclik dövründə yeni struktur kompozisiyalar yaranır, çoxalır» (134, s.184).

Göründüyü kimi, yeniyetmələrdə identifikasiya daha çox yaşlılar aləminə daxilolma meyli əsasında baş verir. Ümumilikdə bütün mədəniyyətlərdə cəmiyyətlərdəki ictimai münasibətlərin dəyişməsi keçid dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətlərlə müşayiət olunur. Bu xüsusiyyətlər yeni mərhələyə yeni ənənə qismində daşınır. Bu, yeniyetmələrin özlərini mövcud şəraitin reallıqları ilə eyniləşdirmə zərurətindən doğur. Nəticədə onlar keçid dövrü ənənələrinin daşıyıcılarına çevrilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Адлер А., Юнг К.Г. Результаты пересмотра динамического направления // Теории личности. М.-С.- Петербург, Питер, 1997, с.161–213.
2. Аналитическая теория Юнга // Теории личности. М.: Апрель-П., 2000, с. 79-115.
3. Персонология Меррея // Теории личности. М.: Апрель-П., 2000, с. 161-195.
4. Фрейд З. Основные принципы психоанализа. М.: Ваклер, 1998, 283 с.
5. Фрейд А. Лекции по детскому психоанализу. М.:Апрель-пресс, 2002, 304 с.
6. Эго-психология и связанные с ней направления в теории личности: Эрик Эриксон, Эрих Фромм, Карен Хорни// Теории личности. М.-С.- Петербург: Питер, 1997, с. 214-246.

ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКИЙ ПОДХОДЫ К ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКОВ

Здесь приводится психоаналитический анализ личности подростков. Из анализа следует, что характерные особенности личности подростков связаны с чувством взросления и стремлением к самоидентификации. При психоаналитическом подходе это определяется следующими факторами: наследственность, пол, возраст, семейное воспитание и культурная среда.

В центре внимания статьи находится и вопрос о влиянии сверстников на личность подростков. Некоторые психоаналитики приравнивают это явление с другими факторами.

В целом основной идеей статьи является чувствительный подход родителей и представителей разных возрастных категорий к личности подростков. Это в первую очередь связано с противоречиями в личности подростков в переходном возрасте.

PSYCHOANALYTIC APPROACHES TO PERSONALITY OF TEENAGERS

The article deals with the psychoanalytic analysis of the personality of teenagers. The special features of teenagers' personality are connected with the seniority and self-identification. In psychoanalytic approaches these features are explained by the heredity, gender, age, family education and cultural environment. One of the themes put forward in the article is teenager influence to the teenager's personality of the same age.

In general the article draws the attention of the parents and other adults to the fact that they must very delicately approach the teen. It is required because of the contradictions which are appeared during the transition period of teen years.

ПСИХОЛОГИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ И МЕТОДЫ ИХ МОДЕЛИРОВАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Сафронова Н.В.

*Азербайджанское Высшее Военно-Морское училище,
кафедра «Военно-морских дисциплин»*

В настоящее время термины «модель», «моделирование», «информация», «информационный анализ» применяются в психологии достаточно часто.

Причем, как и в других отраслях знания, эти термины используются в психологии, по крайней мере, в двух смыслах. Согласно первому, в соответствии с английской и русской словарными традициями, «модель» понимается, как уменьшенная копия или образец изучаемых психических процессов. А «моделирование» – как построение таких копий или образцов. Некоторые авторы, в частности В.Н. Дружинин, называя подобные модели «физическими», полагали, что хорошими примерами их применения в психологии являются попытки «...исследовать особенности элементарных форм научения и познавательной активности у человека, используя для этого «биологические модели»: крыс, обезьян, кроликов и даже свиней».[5]

Другой распространённый в науке смысл терминов «модель» и «моделирование» – формальное (обычно формально-логическое) – описание основных свойств объекта или явления – используется в современной психологической литературе гораздо реже.

В частности, такое использование термина встречается в работах Д.Т. Кэмпбелла, Р. Готсданкера, В.Н. Дружинина. Последний предпочитал употреблять понятие «знаково-символическое моделирование» применительно к формально-логическим, математическим или компьютерным моделям. Большинство авторов, используя термины «модель» и «моделирование» в указанном значении, имеют ввиду, прежде всего, математическое моделирование, т.е. описание основных свойств психологических явлений языком математических выражений.

Довольно много моделей отдельных психических процессов и состояний были разработаны известными исследователями (Пос-

пелов Д.А., Журавлев Г.Е., Завалишин Н.В., Мучник И.Б., Келасьев В.Н., Крылов В.Ю., Дрынков А.Б., Савченко Т.В., Орехов А.Н., Семенов Д.В. и др.). Ещё больше моделей разработали зарубежные психологи (Piajet J., Levin K., Stevens S. S., Osgood C.E., Anderson J.R., Hayes-Roth B., Hayes-Roth F., Miller N.E., Gilinsky A. S., Patchen M., Tversky A., Nicholson M., Kelly G.A.).

В настоящее время среди исследователей распространено мнение, что математическое моделирование в психологии предполагает не только построение, но и верификацию, т.е. проверку полноты и адекватности, строгих моделей психических процессов и состояний. Кроме того, с помощью математических моделей обычно стремятся найти новые свойства моделируемых объектов. Это становится возможным, когда модели заставляют функционировать в тех условиях, в которых моделируемый объект никогда не был. Это и отличает математическое моделирование от простого формального описания объекта.

Разные модели одного и того же объекта обычно отличаются одна от другой полнотой и адекватностью.

Полнота модели – это степень соответствия элементов модели и

их отношений элементам и отношениям моделируемого объекта.

Адекватность модели – это способность модели демонстрировать то же поведение, что и моделируемый объект. Справедливо считается, что модель тем удачнее, чем более она полна и чем выше ее адекватность.

Поскольку психические явления сложны и многообразны, поэтому описывающие их модели выражаются крайне сложно и требуют гигантских усилий по созданию, преобразованию и интерпретации математическими конструкциями.

Большинство известных в настоящее время математических моделей в психологии являются частными, описывающими лишь очень небольшие совокупности ситуаций. [9]

Основной недостаток практически всех частных моделей в психологии состоит в том, что они обычно несопоставимы друг с другом, а классы явлений, для которых такие модели адекватны, либо не описываются вообще, либо описываются так, что различить их невозможно.

Работ посвященных построению частных формально-логических и математических моделей в социально – психологических

исследованиях известно гораздо меньше, чем подобных работ в общей и экспериментальной психологии.

В имеющихся моделях содержательные психологические описания обычно «подгоняются» под математический аппарат, которым более или менее владеет автор исследования. К сожалению, такой подход является типичным в математическом моделировании и в общей и в социальной психологии. В результате получающиеся формально-логические модели имеют малую научную ценность и непригодны с практической точки зрения.

Дело в том, что согласно современным психологическим исследованиям, сущность психического отражения человека складывается из взаимосвязи осознаваемых и неосознаваемых психических процессов человека, представляющих собой не уровни (как обычно их называют), а способы функционирования психики. Структура осознаваемых и неосознаваемых психических процессов характеризуется наличием различных уровней и форм, поэтому термин «способ отражения» наиболее полно охватывает всю совокупность психических процессов человека.

Далее, исследователи не обращают внимания на такой очевидный факт, что весь процесс сознательной психической деятельности человека носит изначально предопределенный, направленный характер и факторы, обуславливающие их предопределенный характер, самому человеку остаются неизвестными. Если процессы сознания человека несут, благодаря человеческой речи, его знаково-сигнальной деятельности, формализованный характер, то неосознаваемые психические процессы (где полностью отсутствуют какие-либо процессы формализации) могут остаться за рамками математического моделирования.

Поэтому, единственный выход для исследователей в области математического моделирования психических процессов заключается в поиске единицы измерения психических процессов, посредством которой можно будет моделировать психические процессы любого характера и степени сложности.

Вопрос о единице измерения психических процессов в современной психологической литературе не ставился.

Между тем, благодаря усилиям нескольких поколений социальных психологов и теоретиков, и

особенно экспериментаторов, накопилось огромное количество нематематических теоретических схем и фактического материала. Причем, часть экспериментальных фактов выглядит противоречащими друг другу. Подобные явные или кажущиеся противоречия будут, по-видимому, устранены, если удастся найти общие законы, объясняющие возникновение разнородных социально-психологических феноменов.

В современном мире общественные институты и социальные нововведения все более настоятельно требуют взвешенных психологических оценок и рекомендаций.

Проблема изучения закономерностей, механизмов познания и регулирования человеком своего поведения является одной из центральных в психологической науке. Задача психолога заключается в том, чтобы найти пути оптимизации деятельности, поведения в целом, выяснить причины определенных неудач, научить человека, что и как делать, чтобы его работа была успешной. Оптимизация же любой деятельности на разных этапах ее формирования требует представления о принципиальных психологических закономерностях строения

процессов, которые обеспечивают эффективное осуществление произвольной деятельности. К ним относятся процессы познания, регуляции и саморегулирования.

Саморегулирование – это такая форма регуляции поведения, которая предполагает включенность результатов самопознания и эмоционально-ценностного отношения к себе. Вопрос о роли, функциях, значении оценки в процессе осознанной регуляции поведения является одним из важных аспектов комплексной проблемы саморегулирования. [4]

В последние годы проблема оценки становится все более актуальной, также в области изучения проблем, связанных с оценочными функциями психики, и многие вопросы остаются пока мало разработанными. В первую очередь это касается методологических аспектов.

Принцип оценки или принятия решения предполагает способность человека в процессе познавательной деятельности строить модели будущего, опираясь на предположение, что будет избрана та или иная альтернатива. Каждой альтернативе ставится в соответствие определенный прогноз. Отображение множества альтер-

натив на множество прогнозов представляет собой прогностическую функцию. Решение принимается путем выбора альтернативы, прогноз которой наиболее благоприятен, т.е. находится экстремум прогностической функции. Для построения прогноза используются накопленные знания, предыдущий опыт, интуиция. Способность строить модели будущего является определяющим свойством воображения человека. Именно воображение и расчет определяют инструментарий, с помощью которого индивидуум строит прогностическую функцию ситуации, анализ которой позволяет личности принять решение. При этом сфера чувств и интеллекта выступают как взаимодополняющие инструменты единого механизма целеполагания. Именно взаимодействие чувственного и рационального начал позволяют человеку ориентироваться в жизненных задачах с не полностью определенными данными, причем, чем больше степень неопределенности, тем большее значение в построении прогностической функции и нахождении ее экстремумов имеет сфера чувственного. Ограниченность рационального вполне естественна, т.к. разум оперирует

определенностью. Даже в вероятностных процессах рациональное применимо только до тех пор, пока речь идет о правилах исчисления вероятностей по эмпирически определенной гипотезе распределения. Дальше начинается сфера неизведанного, где человек использует в качестве инструмента целеполагания в своей деятельности эмоциональные оценки, главный недостаток которых состоит в их неточности, а зачастую и ошибочности, а главное достоинство в том, что они позволяют все же действовать, а не «зависать», что происходит с компьютером, если он попадает в условия, не описанные программой. Другими словами, процесс мышледеятельности человека и, в частности, целеполагание принципиально не алгоритмизируется, благодаря чему человек способен действовать в неполностью определенных условиях.

Уровень развития самооценки, оценки в значительной степени зависит от определенного уровня развития интеллектуальных качеств, свойств человека. Чтобы оценить себя самого и вообще оценить что-либо или кого-либо, надо решить задачу на оценку. [2] Для решения таких задач необходим высокий уровень умствен-

ных способностей, чему способствует овладение знаниями, хотя это не во всех случаях дает одинаковый эффект развития интеллекта. Поэтому, представляет большой интерес изучение особенностей оценки, самооценки, саморегуляции поведения в ходе познавательных процессов, а также моделирование психологических познавательных процессов.

Необходимым условием эффективного использования интеллектуального потенциала, сил и средств для принятия решения в современных условиях является комплексная автоматизация всех этапов освещения сложившейся обстановки и ее функционирования, начиная от организации процесса наблюдения до момента выработки рекомендаций на применение сил и средств. Одним из элементов этого процесса является внедрение экспертных систем различного назначения, в том числе – систем поддержки принятия решений, базирующихся на наиболее передовых информационных технологиях.

Проблема оценки психологической ситуации является ключевой при анализе обстановки в

интересах принятия решения на последующие действия.

В отличие от обстоятельств исследования, когда время оценки обстановки в целом, и оценки конкретной психологической ситуации в частности, не является критичным параметром, в системах реального времени, время является определяющим параметром для принятия решения. С другой стороны, для принятия обоснованного решения необходимо затратить тем больше времени, чем сложнее и ответственнее принимаемое решение.

Применение теории и технологии иммунокомпьютинга для решения задач идентификации и моделирования психологических процессов позволит существенно повысить качество оценки психологической ситуации и принять наиболее приемлемое решение.

Использование современных самообучающихся экспертных систем для анализа психологических процессов и психологического обследования позволяет оперативно получать результаты, независимые от субъективных факторов, а также избежать шаблонности принимаемых решений.

Литература:

- 1.Алиев Б.Г. Проблемы личности в образовании. (Монографическое исследование). Баку, Образование, 2008.
- 2.Алиев Н.А., Гёзалов С.С. Психология личности война и вопросы укрепления воинской дисциплины. Баку, АБВМУ, 2006.
- 3.Алиев Н.А., Гёзалов С.С. Педагогические основы психологии военного обучения. Баку, АБВМУ, 2001.
- 4.Байрамов А.С. (в соавторстве с профессором А. Ализаде) Психология. Маариф, Баку, 1989.
- 5.Дружинин В.Н. Диагностика общих познавательных способностей. М., 1996.
- 6.Мирзоев И. Социальная психология стресса. Баку, 2008.
- 7.Меджидова С.М. Психологические типы. Баку, 2001.
- 8.Меджидова С.М. Уличные дети: социологический и психологический портрет. Баку, 2006.
- 9.Орехов А.Н., Ильясов И.И. (1985) Опыт построения математизированной синтетической теории психических процессов. Психологический журнал. 1985, т.6, № 1, сс.70-80.
- 10.Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания. — К.: Стилос, 1997. — 240 с.

**İDRAK PROSESLƏRİNİN PSIXOLOGİYASI VƏ MÜASİR
KOMPÜTER TEXNOLOGİYASINDAN İSTİFADƏ
EDƏRƏK ONU MODELLƏŞDİRMƏ METODLARI**

«İdrak proseslərinin psixologiyası və müasir kompüter texnologiyasından istifadə edərək onu modelləşdirmə metodları» məqaləsində dərk etmə proseslərinin psixoloji problemləri, başa düşərək və başa düşmədən psixoloji proseslər arasında bağlantıları əks olunur.

Psixologiyada fərqli formal-loqik və riyazi modellərin müqayisəli analizi göstərilir.

Psixoloji proseslərin ölçü vahidinin axtarışı məsələləri qoyulur ki, onların müasir kompüter texnologiyaları vasitəsilə dərk etmə prosesini modelləşdirmək mümkün olacaqdır.

**PSYCHOLOGY OF COGNITIVE PROCESS AND
METHODS OF THEIR MODELING WITH USING
MODERN COMPUTER TECHNOLOGY**

“Psychology of cognitive process and methods of their modeling with using modern computer technology” is dealt with psychological problems of the process cognition, realizing and unreal zing the correlation psychological process.

It is given the comparative analysis of different formal-logic and mathematical models in psychology.

It is considered the question of searching measuring unity in the psychical process by means of which will be able to simulate cognitive process using modern computer technology.

AİLƏ MODELƏRİNİN NƏZƏRİ PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Əhmədخانова Z.R.

*ADPU-nun ümumi psixologiya
kafedrasının II kurs magistrantı*

Ailə yalnız sosial qrup deyil, həm də ictimai institutdur. Ailədə kiçik məsələ yoxdur. Ailənin hər bir üzvü bir-bir ilə görünməz tellərlə bağlıdır.

Ailədə yaranan münasibətlər sferasına aşağıdakılar aiddir (4. 65–70):

1. Hakim-tabelik münasibətləri;
2. Məsuliyyətlik münasibətləri;
3. Emosional yaxınlıq münasibətləri.

Hakim-tabelik münasibətləri. Bir çox psixoloqlar “hakim-tabeli” münasibətlər sferasına mənfi yanaşırlar. Onların fikirlərinə, bir adamın digər adam üzərində hakimiyyəti nə qədər çox olarsa, onlar arasında psixoloji yaxınlıq bir o qədər az olar.

Pedaqoji ünsiyyət axarında onun aşağıdakı variantlarını fərqləndirmək olar:

a. Təltif olunma hakimiyyəti. Müəyyən olunmuş davranışa uyğun olaraq uşaq təltif olunur. Sosial gözləmələrə uyğun davranış zamanı uşaq mükafatlandırılır, sosial gözləmələrə uyğun olmayan davranış zamanı isə uşaq cəzalandırılır.

b. Məcburiyyət hakimiyyəti. Bu hakimiyyətin əsasında uşağın davranışlarına (hərəkətinə) ciddi nəzarət dayanır. Hər bir cüzi, əhəmiyyətsiz hərəkətə görə uşağı cəzalandırırlar.

c. Ekspert hakimiyyəti. Bu hakimiyyət növü valideynlərin bu və ya digər işdə yüksək kompetentliyindən irəli gəlir.

d. Avtoritet hakimiyyəti. Hakimiyyətin bu növünün əsasında hörmət dayanır.

e. Qanun hakimiyyəti. Uşaqlar üçün valideynlərinin, yaşlıların davranışı qanun olur.

Ailədə həyat yoldaşlarından birinin lider olması, hakim mövqe tutması ailənin möhkəmliyinin başlıca və əsas səbəbidir.

Ailədə yaranan münasibətlər sferasına daxil olan ikinci element məsuliyyətlik münasibətləridir. Məsuliyyətlik mürəkkəb anlayışdır. Bir sıra alimlər (K.Xelkman, F.Xayner və s.) məsuliyyətli davranışın səviyyələrini fərqləndirirlər. Onlardan bir neçəsini qeyd edək.

K. Xelkmana görə məsuliyyətin formalaşmasının üç növü var:

1. Avtonom – subyektiv məsuliyyət

2. Məsuliyyətlik – sosial məsələ kimi

3. Əxlaq prinsiplərinə əsaslanan məsuliyyətlik

F. Xayner isə məsuliyyətin beş səviyyəsini fərqləndirir:

1. “Asossasiya” – insan özü ilə bağlı hər bir işin nəticəsinə görə məsuliyyət daşıyır.

2. “ Səbəbiyyət” – insan hətta işin nəticəsinə qabaqcadan görə bilmədikdə belə həmin işə görə məsuliyyət daşıyır.

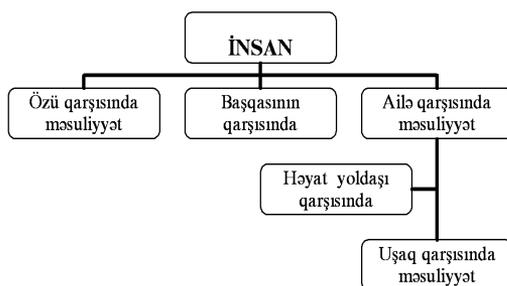
3. “ İrəlicədən görmə” – insan nəticəsi qabaqcadan məlum olan hər bir hərəkətə görə məsuliyyət daşıyır.

4. “Düşünülmüş-qəsdən edilən” – insan qəsdən edilən hər bir hərəkətə görə məsuliyyət daşıyır .

5. “Özünü haqlı çıxartmaq” – insan özünün məsuliyyətli davranışlarını ətrafındakı insanlarla bölüşür.

Həyatdakı hər bir insan məsuliyyət daşıyır. Bunu aşağıdakı sxemdə də görə bilərik:

Sxem 1.

Ailənin hər bir üzvü onun digər üzvü qarşısında etdiyi hərəkətə görə məsuliyyət daşıyır. (Məsələn; arvadın, ərinin və ya uşaqların qarşısında). Ailənin başçısı, lideri bütünlükdə ailənin qayğılarına görə məsuliyyət daşıyır.

Ailə münasibətlərinin üçüncü elementi emosional yaxınlıqdır. Emosional yaxınlığın psixoloji əsasını affellasiya motivi təşkil edir. Affellasiya – qarşılıqlı simpatiya dostluq münasibətlərinə əsaslanır. Affellasiya və hakimiyyət bir-birinə əks qütbə yerləşir. Sevgi insanı özünün xoşladığı, özünün istədiyi hərəkətlər etməyə itələyir, lakin hakimiyyət qorxusu insanı elə hərəkətlər etməyə məcbur edir ki, o, bu hərəkətləri öz iradəsi ilə etməzdi.

Ümumiyyətlə, ailələrin psixoloji modelini aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

1. Ailəsinə görə kim məsuliyyət daşıyır; ata yoxsa ana, ya da yetkin yaşa çatmış uşaq. “Normal” ailələrdə ata məsuliyyət daşıyır. “Anomal” ailələrdə isə ata məsuliyyət daşımır. Əgər ailədə heç kim məsuliyyət daşmırsa, bu “psevdo” ailədir.

2. Ailədə kim liderdir:

1. Patriarxal ailələrdə – lider atadır.

2. Matriarxal ailələrdə – lider anadır.

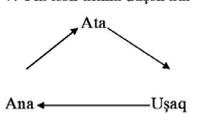
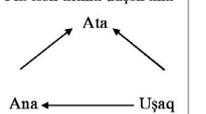
3. Uşağa mərkəzləşmiş ailələrdə – hakim mövqedə uşaq, onun arzuları, tələbatları və s. təşkil edir.

Ümumiyyətlə, hakimiyyətin nizamlanmasına görə (nuklear ailərdə) ierarxiyanın altı tipini fərqləndirirlər.

1. “Ata – ana – uşaq”
2. “Ata – uşaq – ana”
3. “Ana – uşaq – ata”
4. “Ana – ata – uşaq”
5. “Uşaq – ata – ana”
6. “Uşaq – ana – ata”

Natamam ailələrdə bu ierarxiyanın dörd variantı mövcuddur. Bunları sxem şəklində aşağıdakı kimi göstərmək olar (4. 75):

Sxem 2.

Patriarxal ailələrdə	Matriarxal ailələrdə	Uşağa mərkəzləşmiş ailələrdə
1. Ata – ana – uşaq 2. Ata – uşaq – ana	3. Ana – ata – uşaq 4. Ana – uşaq – ata	5. Uşaq – ata – ana 6. Uşaq – ana – ata
Adət etdilmiş		
7. Tez təsir altına düşən ata 		8. Tez təsir altına düşən ana

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə.Ə., “Psixologiya”, Bakı, 2002– 620 s.

2. Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə.Ə., Sosial psixologiya, Bakı, 2003, 656 s.

Emosional yaxınlıq – uzaqlıq ailədə əsasən üçlük arasında olan münasibətlərdir: “ata–ana–uşaq” Uşaq ataya anadan daha yaxın ola bilər və ya əksinə; uşaq anaya atadan daha yaxın ola bilər.

Çox hallarda ailələrdə lider ilə məsuliyyət daşıyan eyni adam olur. Lakin elə ailələr də olur ki, ailənin lideri ilə məsuliyyət daşıyan üzvü ayrı – ayrı adamlar olur. Belə ailələrə “ekstpluatir” ailələr deyilir. O ailəni normal adlandırmaq olar ki, ailədə lider ilə məsuliyyət daşıyan eyni adam olsun.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə bu münasibətlərə – hakim – tabeli, emosional yaxınlıq, məsuliyyətlik münasibətlərinə müxtəlif cür yanaşılır.

3. Дружинин. В. “ Психология семьи”, Москва 1986 – 352 стр.

4. “Психология семьи”, Хрестоматия, Самара 2002 – 750 стр.

ТЕОРЕТИЧЕСКО – ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ МОДЕЛЕЙ СЕМЬИ

Семья является, не проста социальной группой, но и общественным институтом. Каждый член семьи имеют друг с другом взаимные отношения.

К основным видом оснащений реализующихся в семьи, относятся:

1. Доминирование – подчинение
2. Ответственность
3. Эмоциональная близость

Можно предположить, что максимально стабильной является семья, в которой субъект ответственности и власти одно и то же лицо, а члены семьи психологические ближе к нему, чем друг к другу.

THEORETICAL – PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF THE MODELS TO FAMILIES

The Family is, not forgiven; pardon social group, but public institute. Each member to families have with each other mutual attitude. To the main type of the equipping actualize in families, pertain:

1. Dominirovan – a subservience
2. Responsibilit
3. Emotional vicinity

Possible to expect that greatly stable is a family, in which subject to responsibility and the authorities one and ditto person, but members to families psychological closer to him, than to one another.

CƏFƏR CABBARLI YARADICILIĞINDA MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Həsənova M.A.

BSU-nun pedaqogika kafedrasının dissertantı

Bildiyimiz kimi, insanın hərtərəfli inkişafında siyasi, mədəni, sosial inkişafı bərabər mənəvi dolğunluq, vətənsəvərlik, vicdanlılıq vətənpərvərlik hisslərinin olması vacib amillərdəndir. Mənəvi tərbiyə qarşısında duran vəzifələr geniş və çoxmənalıdır. Buraya düzlük, namusluluq, dostluğa sədaqət, təvazökarlıq, xeyirxahlıq, humanistlik, əməksevərlik, igidlik, mərdlik, qəhrəmanlıq, humanistlik, məsuliyyət, borc hissənin yüksək səviyyədə olması və s. bu kimi mənəvi keyfiyyətləri aid etmək olar. Mənəvi tərbiyə gənc nəslin inkişafında və şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında çox mühüm əhəmiyyətə, xüsusi çəkiyə malikdir. Bu mənada mənəvi tərbiyənin meyarları C.Cabbarlının əsərlərində dərin, sistemli şəkildə izah edilir. Yazıçı-dramaturq öz əsərlərində xoşbəxtliyin yalnız pul, altın üzərində qurulmadığını önə çəkir, bunu yeni nəslə, gənclərə təlqin edir.

Aydındır ki, xoşbəxtlik, səadət, yaxşı ömür sürmək hər bir insanın ən ümdə istəyi, arzusudur. Qədim dövrlərdən başlayaraq indiyə qə-

dər «necə xoşbəxt olmaq olar» sualı hamını düşündürmüş, gərəkəmlə ustadımızı da həmişə bu sualla cavab axtarmağa vadar etmişdi.

Səadət, xoşbəxtlik müasir gənclərin ən zəruri istəyi, arzusudur. Onu əldə etmək üçün çox çalışmalı, işləməli, xalqına, vətəninə xeyir verməli, lazım gəlsə canını vətən yolunda verməyi bacarmalıdır. Şagirdlərə məhz bu mənəvi keyfiyyətlər aşılanmalı, onların tərbiyəsində bu cəhətlər aparıcı motiv kimi çıxış etməlidir. Bu hisslərin orta məktəb şagirdlərində hansı xüsusiyyətlərə malik olmasını öyrənmək məqsədilə biz Bakı şəhərinin bir neçə orta məktəbində (254, 95, 259 sayılı məktəblər) və bir sıra ali məktəblərdə (Bakı Slavyan Universiteti, Dövlət Pedoqoji Universiteti, Lənkəran Dövlət Universiteti və s.) anket üsulu ilə sorğu aparmışıq.

Orta məktəblərin IV, VIII, IX, XI siniflərində hərəsi 25 nəfər olmaqla anket sorğusu apardıq. Universitetlərdə pedaqoji fakültələrin I və IV kurs tələbələri ilə (cəmi 100 nəfər – hər kursdan 50 nəfər olmaqla) anket sorğusu

aparmış və müasir tələblərə uyğun cavablar əldə etmişik. «Siz səadəti, xoşbəxtliyi nədə görürsünüz» sualına orta məktəblərin aşağı sinif şagirdləri əksəriyyətlə – 57–62 faiz olmaqla (IV–VII siniflər) pulun çoxluğunda, var-dövlətdə, yaxşı yaşamaqda cavabını vermişlər. IX–XI sinif şagirdlərinin isə yalnız 30–37 faizi pula, var-dövlətə üstünlük vermişlər. Ali məktəb tələbələri isə xoşbəxtliyi vətənpərvərlikdə, vətənə sevgidə, müstəqillikdə, azadlıqda gördüklərini vurğulamışlar. «Vətənsiz, azad olmadan yaşamağa dəyərmə» – bu sual IV kurs tələbələrinin cavabıdır, belələri respondentlərin 50–55 faizini təşkil edir. Digərləri əsasən xoşbəxtliyi pulda, var-dövlətdə (30–32 faiz), yaxşı maşında, bahalı telefonda (20–28 faiz), varlı ailənin qızı ilə evlənməkdə (oğlanlar – 18–20 faiz) axtarır. Lakin xoşbəxtliyi yalnız şəxsi münasibətlərdə, pulun, var-dövlətin olmasında görənələr dar düşüncəli, öz şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutanlar, egoistlərdir. Belələri bizim cəmiyyətimizdə azlıq təşkil edir.

C.Cabbarlı yaradıcılığında öz həyatından çoxlu misallar gətirir, hiss etdiyi, anladığı kimi yazır. «Solğun çiçəklər»də o, Bəhramın xudbinliyini göstərmiş, mənəvi-psixoloji saflığı ön plana çıxarmış,

puldan-paradan ötrü ikiüzlülük edən axund və mollaları satıra atəşinə tutmuşdu. Anket sorğusunda cavablar bir daha göstərir ki, insan hər bir dövrdə, zamanda öz daxili xislətini gizlədə bilmir, insani hissləri, öz daxili duyğularını XX əsrin əvvəlində olduğu kimi saxlayır, düşünür, münasibətlərini qurur, yaşamaq tərzini çox az dəyişir.

C.Cabbarlının yaratdığı obrazlar da səadətə, xoşbəxtliyə nail olmaqdan ötrü mübarizə aparırlar. Sara xoşbəxtdir. Bəhram onu, o isə Bəhramı sevir. Bəhramla olanda heç nədən və heç kimdən qorxmur. Buna səbəb Bəhramın onu əmin etməsidir. Lakin sonralar hadisələr onların həyatını dəyişir.

«Sənin xoşbəxtliyin mənim həyat və səadətim deməkdir» – deyən Bəhram xoşbəxtliyi gözəl, əxlaqlı, ailənin yaraşığı olan qızda, əmisi qızı Sarada deyil, var-dövlətdə, maddi sərvətdə tapacağı qənaətinə gəlir. O deyir: «Əmimin vaxtında mən yoldaşlarım arasında milyoner balası idim. İndi 50 manata xidmət edərsəm, mənə gülməzlərmi? Sultan bəy mənim əmim pulu ilə dolanıb, indi onun yanında xidmət edəcəyəm?» (11, 76) – düşünən Bəhram xoşbəxtlik yoluna aparan istiqaməti bədbəxt-

liklə əvəz edir, özü də, sevgilisi Sara da bədbəxt olurlar. Cəfər Cabbarlı kasıbların, yoxsulların dili ilə Bəhram kimiləri tənqid atəşinə tutur: «Qapılar arxasında gizlənin qeyrətini, kişiliyini pula satan məlun» – deyən Əbdül kişi Saranın halına yanır, acıyır və ona həyan olur, çünki Bəhram xoşbəxtliyi, səadəti var-dövlətdə, pulda, altunlar səltənətində görür, psixoloji cəhətdən əməyə, işgüzarlığa, alın təri ilə pulun qazanılmasına etinasız yanaşır. Çətinliklər, məhrumiyyətlər, təhqirlər Saranın həyatını cəhənnəmə döndərir. Sara aldandığını başa düşür, Bəhrama və onun sevgisinə nifrət edir, xəstələnir və qoca Əbdül kişinin ümidinə qalır. Saranın keçirdiyi sarsıntı onda yalnız Bəhrama qarşı deyil, həyata, var-dövlətə nifrət yaradır. O, psixoloji depressiya, dərin ruhi sarsıntı keçirir və kimsəsiz bir daxmada dünyasını dəyişir. Saranın ölümü Bəhramın həyatını dəyişir, o, düşünür: «Mən gərək Sara kimi bir mələyi sevəydim, fəqət pul, güzəran burada, şənlük, şuxluq burada, varlıq, səadət, xoşbəxtlik həp bu tərəfdə!» O, çox gec olsa da, nəhayət, başa düşür ki, səadət, xoşbəxt həyat üçün təkcə var-dövlət, zəngin ev-eşik, saraylar kifayət deyil. «O milyonlar ki, səadətin açarı deyildir» – ifadəsi ilə

o həyata yeni gözlə, yeni münasibətlərlə baxmağa çalışır. Saranı itirdikdən sonra həyat onun üçün öz mənasını itirir və Bəhram Pərinin qatili olur.

Sara yüksək mənəvi keyfiyyətlər malik, əxlaqca təmiz, saf, məzmunlu bir qızıdır. Əbdülün yaxşılığını qiymətləndirir, onu atası kimi qəbul edir. Atasının varidatı geri alınacağı halda varidatın dördüdə birinin (25 faizinin) ona verilməsini istəyir, o hətta Pərinə də unutmur. Sosial-psixoloji cəhətdən araşdırdıqda görmək olur ki, Sara insani keyfiyyətlər baxımından məzmunca çox keyfiyyətli, mənəvi cəhətdən dolğun, insani və psixoloji tərəfdən hərtərəfli azərbaycanlı qızıdır. Saranın fikrinə görə səadəti, xoşbəxtliyi, saraylarda, cah-cəlal içində axtarmaq ağılsızlıqdır.

«Səadət iki çırpınan ürəyin bir-birinə dartınarkən, bir məqsəd ardınca coşurkən çəkilən əzablarıdır ki, nəticəsi şirin və əziz olacaqdır.» (11, 50) «Trablis müharibəsi və ya Ulduz» əsərində Ramizin bu sözlərini Sara ilə Bəhramın izdivacına da aid etmək olar. Bu fikir C.Cabbarlının ürəyindən, daxilindən gələn sözlərdir ki, səadət, xoşbəxtlik iki çırpınan ürəyin bir-birinə istiqamətlənməsidir, sevgi-məhəbbət simfoniyasıdır.

C.Cabbarlı bütün əsərlərində insanın kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına və həmişə vicdanın səsinə qulaq asmağa çağırır. Mənəvi şüurun ayrılmaz bir hissəsi olan vicdan – vicdanlılıq əxlaqi keyfiyyətdir, insan psixikasının ayrılmaz bir hissəsidir. Gənc nəslin tərbiyəsində vicdan – vicdanlılıq amili ön plana çəkilir, vətənpərvərlik, vətənpərvərlik, ana yurdun hər bir qarış torpağını göz bəbəyi kimi qorumaq ehtiyacını yaradır. Burada qədim dövrlərdə baş vermiş bir hadisəni yada salmaq yaxşı olardı. Böyük hun imperatoru Mete (b.e.ə. 209–174-cü illərdə) özündən çox-çox güclü Çin-monqol tayfaları ilə müharibə şəraitində yaşamış və hər vəchlə müharibəyə başlamağa bəhanə axtaran monqollar əvvəlcə Metedən çox sürətlə qaçan atını istəmişlər. Mete atı verdikdən sonra yenə səbəb axtaran düşmənlər sonradan onun arvadını istəmişlər. Hamı müharibəyə başlamaq tərəfdarı olduqda Mete yenə ağılla hərəkət etmiş, müharibədə tökülən qanların, gənclərin ölümünü ön plana çəkmiş və arvadını düşmənlərə vermişdi. Nəhayət, üçüncü dəfə düşmənlər Metedən heç kimə lazım olmayan, quru bir torpaq sahəsini istəmişlər. Metenin tərəfdarları belə bir torpaq sahəsini onlara verməyi təklif etdikdə

Mete cavab vermişdi: «Bu torpaqlar bizə babalarımızdan yadigarlardır. O bizim deyil, gələcək nəsindir. Biz onu heç kimə bağışlaya bilmərik. Mən getdim müharibəyə, arxamca gəlməyəni özüm öldürəcəm.» Bəli, qədim türklər torpağın qədrini bilmiş və «torpaqdan pay olmaz» ifadəsini gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində ön plana çəkmişlər. C.Cabbarlı da əsərlərində türkən əsas qayəsinin vətənpərvərlik olduğunu vurğulamış, «Trablis müharibəsi və ya Ulduz» dramında və «Ədirnə fəthi» 6 pərdəli faciəyi-inqilabi əsərində sevgi-məhəbbətlə yanaşı (Ramiz-Ulduz, Rüşət-Zöhrə) gənclərin torpağa, vətənə bağlılığını böyük ustalıqla vermiş, vicdanın əsasən üç əhəmiyyətli xüsusiyyətini göstərməyə çalışmışdır: ideala doğru can atmaq, şəxsi qiymət və hərəkətin ideala uyğun olması və ya olmaması nəticəsində əmələ gələn mənəvi hisslər toplusu.

Vicdanlı adam heç kəsin xəbər tutmayacağını bildiyi zaman da özünü başqalarının gözündən sala biləcək hərəkət və əməllərə yol vermir. Vicdanlı adam üçün özü qarşısında cavabdehlik əsas meyardır. Deməli, belə insanlar xoşbəxtdirlər. «Mən dünyada iki həqiqi bədbəxtlik tanıyıram: biri vicdan əzabı, o biri xəstəlikdir. Vicdan –

insanların həyatının doğru yol göstəricisidir.» (L.N.Tolstoy). «Vicdan bizim malik olduğumuz ən yaxşı əxlaq kitabıdır, yoldan azmamaq üçün ona tez-tez baxmaq lazımdır.» (L.Paskal). «Nə qədər ki, vicdanı ləkələməmişik, o, çox qabil və səhv etməyən hakimdir.» (O. de Balzak). «Dərin aqlın olsa da, vicdansız yaşaya bilməzsən.» (M.Qorki). «Vicdan azadlığı mütləq və müdaxiləedilməzdir. O fərdin təbii hüquqlarının ən mühümlərindən hesab edilməlidir.» (M.K.Atatürk). «Türk vətəninin bir qarış torpağı üçün bütün millət bir vücut kimi ayağa qalxar. Heysiyyətinin bir zərrəsinə, vətənin bir ovuc torpağına ediləcək təcavüzün onun bütün varlığına endirilmiş zərbə kimi qiymətləndiriləcəyini nəzərə almamaq xətdir. Hörmətsizliyin böyüyü, kiçiyi yoxdur.» – bu sözlərin müəllifi böyük qazi, dahi Mustafa Kamal Atatürkdür. Bir neçə il öncə yunanlarla boş bir ada uğrunda aparılan hərbi münaqişə buna misal ola bilər.

Bildiyimiz kimi, bütün insanlığın varlığını öz şəxsi mənafeələrində axtaranlar xoşbəxt deyillər. Tamamilə aydındır ki, belə adamlar bir fərd kimi də məhv olacaqlar. Hər hansı bir şəxsin, şəxsiyyətin həyatından razı olmasını və xoşbəxtliyini təmin edən şey onun

özü üçün deyil, özündən sonra gələnlər üçün çalışmasıdır. Ağıllı, dərrakəli adamlar ancaq bu cür hərəkət edirlər.

Həyatda tam zövqü və xoşbəxtliyi, səadəti ancaq gələcək nəsillərin şərəf və varlığı, bəxtiyarlığı üçün çalışmaq tapmaq mümkündür. İnsanlar belə hərəkət etdikdə «Görəsən, məndən sonra gələnlər belə bir ruhla çalışdığını biləcəklərmi» – deyə düşünməlidir. Hətta ən xoşbəxt olanlar etdikləri xidmətlərin məchul qalmasını üstün tutmalıdırlar.

Bildiyimiz kimi, hər bir kəsin, hər bir insanın öz zövqü var. Kim-sə bağça ilə, torpaqla məşğul olmağa üstünlük verir, gözəl çiçəklər yetişdirir. Digərləri təlim tərbiyə ilə məşğul olur, öz fəaliyyətlərini insanların şəxsiyyət kimi formalaşmasına yönəldirlər. Görəsən, çiçəklərdən və ağaclardan o insan bir əvəz gözləyirmi? Əsla, yox! Gənclərin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllimlər, tərbiyəçilər də çiçək, ağac yetişdirən bağban kimi olmalıdırlar. Ancaq bu tərzdə düşünən və çalışan adamlar ölkələrin və millətlərin gələcəkləri üçün faydalı ola bilərlər. Kim ki, ölkə və xalqın, millətin xoşbəxtliyindən çox özü haqqında düşünür, o şəxsiyyət deyil, ikinci dərəcəli insandır. Öz şəxsi mənafeyini əsas

tutan, mənsub olduğu milləti və məmləkəti öz şəxsiyyəti ilə ölçən insanlar xoşbəxtlikdən çox uzaqdırlar. Ancan özündən sonra gələnlər haqqında düşünməyi bacaranlar milləti, xalqı qəflət yuxusundan oyadar, inkişafa sövq edirlər.

İnsanlar yadda saxlamalıdırlar ki, onlar bu dünyada müvəqqətidirlər, onlardan sonra da həyat davam edəcək, yaşayış, inkişaf olacaqdır. Onlardan sonra həyatın sönməsi, məhvi absurddur. İnsan mənsub olduğu millətin, xalqın varlığı və xoşbəxtliyi haqqında nə qədər düşünürsə, bir o qədər də digərləri haqqında düşünməyi bacarmalıdır. Çünki çox uzaqda zənn etdiyimiz hadisə qısa bir zamanda sonra bizim başımıza gələ bilər. Buna misal erməni naxələfliyi ola bilər. C.Cabbarlı hələ əsrin əvvəllərində onların həyasızlığını, nankorluğunu «1905-ci ildə» əsərində böyük ustalıqla qələmə almış, qubernatorun ikiüzlülüynü açıq-aydın təsvir etmişdi. Qubernator bir tərəfdən özünü azərbaycanlıların tərəfdarı, dayağı kimi göstərir. Salamova müraciətlə bildirir: «Axır mən o gün onlara (erməniləri nəzərdə tutur)... dedim: Siz Türkiyədə döyüşmüşsünüz, indi əvəzini buradakı müsəlmanlardan çıxmaq istəyirsiniz...

Nə qədər mən sağam, müsəlmanların başından bir tük belə əskik olmaz». Digər tərəfdən Ağamyana deyir: «Bu tatarlarla bir qədər ehtiyatlı olunuz. Özünüz görürsünüz, vəhşi millətdir. Mən əlbəttə, hər şeydə sizə kömək etməyə hazırım: silahla da, hətta lazım gəlsə adamlarla da». Başqa bir tərəfdən qubernator erməniləri və müsəlmanları bir-birinin qanını tökməyə qızışdırır. Qırğının daha tez başlanması üçün planlar cızır. Polismeysterə göstəriş verir ki, iki gündən gec olmayaraq, iki nəfər öldürülməlidir: biri türk, digəri erməni. Qubernatorun əmri yerinə yetirilir. Ermənilər öldürənin kim olduğunu soruşanda polismeyster deyir: «Kim öldürdü? Müsəlmanlar». O, eyni ifadəni müsəlmanlara da deyir. «1905-ci ildə» əsərində «Yatın yerə, atan kazaklardı» ifadəsilə C.Cabbarlı rus şovinizmini, imperiyanın ikiüzlülüynü, sülh əvəzinə düşmənçiliyi, nifaqı təbliğ edənləri ifşa edir. Hələ XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasının həyata keçirdiyi qırğın, 1988-ci ildən başlayaraq indiyə qədər davam edən millətlərarası dava, qalmaqal və nəhayət, müharibə milyonlarla müsəlmanı evsiz, eşiksiz qoymuş, Azərbaycan torpaqlarının 20 faizindən çoxu ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur.

Erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasında ruslar və onların əsgərləri ermənilərin tərəfində olmuş, xristian-müsəlman qarşıdurmasını xüsusi olaraq işləyib hazırlayanlar məhz Moskva siyasətçiləri olmuşlar. Xocalı soyqırımını heç kimin yadından çıxmayıb. Bu soyqırımını törədənlər 366 sayılı rus alayının əsgərləri, komandirləri olmuşlar. Dahi Cəfər Cabbarlının uzaqgörənliyi bir daha öz təsdiqini tapmışdır. Rusiya dövlətinin ermənipərəst siyasəti, rus ordusunun fəal müdaxiləsi və yaxından iştirakı ilə millətimiz, xalqımız əziyyət çəkir, hələ də bu bələdan yaxasını qurtara bilməyibdir.

Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı geniş səpkili və diapazonludur. Dramaturqun önə çəkdiyi məsələlərdən bir də vətənpərvərliyin, vətənə, insanın doğulub boya-başa çatdığı doğma yurda məhəbbət hissləridir. Xoşbəxtliyi, səadəti vətəni sevməkdə görəndə ədib bunun əməldə özünü göstərməsini zərurət kimi hər zaman önə çəkir. O, Oqtay Eloğlunun timsalında mədəniyyətimizin, teatrımızın qayğısına qalan, milli teatrımızı yaratmaq uğrunda çarpışan mübarizi canlandırır: «Yapma! Hər şey yapma! Sanki bu bəzək olmasa, işlər getməz. Axır neçindir bu yapma bəzəklər? Zavalı bəşəriyyət, neçin

həqiqəti gizlədirsiniz? Cırın onu! Qoyunuz bu çirkin, qara daşlar olduğu kimi, bütün dəhşətilə görünsünlər. Daşdır, qoy daş görünsün. O çirkin olsa da, həqiqət olduğu üçün gözəldir.» (11, 266)

Görkəmli dramaturqun fikrinə, əsil vətənpərvərin vəzifəsi xalqın, dövlətin dar günündə silaha sarılıb onu düşmənlərdən müdafiə etmək, qorumaqdır. İnsan bir təhlükə hiss etdikdə evini, ailəsini qoruyur, bu instinktiv tələbatdır. Vətən və xalq onun evi və ailəsidir. Bu evə, bu ailəyə onların əzab-iztirablarına necə laqeydlik etmək olar? Mütləq daş, güllə sənə dəyməlidir ki, sən mübariz olasan, vətəni sevəsən?! Axı ölənlər, yaralananlar içərisində onlarla, yüzlərlə sən qohumların, dostların, ailənin üzvü vardır. Bəs onları kim müdafiə etməli, Kim vətəni qorumaq, torpaqlarını müdafiə etməlidir? Kənardan gələn yabançıları mı? Yoxsa bizim hər birmiz Şuşanı, Ağdamı, Kəlbəcəri, Laçını və b. vətən torpaqlarını azad etməlidir. Bu fikrin təsdiqi «Trablis müharibəsi və ya Ulduz», «Ədirnə fəthi» əsərlərində parlaq ifadəsini tapmışdır.

Türkiyənin, türklərin XX əsrin ikinci onilliyində necə çətin bir vəziyyətlə qarşılaşdığını, yaranmış çox gərgin, ağır vəziyyətdən necə

rəmanlığından bəhs edən «Bakı müharibəsi» əsərini yaratdı.» (24, 8)

«Bakı müharibəsi» 1919-cu ildə tamaşaya qoyuldu, sonralar bu əsər itdi, indiyə kimi tapılmadı.

A.Rüstəmli «Mənim Tanrım – gözəllik» kitabına yazdığı ön sözdə «Bakı müharibəsi»nin məziyyətlərindən bəhs edərkən aşağıdakıları xüsusi vurğulayır:

– «Bakı müharibəsi» – Azərbaycanın XX əsrin əvvəllərində ən ağır, ziddiyyətli dövrünü bədii çarlarda və dramatik tonda özündə əks etdirən tarixdir;

– «Bakı müharibəsi» – zalım və qatil erməni hərbi bəndələrinə, onlara arxa, dayaq duran rus bolşevizminə qarşı amansız müharibə aparən Nuru Paşaya, Mürsəl Paşaya, Məhəmməd Tofiq bəyə minnətdarlıq çələngidir;

– «Bakı müharibəsi» – Azərbaycanın azadlığı, müstəqilliyi, bütövlüyü uğrunda rəşadət və qəhrəmanlıq göstərərək şəhid olmuş qardaş türk məhəmədciklərinin şərafinə ucaldılmış ilk bədii abidədir;

– «Bakı müharibəsi» – Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığına tarixi nümunə, əvəzsiz yardım üçün ikincinin birinciyə ehtiramıdır;

– Və nəhayət, «Bakı müharibəsi» – əzəli və əbədi qardaş Türkiyə xalqının yaxın keçmişinə istedadlı dramaturq Cəfər Cabbarlının həsr

etdiyi trilogiyanın («Trablis müharibəsi», «Ədirnə fəthi»ndən sonra) son dəyərli hissəsidir.»

Cəfər Cabbarlının bütün qəhrəmanları mətin və igiddirlər. Onlar vətən yolunda canlarını verməkdən çəkinmirlər: «İtaliya hökumətimizə elani-hərb etmiş. Vətən yolunda ölmək kimi səadəti mən çoxdan gözləyirdim.» Ramizin bu sözlərində böyük bir həqiqət vardır. O, «Mənim yoldaşlarım indi deyil, hər dəqiqə ölümə hazırdırlar» deyəndə Ənvər bildirir: «Yaşamaq ölmək üçündür, ölmək yaşamaq üçün».

Vətən torpağı darda olanda insan öz rahatlığını düşünməməli, canının hayına qalmamalıdır. Ədib belə düşünür, öz qəhrəmanını belə görmək istəyir. İndiki dövrümüzdə – Azərbaycan torpaqlarının 20 faizindən çoxunun erməni işğalı altında olduğu bir vaxtda biz C.Cabbarlı qəhrəmanlarından «necə vuruşmalı», «nə etməli» suallarına cavab tapa bilərik. «Ədirnə fəthi»nin əsas qayəsi azadlıq, xoşbəxtliyin mahiyyəti, ölümlə üz-üzə dayanıb «hilal, hilal» deyən əsgərlərin istək-arzularını gənclərə təlqin etmək, psixoloji cəhətdən xalqı mübarizəyə hazırlamaq, nəyin bahasına olursa olsun, Qarabağı geri qaytarmaq əzmini ön plana çəkmək vacib amillərdəndir. İnsan mərd,

cəsür, nikbin, yurdsevər olanda ölüm onu qorxutmur. Əsil vətənpərvərlər üçün ölümün özü də həyat deməkdir. C.Cabbarlının yara-

dıcılığı və apardığımız sosial-psixoloji araşdırmalar, sorğular məhz belə qənaətə gəlməyə əsas verir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N. Cəfər Cabbarlının tərbiyəvi fikirləri

2. Abbasov Ş. Cəfər Cabbarlı haqqında xatirələr. Bakı, Azər-nəşr, 1969. 174s.

3. Arif M. Əsrin oğlu. B., “Ya-zıçı”, 1979, 136 s.

4. Arif M. C.Cabbarlı. Monoq-rafiya. B.1954.

5. Allahverdiyev Mahmud, Arif M. C.Cabbarlının ilk dram əsərlərində mövzu və qəhrəmanlar. C.Cabbarlı “İlk dram əsərləri” kitabı. EA nəşri Bakı, 1947.

6. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri, Bakı, Azər-nəşr, 1981, 190 s.

7. Bayramov Ə.S. Etnik psixolo-giya məsələləri. Bakı, 1996, 202 s.

8. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, Çinar-çap, 2002, 620 s.

9. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azər-baycan məktəbinin psixoloji problemləri. Ozan, 1998, 368 s.

10. C.Cabbarlı haqqında xati-rələr. Red. Ş.Abbasov. Azər-nəşr, 1969, 174 s.

11. C.Cabbarlı. Aslan və Fərhad. Hekayələr. B., “Gənclik”, 1980, 124 s.

12. C.Cabbarlı. Əsərləri. 3 cild-də, Bakı, 1968–1969. I – 407 s., II – 490 s., III–455s.

13. Cəfər Cabbarlı. “Ədirnə fət-hi”. Bakı, “Elm”, 1996. 320 s.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МОРАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАФАРА ДЖАББАРЛЫ

Статья посвящена психологическому анализу нравственных качеств в творчестве Джафара Джаббарлы. Художественное наследие драматурга содержательно и многогранно. В статье рассматриваются такие нравственные качества как служение родине, любовь, уважение, забота, доброта, порядочность, как необходимые компоненты человеческого бытия.

PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF MORAL QUALITIES IN CREATIVITY JABBAR JABBARLI

This article widely speaks about analyses of moral qualities embodied in Jafar Jabbarli's works. Artistic heritage of the playwright is rich in content and multifaceted. We see the article consider such moral standards which are essential components of human existence, as servicing the Motherland, kindness, and honesty.

AİLƏ-NİGAH MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ ONUN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Pur Üfiqi Fərşad Şahbaz

*Bakı Dövlət Universitetinin
psixologiya kafedrasının dissertantı*

Gənc ailələrdə baş verən bu və ya digər psixoloji dəyişilmələrin nəzərdən keçirilməsi yalnız ailə-nigah münasibətlərinin psixoloji çalarlarının aydınlaşdırılması sayəsində mümkün ola bilər. Çünki gənc ailənin formalaşmasında nigah-qədərki mərhələnin xüsusi rolu vardır. Ailə-nigah münasibətlərinin araşdırılması həm də gənc ailələrdə sosial persepsiyanın formalaşması mexanizmini də açmağa kömək edir. Ailə-nigah münasibətlərinin sabitliyi və ailə tərbiyyəsinin keyfiyyəti ailənin özünün necəliyindən çox asılıdır.

Ailə-nigah məsələləri, eləcə də gənclərin ailə qurması prosesinə yanaşma tərzini birmənalı deyildir. Respublikamızda bu sahədə aparılmış sanballı tədqiqatlar göstərir ki, gənc ailənin sabitliyini təmin edən ailə-nigah münasibətləri demək olar ki, hər bir regiona uyğun olaraq özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Doğrudur, bilavasitə problemlə və ya onun əhatə dairəsini özlüyündə əks etdirən tədqiqatlar olmasa da, dolayısı

yolla bu məsələlərə toxunulmuşdur. Ə.S.Bayramovun və Ə.Ə.Əlizadənin sosial-psixologiya kursunda, Ə.Əlizadənin və A.Abbasadənin "Ailə həyatının etikası və psixologiyası" əsərində, İ.Allahverdiyevanın, S.Tağıyevin və C.Təhmasibin və başqalarının əsərlərində ailə-nigah məsələləri öz əksini tapmışdır. K.Şiriyevanın və İ.Allahverdiyevanın bu sahədə apardığı tədqiqatlar daha çox diqqəti çəkir. Eləcə də, sırf problemlə bağlı B.H.Əliyev və İ.A.Allahverdiyevanın tədqiq etdiyi problemlər nigahda seçimin psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırmağa imkan verir.

Ailə psixologiyası sahəsində Ə.Əlizadənin tədqiqat işlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Pedaqoji yönümdə S.M.Quliyevin apardığı tədqiqatlar bu problemin bir sıra məqamlarını aydınlaşdırmağa kömək edir.

Ümumiyyətlə, sosial psixoloji yönümdə ailə-nigah məsələləri ailədə ər-arvadın qarşılıqlı təsir və münasibətlərinin spesifikliyini üzə çıxaran ciddi tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar əsasən dörd

istiqlamətdə daha uğurlu həyata keçirilmişdir:

1. Şəxsiyyətlərarası sosial persepsiya istiqamətində.

2. İdentifikasiya nəzəriyyəsi.

3. Bir-birini tamamlayan tələbatlar nəzəriyyəsi.

4. Rol münasibətləri nəzəriyyəsi.

Şəxsiyyətlərarası qavrayışı araşdıran nəzəriyyələr qiymətləndirmə şkalalarının köməyi ilə ər-arvadın bir-birini və özlərini qavramasının öyrənilməsinə əsaslanır. Bir məsələni qeyd etməliyik ki, sosial persepsiya və ya insanların bir-birini qavramasında iki cəhət fiziki simanın və sosial simanın qavranılması əsas götürülür. Azərbaycan psixoloqları prof. Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə qeyd edirdi ki, insanın insan tərəfindən qavranılması müxtəlif amillərlə şərtlənir: fərdi həyat təcrübəsi, yaş, cins, peşə, təhsil, meyllik və s. sosial persepsiyaya mühüm təsir göstərir (2,s.291). Şəxsiyyətlərarası qavrayış istiqamətində ər-arvad münasibətlərinin öyrənilməsi göstərir ki, fərdlərin izdivacından razılığı və öz keyfiyyətlərini xeyirxahcasına qiymətləndirmə, öz tərəf-müqabilinin keyfiyyətlərinə daha mülayim münasibət bəsləməsində təzahür edir.

M.Preston, B.Koqlinin və S.Kelli tərəfindən aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, qeyri-sabit ailə nigahı ilə müqayisədə davamlı ər-arvad həyatında tərəflər ailələrini və bir-birilərini daha az adekvat qiymətləndirirlər. N.Xodor, D.Miller və K.Çilliganın apardıqları tədqiqat nəticəsində müəyyən etmişdilər ki, qadınlar kişilərə nisbətən başqaları ilə mülayim münasibətlər qurmağa daha meyli-dirlər (8,s.186). Ailə münasibətlərində şəxsiyyətlərarası qavrayış hələ kiçik yaşlardan formalaşır. Burada gender fərqləri özünü daha çox biruzə verir. Oğlan uşaqları daha çox müstəqilliyə, qızlar isə qarşılıqlı asılılığa meyli tərbiyə olunurlar. Başqa bir cəhət isə onu göstərir ki, kişilərin söhbətləri daha çox məsələ həllinə yönəlmiş, qadınların söhbətləri isə qarşılıqlı anlamaya doğru yönəlmişdir. Nigahın bağlanması və onun monolitliyində qeyd olunan amillər şəxsiyyətlərarası qavrayış yönündə problemi araşdırmağa çalışan tədqiqatların əsas qayəsini təşkil edir.

Ailə-nigah münasibətlərinin "identifikasiya" olunması tədqiqat istiqaməti bilavasitə psixoanalizin yaranması ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyənin əsasını Z.Freyd qoymuş və A.Freyd tərəfindən davam etdirilmişdir. Bu nəzəriyyənin mahiyyətinə əsasən insanlar nigaha daxil

olarkən özlərinin ana və atalarına uyğun şəxslər seçirlər. Məsələn, kişilər hesab edirlər ki, qadınlar onların analarını xatırladan rolları oynamalıdırlar. Bu onlarda qeyri-şüuri baş verir. Yəni, qadın kişinin qayğısına qalmalı, onu müdafiə etməli və emosional baxımdan onu təmin etməlidir. Qadınlar da uyğun olaraq qeyri-şüuri öz ərlərində atalarına məxsus cəhətlər axtarır, ona bir müdafiə kompleksi kimi yanaşırlar. Yəni, ata ürəyinin istisini ondan almaq istəyirlər (12, s.67).

Ayrı-ayrı tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə bu heç də pis deyil. Lakin gözlənilən rollar təzahür etmədikdə bir sıra problemlər ortaya çıxarır. Bu problemlər ər-arvad münasibətlərinin sağlamlığına zərər vurur. Ailə sahəsində sosial-psixoloji tədqiqatlarla tanınmış psixoloq D.Beynis ailə-nigahın bu əsasda qurulmasından yaranan aşağıdakı problemi fərqləndirir:

1. Ər-arvad nigahında öz uşaqlıq situasiyasının qorunub saxlanması arzusu. Məlumdur ki, Edip kompleksi və ya öz anasına vurğunluq vəziyyəti, kişiye öz qadını ilə əlaqəni uzatmağa və ya onun şəxsiyyətini bütünlüklə öz anasının şəxsiyyəti ilə identifikasiya etməyə gətirib çıxarır. Bu qadının özünügerçəkləşdirməsinin qarşısını alır. Fərddə belə vəziyyətdə özün-

nün müdafiə olunması təmin olunmaq hissindən asılılıq formalaşması təhlükəsi ortaya çıxır. "Anaya vurğunluq" qadına olan münasibətlə müqayisə edilir və öz növbəsində anadan emosional asılılığa gətirib çıxarır. Yaranmış belə münasibətlərdə sırf eqoistik motivlər üstünlük təşkil edir. Uşaqlığa qayıtmaq, onun təəssüratları ilə yaşamaq yetkinlik yaşında ailədə ayrı-ayrı problemlərlə ortaya çıxır ki, bu da nigahın monolitliyinə təsir göstərir. Fərdin təhtəşüurunda "ana" və "arvad" termini identifikasiya olunur və real təhlükə ortaya çıxır. Çünki, fərd öz anasından ala bilmədiyi təminatı öz ailəsindən alır. Qarışdırılmış obrazlar onun təhtəşüurunda həm "ona xidmət edən" və həm də "onu yedizdirən" obrazı yaradır.

Əgər ana uşağı ərköyün böyütmüşsə situasiya daha təhlükəli olur. Ər və arvadda narsist meyillər ortaya çıxma bilər. Fərd özünün «ideal» varlıq olması qənaətinə gəlir. Təbii ki, sonda ailənin incidilməsi və boşanma baş verir. Nigahda xoşbəxtlik demək olar ki, əlçatmaz olur. D.Beynisin fikrincə ikinci problem günahkarlıq hissinin yaranmasıdır (7,s.165). Bu yönümdə psixoanalitik konsepsiyasının təhlili göstərir ki, Edip

kompleksi hər şeydən öncə güclü günahkarlıq hissi yaradır. Belə ki, fərd şüuraltı səviyyədə hiss edir ki, o öz anası ilə nigaha daxil olur. Onun «super eqo»su – yəni vicdanı onun erotik arzularını sıxışdırır. Onun üçün belə tendensiya əxlaqi baxımdan qəbul edilməz kimi təqdim olunur. Bu cür təəssürat psixoloji gərginlik yaratmaqla bərabər, yüksək enerji itkisinə gətirib çıxarır. Digər qorxulu cəhət ondan ibarətdir ki, belə adamlar özlərinin keçirdikləri günahkarlıq hisslərini başqalarının üzərinə transformasiya edir və düşünür ki, sevdiyi onun məhəbbətinə layiq deyil. Halbuki məntiqi baxımdan bu subyektiv əhəmiyyət kəsb edir. Günahkarlıq hissini yaraması, yalnız ailəni dağıtmır, həm də fərdin özünü apatiya vəziyyətinə salır, depressiyadan uzaqlaşmağa imkan vermir. O, qeyri-şüuri olaraq özünə əzab verir və öz günahını aradan qaldırmağa çalışır. Göründüyü kimi, "identifikasiya" istiqamətli tədqiqatlar bir sıra problemləri ortaya çıxarır, lakin onun həlli yolları üçün vacib olan metodoloji bazanı göstərmir.

Psixanalitik nəzəriyyədə ailə-nigah münasibətlərinin yaranmasında ortaya çıxan digər problem qeyri-taraz əlaqələrdir. Belə ki, əgər partnyorlardan biri Edip

kompleksindən əziyyət çəkirse, bu, iki şəxs arasındakı münasibətləri korlayır. Bərabər hüquqlu münasibətin, qarşılıqlı hörmətin olmaması, yəni partnyorlardan birinin uşaq, digərinin ata və ya ana rolunu oynaması yaranmış münasibətlərin balansını pozur. Ailə-nigah münasibətlərinin tədqiqində mühüm rol oynayan genetik fəlsəfi nəzəriyyəyə görə, partnyorlar arasında normal münasibət o şəraitdə münasibdir ki, ata və ana rolu arasında tarazlıq mövcud olsun. Göründüyü kimi bu tarazlığın olmamasında ailə-nigah münasibətlərinin pozulmasına, onun sabitliyinə təsir göstərir.

Qeyd etdiklərimizi Elektra kompleksi haqqında da söyləmək mümkündür. Ona görə "Diana kompleksi", "Despot ata", "kompleks kastasiya" və s. kimi komplekslər ailə-nigah münasibətlərində Elektra kompleksinin təzahürünə şərait yaradır. Qadınlarda yaranan problemlər və ailə-nigah münasibətlərinin qeyri-sabitliyi hər şeydən əvvəl, despot atanın kiçik yaşlarında öz qızını incitməsidir. Öz qızını incidən, alçaldan və onda kişi keyfiyyətləri formalaşdırmış ata onun üçün ailədə ciddi problemlər, eləcə də, özünün obrazında bütün kişilərə nifrət hissi yaradır. D.Beysl fikrincə bu aşağıdakı kimi baş verir:

a) Qadın kişiyyə tabe olmaqdan boyun qaçırır və ya ona öz davranışı ilə ikrah bildirir. O özünün qadın keyfiyyətlərini itirərək, kişi keyfiyyətlərini qəbul edir və öz əri ilə aqressiv şəkildə rəqabət aparır. Əgər onun ailəsində oğlan uşağı böyüyürsə, o həmin uşağı qız kimi tərbiyə etməyə çalışır;

b) O öz qadın keyfiyyətlərindən uzaqlaşmır, ancaq kişiyyə tabe olmağı da rədd edir. O özünəməxsus müstəqillik nümayiş etdirir ki, bu da münasibətlərin pozulmasına gətirib çıxarır (12, s.74). Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, "Diana kompleksi" ilə formalaşan qadınlar öz əri ilə normal münasibətlərə girə bilmir.

Digər başqa komplekslər də eyni dərəcədə ailə-nigah münasibətlərinə təsir göstərir. Ailə-nigah münasibətlərinə daxil olan cütlər münasibətlərin uzun müddət olması qənaətinə gələrkən qorxu keçirir, xoşbəxtliyə inam azalır. Bu isə yalnız onların qarşılıqlı əlaqəsinin dolğun qurulmamasından irəli gəlir.

Ailə-nigah münasibətləri təmiz məhəbbət, qarşılıqlı anlaşma, hörmət əsasında qurularsa, təbii ki, ailə-nigah münasibətləri daha davamlı və cəmiyyət üçün daha səmərəli olar. Gənc ailələrdə belə problemlərin ortaya çıxmasının

qarşısını almaq üçün ciddi maarifləndirmə işlərinin aparılması zəruridir.

Psixoloanalitik istiqamətin ideya və münasibətlərinin hərtərəfli tədqiq edən müəlliflər hesab edirdi ki, bu konsepsiya hər bir mədəniyyət üçün xarakterik deyil. Belə ki, psixoloanalitik nəzəriyyə heç də mədəni elementləri deyil, ümumi dəyərləri, ümumi inkişaf istiqamətini əsas götürür.

İzdivacın "identifikasiya" adlanan tədqiqat istiqamətlərini təhlil edən Azərbaycan psixoloqu G.B.Tağıyeva yazır ki, bu istiqamətin nümayəndələri elə hesab edirlər ki, özünə ər və arvad seçərkən uşağın özünü valideynləri ilə eyniləşdirilməsi, ər və arvadın ideal kimi tərəf müqabilinin axtarılması əks cinsə mənsub olan valideyn haqqında yaranmış təsəvvürlərə əsaslanır (6, s. 10). Müəllifin fikrincə nigahdan razı qalma və izdivacda onların ər-arvad idealına uyğun gəlib-gəlməməsi arasında birbaşa əlaqə vardır. Başqa sözlə, uşağın valideynə məhəbbəti yetkin dövrdə ardıcıl olaraq ər və arvada olan məhəbbətə keçir (6, s.10). Məsələyə yanaşmada başqa nöqtəyi-nəzərlərdə mövcuddur. Belə nəzəriyyələr ailənin monolitliyini, ailə-nigah münasibətlərinin davamlılığını

yalnız kişi-qadın münasibətləri ilə deyil, ana-uşaq münasibətləri və deməli ata-uşaq münasibəti ilə izah etməyə çalışılır. Alman sosioloqu Y.Selski qeyd edir ki, bir çox adamlar bir partnyorun başqasına sadəcə üstünlük verməsini məhəbbət kimi qəbul edir. Deməli, heç də hər kəs öz hissini düzgün qiymətləndirə bilmir. Daha dəqiq desək, o özünün mənəvi və estetik inkişafı ilə bu hissə hazırlanmamışdır.

Məhəbbət hissini dərk edilməsi və əsas kimi götürülməsi ailənin gələcək perspektivinə, o cümlədən ailə-nigah münasibətlərinin uğurluğuna təminat verir. Problemin mexanizmini açmağa cəhd göstərən E.Fromm bu haqda yazır: məhəbbət ancaq o zaman mümkündür ki, iki nəfər bir-birilə mövcudluğun ən dərin qatında ünsiyyət saxlayır və ona görə də onların hər biri özünü bu dərin qatda yaşada bilir. İnsan gerçəkliyinin, həyatiliyin, məhəbbətin əsası, təməli ancaq burada, bu "dərin" yaşantıda qoyulmuşdur. Bu cür yaşanan məhəbbət – müntəzəm çağırışdır: bu, istirahət yox, hərəkət, inkişaf, birgə fəaliyyətdir (10, s.161).

L.V.Vorobyovun bir fikrini də qeyd etmək burada yerinə düşürdü: "Məhəbbətin sirri heç də evi-səmanı yox, cismani çağdaş mən-

şəyə malikdir. Cinsi münasibətsiz məhəbbət mövcud deyil» (11, s.44). Təbii ki, bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Ona görə ki, kimsə sevib-sevilməyəcəyini bilmək üçün əvvəlcə yaxın münasibətlərdə olmalı imiş. Bu isə qəbul edilən deyil və nigahın psixanalitik konsepsiyasının başqa yönündə şərhidir. Saf-ülvi məhəbbət ailə-nigah münasibətlərini idarə edir, onun dağılmasına imkan vermir.

Ailə-nigah münasibətlərinin tədqiqində digər istiqamət bir-birini tamamlayan tələbatlar nəzəriyyəsidir. Həmin nəzəriyyənin banisi R.Oniçdir. Bu nəzəriyyə ər və arvadın psixoloji xarakteristikaları bir-birinə tamamilə oxşamaqdada belə rast gəlinən xoşbəxt nigah hallarını araşdırmışdır. Onun fikrincə bu halda ər və arvad müxtəlif, lakin bir-birini tamamlayan tələbatlara malik olur. Onlar vahid, ziddiyyətsiz bir sistem təşkil edir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, bir-birini tamamlamanın başqa bir tipi də ola bilər, bu halda ər-arvad, tələbatların növlərinə görə deyil, müxtəlif səviyyədə təzahür olunmalarına görə fərqlənir. Ailə-nigah məsələlərinin rol nəzəriyyəsi əsasında ən təkmilləşmiş konsepsiyasını T.Parsons və R.Beyler irəli sürmüşlər. Müəlliflərin istifadə etdiyi əsas anlayış insan davra-

nışının motivasiya vahidi kimi nəzərdən keçirilən "rol gözləməsi" anlayışdır. Bu istiqamətin nümayəndələri L.Xertit, P.Ort, S.Xovart, B.Xarbert və başqaları ər-arvadın öz rollarını lazımi səviyədə ifa etmələri ilə ar-arvadlıq stajının dinamikasını öyrənmişlər. Ər-arvadın rol gözləmələri və rol davranışında aşağıdakıları ayırd etmək olar:

- a) rol gözləmələri;
- b) rol konsepsiyası (2,s.152).

Demək olar ki, rol gözləmələri onların xüsusi halda özünün bu xüsusiyyətlərinə görə rol gözləmələri nisbətən konkret xarakter daşıyır və müəyyən rol davranış normalarını ifadə edir. Digər hallarda olduğu kimi ailədə də rol gözləmələri ikitərəfli sükut daşıyır: hər hansı ailə üzvü bir tərəfdən digər ailə üzvlərindən onların öz rollarına uyğun davranış tərzini gözləyir.

Təbii ki, ailə-nigah münasibətləri və izdivacın rol gözləmə və rollar nəzəriyyəsi baxımından təhlili məsələyə yanaşmanın bütün aspektlərini özündə ehtiva etmir. Başqa bir tərəfdən ortaya çıxan bir sıra suallar cavabsız qalır. Məsələn, nigahaqədərki mərhələdə rol davranışı özünü necə göstərir? Başqa bir tərəfdən ailə-nigah münasibətlərini yalnız bir amillə izah

etmək olmaz. Müasir şəraitə və ailədaxili münasibətlərin rasionallıq və etnik-mədəni təhlili göstərir ki, burada vahid rol gözləməsindən danışmaq azdır. Ər və arvad öz rollarını lazımi şəkildə və gözləməyə uyğun ifadə etdikləri halda da ayrı-ayrı problemlər və ya konfliktlər ortaya çıxmağa bilər. Odu ki, nəzərə almaq lazımdır ki, rolların ifası və rol gözləmələri ailə-nigah münasibətlərinin düzgün qurulmasında mühüm rol oynayan amillərdən biridir. Yəni amillər kompleksi deyil. Nigaha daxil olmada yaş xüsusiyyətləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. R.Bandura göstərir ki, nigah, atalıq, analıq, boşanma, doğma evlə vidalaşma, ora qayıtmaq yeni həyat dövrünə keçidi kəsb edir və bu istənilən yaş dövründə baş verir. Hətta təsadüfi görüşlər və hadisələr də bizə təsir edə və taleyimizi dəyişə bilər (9, s.56). Bütün zamanlarda müxtəlif ölkə və cəmiyyətlərdə demək olar ki, həmişə qadınlar və kişilər, valideynlər və övladlar arasında monoqam əlaqə mövcud olmuşdur. Biz eşqə düşmüşük, sevirik və evlənirik – hər bir insan öz zamanında bu prosesi həyata keçirir.

Sevgi hissi maraqların, həyata baxışların ümumiliyi ilə, bir-birlərini maddi və mənəvi təmin et-

məklə, həmçinin, qarşılıqlı səmiyyətlə möhkəmləndirildikdə daha çox həzz verir və daha güclü olur. İki insanın xoşbəxtliyi üçün etibarlı, qayğıkeş tərəf müqabili lazımdır.

Ailə münasibətlərinin qurulması və inkişafı üçün qüvvə tələb olunması aksioması digər vacib bir aksioma ilə tamamlana bilər – bu, münasibətlərdə insanlardan hər birinin tamlığının qorunması və inkişafı vacibliyidir. A.Şopenhaue- rin təbirincə desək "Evlənmək – öz hüquqlarını yarıbayarı azaltmaq və vəzifələrini ikiqat artırmaq deməkdir".

Heç də təsadüfi deyil ki, ailə kiçik cəmiyyət və ya qurum adlandırılır. Həqiqətən də belədir: ailə cəmiyyət kimi öz qanunlarına, adətlərinə, "tabu"larına malikdir. Bu kiçik cəmiyyət böyük cəmiyyət üçün bir qapıdır, keçid yoludur: kimisinə adlamaq müəssər olur, kimisinə isə yox.

Mütəxəssislərin fikrincə, uğurlu ailələrin çətinlikləri heç də uğursuz ailələrdə olduğundan az deyildir. Belə ailələr daxili və xarici mikro- mühitdən təsir göstərən qüvvələrə qarşı durmaq bacarığı ilə fərqlənir. Kim ki, çətinlikləri aradan qaldırmağa qabildir, onları uğurlu, xoşbəxt ər və arvad adlandırırlar. Həyat imtahanlarından çıxmayan-

ları, məhəbbətdən imtina edənləri, çətinliklərlə mübarizədə təslim olanları bədbəxt adlandırırlar.

Həyat mürəkkəbdir – insan isə bir türk şərqişində deyildiyi kimi "yuvası dağılmış, qanadsız bir quş kimi" yaşamağa məcburdur. Məhəbbət qanunları ilə ailə qurmaq hamıya eyni dərəcədə nəsib olmur. Ə.Əlizadə yazır: "Bəzən yaş keçəndə məhəbbət haqqında fikirləşmirlər. Onları özlərinin şəxsi taleləri, təklük vahiməsi daha çox narahat edir"(4, s.25). Bu fikirlərlə razılaşmamaq olmur.

Burada iki cəhət fərqləndirilə bilər: əvvəla, insanlar həmişə öz şəxsi talelərini fikirləşməlidirlər. Özünü sevməlisən ki, sevginin, sevməyin nə olduğunu biləsən.

İkincisi, həyatda elə insanlar var ki, şəxsi talelərini doğmalarına həsr edirlər və bununla da özlərini heç də tənha deyil, əksinə xoşbəxt sayırlar. Xeyir verdikləri və sevinc bəxş etdikləri hər bir insanın sevincini, kədərini öz yaşantısı hesab edirlər. Ona görə də ailə-nigah münasibətlərində mövcud çətinliklər bir tərəfli şüurda izah edilə bilmir.

Ailə sosial normalara, qarşılıqlı münasibətlərlə, adət-ənənələrlə tənzim olunur. Sosial normalar hamı tərəfindən qəbul edilmiş davranış qaydalarına, nümunələrinə

deyilir. Sosial normalar içərisində ailə normaları özünəməxsus yer tutur. Bu, onunla əlaqədardır ki, ailə normaları sosial normaların hər bir növünün, adət və ənənələrin ailə ilə bağlı bütün tələblərini özündə birləşdirir. Ailə normaları öz obyektinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Ailə üzvlərinin əmlak və başqa maddi nemətlər sahəsində münasibətlərini tənzim edən normalar:

2. Onların ünsiyyətini və şəxsiyyətlərarası münasibətlərini tənzim edən normalar:

3. Ailə üzvlərindən hər birinin – atanın, ananın, oğlun, qızın ailəyə, bütövlükdə cəmiyyətdə münasibətlərini tənzim edən normalar.

Ailə mürəkkəb quruluş kimi psixologiyasının müxtəlif bölmələrinin: sosial, yaş, kliniki, pedaqoji və s.-nin diqqət obyektidir. Sosial institut, kiçik qrup və qarşılıqlı münasibətlər sistemi kimi ailə öyrənmənin predmetinə çevrilir.

A.İ.Antonov göstərir ki, ailə valideyn – övlad münasibətləri, niğah isə uşaqların doğulması ilə müşayiət olunan qadın və kişi arasındakı münasibətlərin, birgə yaşayış və seksual partnyorluq formalarının legitim (qanuni) təzahürüdür. O, ailənin məkan lokalizasiyasına – yaşayış yeri, ev, mülkiyyət və ailənin iqtisadi əsasına – vali-

deyn və övladların ümumailə fəaliyyətinə diqqət yetirir.

A.Q.Xarçevin fikrincə, ailə niğahdan daha mürəkkəb münasibətlər sisteminə malikdir. Belə ki, bir qayda olaraq ailə nəinki ər və arvadı, həm də onların övladlarını, həmçinin digər qohumlarını, ya da sadəcə olaraq ər və arvadın yaxınlarını və onlara gərəkli olan insanları birləşdirir.

Ailə problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar olduqca çoxdur. (E.Q.Eydemiller, V.V.Yustitkis, B.N.Koçubey, V.Satir, D.Skinner, Ə.Əlizadə və b.) tədqiqatların bir çoxunda niğaha daxil olmanın motivləri, ailənin funksiyaları, ailə konfliktlərinin və boşanmaların səbəbləri, ailə terapiyası metodları öz əksini tapmışdır.

Öyrənmə predmeti olan ailənin təkamülü, onun strukturu, münasibətlərin spesifikasiyasına dair psixoloji tədqiqatların dairəsi olduqca məhduddur. Məlum tədqiqatlardan A.Q.Xarçev, V.N.Drujinin və Ə.Əlizadənin tədqiqatlarını xatırlamaq olar. Bir cəhəti qeyd etməliyik ki, hər bir mədəniyyət ailənin müəyyən normativ modelini, daha dəqiq desək, modellər qrupunu əmələ gətirir. Normativ model strukturu özünə müəyyən statusla xarakterizə olunan normativ üzvlərini daxil edir.

Ailə mühitində özünü göstərən sosial-psixoloji təzahürlər və proseslər; ünsiyyət dairəsi və onun məzmunu, ailə üzvlərinin emosional əlaqələrinin xüsusiyyətləri, ailənin sosial-psixoloji məqsədləri və onun üzvlərinin fərdi-psixoloji tələbatları xarakterizə edir.

Təbii ki, ailə-nigah məsələlərindən danışarkən ilk növbədə ailənin normal funksiyalarına da nəzər yetirmək lazımdır. Öz funksiyasını normal həyata keçirən ailə elə ailədir ki, öz funksiyasını üzvlərinin tələbatlarına uyğun şəkildə və differensiasiya olunmuş halda həyata keçirir. Nigahın sabitliyi və uzunömürlülüüyü bundan çox asılıdır.

N.Lerderin və K.Ceksonun nöqteyi-nəzərincə normal nigah aşağıdakı cəhətləri və əlamətləri özündə əks etdirir: tolerantlıq, birbirinə hörmət, səmimilik, bir yerdə olmaq arzusu: sərvət dəyərlərinin və maraqların üst-üstə düşməsi (9,s.23).

A.M.Obozova hesab edir ki, stabil nigah ailə üzvlərinə, cütlərin maraqlarına və mənəvi dəyərlərinin üst-üstə düşməsi və şəxsiyyətlərinin kontrastlığının uyğunluğu ilə şərtlənmişdir. Əlavə etmək lazımdır ki, nigahın stabilliyinin mühüm şərtlərindən biri də ailə üzvlərinin, cütlüklərin həyatın bütün aspekt-

ləri haqqında fikir, mülahizə aparmalarından da asılıdır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, normal ailələrdən fərqli olaraq disfunksional ailələrdə bir-birilərinə şəxsiyyət məzmununda, tələbatlar yönümündə bir-birini təmin etmək qabiliyyətində olmamasıdır. Nigaha daxil olmanın motivlərinin xüsusiyyətlərini öyrənərkən aşağıdakı məsələlər ayırd edilmişdir:

1. «Valideynlərdən qaçma» motivi daha çox xali deyilənlərin hakimiyyətinə protest kimi, həyatda onun reallıqlarının dərk edə bilməməsi, qavraya bilməməsindən yaranır.

2. Belə nigah motivləri hər şeydən əvvəl, daxili boşluqları doldurmaq, həyatı mənalandırmaq məqsədi güdür.

3. «Borcluluq, səviyyəlilik» əsasında nigaha daxil olma günahkarlıq hissənin unudulması, onun aradan qaldırılması fonunda baş verir.

4. «Tənhalıq» motivinin, başqalarının təhriki altında nigaha daxil olmada boşluqların doldurulması.

Təbii ki, ailənin normal və disfunksional səviyyədə qurulması da nigahın möhkəmliyinə hərtərəfli təsir göstərir.

Əksər hallarda disfunksional ailənin yaranmasının bir sıra psi-

xoloji problemləri olur. Onu aşağıdakı cədvəldə görə bilirik:

Disfunksional ailənin formalaşmasının psixoloji problemləri [9, s.24].

№	Disfunksional ailədə nigaha daxil olmanın motivləri	Rəyi soruşulanların sayı (№ 326)	
		Rəyi soruşulanların sayı	Faizlə göstərişi
1	Valideynlərdən qaçma	160	50%
2	«Borçluluq» (nigaha borc haqqında çıxış edən daxil olma)	156	49
3	Tənhaliq	85	26,6
4	Ənanəyə görə (valideynlərin təşəbbüsü ilə)	80	25
5	Məhəbbət	31	-
6	Prestij, maddi təminat axtarışı	17	-
7	Yer axtarışı	10	3,1

Ailə-nigah münasibətlərinin düzgün qurulmamasından orta çıxan bir sıra problemlər vardır ki, aparılmış tədqiqatlardan çıxış edib onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

1. Partnyorun səhv seçilməsi. Burada əsas məqam ondan ibarətdir ki, qadınlar ailə qurarkən onları ərinin öz ataları, kişiləri isə analarını xatırlamasını gözləməsi (Freydə görə).

2. Valideynlərlə münasibətlərin tamamlanmaması. Nigah ona görə yaranır ki, bir sıra problemləri həll etmək üçün valideynləri ilə məsləhətləşsinlər.

3. İllüziyanın itirilməsi (xəyal sindromu – Leder və Seksona görə) bu zaman hər iki cütlük hesab edir ki, onlar məhəbbət naminə və məhəbbətə görə nigaha girmişlər.

Əsl həqiqətdə isə onların münasibətlərində emosional qiymətləndirmə qeyri-adekvat fantaziya onlara sanki «mərhəmətə görə» nigaha girmələrini pərdələyir.

4. «Dalğınlıq yaşantısı». Belə situasiyalarda cütlük biz nə üçün bir yerdə yaşayırıq? dilemması qarşısında qalır. Biz nə istəyirik və hansı vəzifəni yerinə yetirməliyik.

5. Ailə xəyanəti və boşanma təhlükəsi.

6. Nigah məsuliyyətindən qaçmaq cəhdi kimi. Bir sıra şəxslər, o cümlədən cinsi azlıqlar hesab edirlər ki, ailə artıq köhnəlmişdir. Ailə qurmadan da intim münasibətlərlə və birgə yaşayışa nail olmaq mümkündür.

7. Seksual azlıqların nigah münasibətlərini qanuniləşdirmək cəhdləri və s.

Bütün bunlara ailə-nigah münasibətlərinin monolitliyinə, stabilliyinə təsir göstərir və gənc ailə bu hədələrdən kənarda qala bilməz. Aparığımız tədqiqatdan belə nəticəyə gələ bilirik ki, ailə – cəmiyyətin nüvəsidir, şəxsiyyətin sosial təşkilinin bir formasıdır. Ailə-məişət birliyidir. Ailə kiçik institutdur. Ailə-nigah münasibətlərinin qurulması müxtəlif amillərin təsiri ilə baş verir və cəmiyyət bu münasibətlərin rəsmiləşdirilməsindən kənarda götürülə bilməz.

Hesab edirik ki, ailə-nigah münasibətləri etnomədəni mühitin təsirindən kənarında formalaşa bilməz. Ona görə də ailə münasibətlərini

tədqiq edərkən ilk növbədə etno-psixoloji amillərə diqqət yetirmək vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003, 540 s.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp, 2003, 365s.

3. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.A. Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı, 1988, 192 s.

4. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.A. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə müntəxəbat. Bakı, 1989, 232 s.

5. Quliyev S. Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri. Bakı: 2005, 416 s.

6. Allahverdiyeva İ.R., Tağıyeva G.B. Ailə və nigahın psixologiyası. Bakı, 2000, 40 s.

7. Бейнс. Д. Наука о любви. М.1994, 165 с.

8. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: 2007, 510 с

9. Эвдимиллер Э.Г., Юстицские В.В. Психология и психотерапия семьи. СПб-2001.656 с.

10. Фром Э. Искусство любить. М.1992, стр.161

11. Хрестоматика по этике и психологии семейной жизни. М. 1982, с.44.

12. Психотерапия семейных отношений. Самара, 2004, 704 с.

СЕМЕЙНО-БРАЧНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье уделяется внимание семейно-брачным отношениям, и анализируются проведенные исследования. Рассматриваются мнения о семье не только азербайджанских психологов, но и зарубежных психологов и больше всего комментируются результаты психоаналитических исследований. Автор приходит к выводу, что в семейно-брачных вопросах должны учитываться этническая среда и региональные условия.

**FAMILY –MARRIAGE RELATIONS AND WAYS
OF THEIR INVESTIGATION**

In this research work main attention is being to the relation of the family-marriage problem and being analyzed the researches done to the point. Being analyzed not only the attitude of the Azerbaijani an psychologists and the foreign experts as well and mostly being commented the results psycho-analytical research. The author is coming to such a conclusion that in family-marriage problems one should pay attention to the ethnic environment and the regional conditions of course.

**ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ И ГРУППОВЫХ
ФОРМ РАБОТЫ НА ПСИХОСОЦИАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ
ПСИХОСОМАТИЧЕСКИХ БОЛЬНЫХ
(НА ПРИМЕРЕ БОЛЬНЫХ ПСОРИАЗОМ)**

Ахмедова Э.П.

диссертант кафедры психологии БГУ

Исмаилова М.Ю.

*Ассистент кафедры дерматовенерологии,
Аз.ГИУВ им. А.Алиева*

Болезнь представляет собой не только соматическое, но и психическое страдание, не только биологическое, но и социальное явление, как по происхождению, так и по его последствиям.

В.Х.Василенко

Проблемы исследования здоровья являются актуальными особенно в современную эпоху, когда в связи с научно-техническим прогрессом усложняются задачи, которые приходится решать науке, и резко возрастает значение тех средств, которыми она пользуется. Исходя из того, что социальная психология прежде всего анализирует те закономерности человеческого поведения и деятельности, которые обусловлены фактом включения людей в реальные социальные группы, то главной задачей является раскрытие конкретного механизма «вплетения» индивидуального в ткань социальной реаль-

ности. Следует заметить, что с самого начала важно рассматривать личность в общей системе общественных отношений, то есть в «социальном контексте», а в случае нашего исследования это особенно важно, поскольку изучаемая нами личность имеет психосоматическое заболевание, корни которого зачастую носят социальный характер. [1,5]

В основание любого психокоррекционного подхода заложена теоретическая модель психического здоровья. В последнее время интенсивно рассматривается проблема психического здоровья как качественно особого состояния личности, а не просто отсут-

ствия болезненных симптомов (Р.Веcker, 1988). Она рассматривается прежде всего в аспекте способности личности к совладанию с различными сложными жизненными ситуациями и стрессами без отрицательных последствий для здоровья [5].

В качестве основных критериев психического здоровья представители гуманистического направления А.Маслоу, К.Роджерс, Г.Джурард и др. выделяют способность к эмоциональному самовыражению и самораскрытию, высокий уровень самоуважения, автономность, отношение к другому человеку как к ценности, активную жизненную позицию, способность к реализации своего потенциала, развитое чувство юмора и т.д. В гештальттерапии центральными критериями психического здоровья является способность к самоосознаванию и интеграции различных состояний или частей «я» (Ф. Перлз). Для когнитивной психотерапии (А. Бек), основной целью является осознание невротических когнитивных структур и перестройка их на более конструктивные. В психодинамическом подходе к личности — важнейшим является критерий интегрированности прошлого и настоящего опыта, осознание источников

актуальных проблем и невротических установок, коренящихся в детском опыте, отреагировании ущемленного аффекта, широкие возможности выбора разных вариантов поведения [16]. А вот для личностно-ориентированной реконструктивной концепции В.Н.Мясищева, главная мысль — изменение личности с целью реконструкции ее отношений. В рамках этого подхода личность рассматривается как система отношений индивида с окружающей средой, как целостная, организованная система активных, избирательных, социальных и сознательных связей с реальной действительностью. Центральное место в этом определении занимает понятие «отношение». Мясищев выделял три группы отношений: отношение к себе, отношение к другим людям и отношение к миру объектов и явлений. Каждое отношение характеризуется тремя компонентами: когнитивным, эмоциональным и поведенческим. Система отношений задает определенные способы поведения, играет направляющую и динамизирующую роль в целостном поведении человека [6,7].

В данной работе нет определенной придержанности какой-либо школы, поскольку синтез

разных направлений показывает многогранность человеческого существования. Основой для синтеза этих представлений служит многомерная модель психического здоровья. В соответствии с этой моделью психическое здоровье понимается нами не как некоторое статичное состояние, а как сложный процесс жизни личности, в котором сбалансированы коммуникативные, когнитивные, рефлексивные, эмоциональные и поведенческие аспекты.

На страницах предыдущих работ мы уже рассматривали психологические особенности больных псориазом, сегодня лишь добавим, что «психосоматические дерматозы» – это группа хронических, так называемых, «кожных» заболеваний, происхождение которых до сих пор недостаточно известно, изучение весьма затруднено, а лечение представляет очень большие трудности. Именно данная патология, в силу своей сложности и необычности, наиболее ярко и полно показывает, как необходимость применения комплексных оздоровительных немедикаментозных мероприятий, так и их эффективность. Внедрение новых методов лечения больных хроническими дерматозами (псориазом), продолжает оставаться ак-

туальным, что связано с широкой его распространенностью среди населения, часто тяжелым торпидным течением, резистентностью к проводимой терапии [2,3,17].

Как показывают исследования, для лечения псориаза недостаточно добиться максимального восстановления исходных внешних и внутренних показателей кожи. Необходимо устранить вегетативный дисбаланс, вывести больных из состояния хронического стресса, устранить комплекс неполноценности, лучше адаптировать их в социальной среде, повысить их работоспособность [10]. Этот пробел мы решили восполнить своим исследованием.

Жизнь человека — явление социальное. Объединение нескольких лиц с целью совместного разрешения проблем, улучшения настроения и самочувствия или просто приятного времяпровождения, называется малой группой. Группа оказывается микрокосмом или обществом в миниатюре, отражающим в себе весь внешний мир и придающим реалистичность искусственно создаваемым отношениям. В семье, на работе или в группах, которые формируются по интересам, на людей ежедневно действуют такие факторы, как давление партнеров,

социальные влияния, конформизм. Эти факторы и выявляются в психокоррекционных группах, что оказывает соответствующее влияние на взгляды и поведение личности. В конечном результате опыт, приобретаемый в специально созданной среде, обычно переносится на внешний мир [1,7,15, 16].

В настоящее время все большее число авторов приходят к выводу, что быстрое и полноценное восстановление личностного и социального статуса многих больных практически невозможно без включения их в активное взаимодействие со специально созданной управляемой микросоциальной средой, какой является лечебная группа общения. Особенностью групповой психотерапии является то, что ее сеансы происходят непосредственно в группе больных и лечебный фактор определяется не только воздействием психотерапевта, но и определенным взаимовлиянием между членами группы [7,13,15].

Психологическая коррекция является целесообразно организованной системой психологических воздействий, направленных на изменение определенных особенностей психики, ее свойств, процессов, состояний и черт, играющих роль «в возникновении

болезней, в их патогенезе, повышающих вероятность рецидивов и обострений болезни, а также влияющих на инвалидизацию и социально-трудовую адаптацию людей, перенесших те или иные заболевания» [14].

Целью данной работы является изучение влияния индивидуальных и групповых форм работы на психосоциальное состояние психосоматических больных, на примере больных псориазом.

Материал и методы исследования.

Исследование состояло из двух этапов: индивидуальной и групповой форм коррекции. По окончании психокоррекционного курса мы провели оценивание с использованием опросника «Оценка результатов». Опросник состоял из 10 вопросов, касающихся психосоциального состояния больных.

В качестве объекта исследования были созданы 3 группы. Участники групп прошли первичное психодиагностическое исследование и по результатам тестирования и собеседования, 1 группу составили больные псориазом, продолжительность болезни которых составляла от 1 месяца до 5 лет – «дебютанты»; 2 группа – больные, стаж болезни – более 5-ти лет – «хроники»; 3 группа –

контрольная группа, состояла из лиц, с повышенным уровнем стресса, с жалобами на частую утомляемость, неконтролируемую раздражительность, конфликтность в отношениях, периодических головных, сердечных, желудочных болях. Участники контрольной группы не проходили амбулаторного лечения по поводу периодических соматических жалоб. Исходя из полученной информации относительно психологической и соматической картины, мы определили их в «группу риска».

Количество участников в группе дебютантов составляло – 12 человек, в группе хроников – 10 человек, в контрольной группе участвовало – 15 человек. Группы гетерогенного характера. Продолжительность индивидуальной работы – 1 раз в неделю в течении 1 месяца по 1,5 часа. Продолжительность групповой работы – 3 месяца, в неделю 1 раз, длительность занятия – 2 – 2,5 часа. Программа состояла из 12 занятий. Психокоррекционная групповая работа шла одновременно в трех группах.

Первый этап исследования – индивидуальная работа – проводилась с группами «дебютантов» и «хроников».

Индивидуальная психокоррекция состояла из четырех этапов.

Первый этап – преодоление неправильных представлений больного о болезни. Второй этап – осознание психологических причин и механизмов болезни: объяснение больному понятий "функциональное" и "психогенное" расстройство; различие между поводом и причиной расстройства; анализ конфликта: а) анализ требований и желаний пациента и его окружения; б) осознание конфликта. Третий этап – решение конфликта. Четвертый этап – реконструкция системы отношений. Также на этом этапе больные обучались методу мышечной релаксации и аутогенной тренировки.

В качестве методического инструментария в групповой психокоррекции были использованы: метод функциональной тренировки поведения, арт-терапия, метод мышечной релаксации, аутогенная тренировка, метод креативной управляемой визуализации.

Исследования показывают, что постоянное утверждение в своих представлениях больными психическим образом быть "обреченным", а также сталкиваясь с трудностями самореализации, многие из них теряют уверенность в себе, позволяя постоянно погружаться в болезненные переживания, и этим обрекая себя на пассивное су-

ществование. Даже перспектива пройти курс психотерапевтического воздействия вначале у больных не вызывала должной положительной реакции. Зафиксированная установка на неизлечимую болезнь делает их ригидными в лечебном процессе.

Одним из активирующих факторов в лечебном процессе является использование больными приемов психической саморегуляции. Основой приемов саморегуляции являются тренировка мышечного тонуса, самовнушение и самовоспитание. Исследования показали, что упражнения, направленные на релаксацию мышц, характеризуются усилением тонуса парасимпатического отдела вегетативной нервной системы, что способствует нейтрализации стрессового состояния, а также ослабление активности лимбической и гипоталамических отделов мозга способствуют снижению общей тревожности и развитие антистрессовых тенденций у пациентов. Правильное целенаправленное самовнушение в состоянии релаксации (аутогенного погружения) позволяет больным снять эмоциональное напряжение, тревогу, научиться активно преодолевать неуверенность в себе. Постоянные занятия психической

саморегуляцией воспитывают у больных псориазом навык самоконтроля, делают их целеустремленными в принятии решений, помогают им более успешно переориентироваться с фиксации на болезненном состоянии в фиксированную установку практического здоровья, преодолеть бессознательные мотивы неполноценности.

Нарушения общения и социального поведения в целом являются одной из характерных черт клинической картины больных хроническими дерматозами. У этой группы больных выявляются искажения мотивационной стороны общения, социально-перцептивных компонентов коммуникативной деятельности, ролевого поведения.

Применение методики функциональной тренировки поведения в рамках в рамках нашего исследования является конкретным методом психологической коррекции, направленным на повышение уровня и качества социальной адаптации пациентов, снятие эмоционального напряжения, устранение дефектов ролевого поведения, коррекцию нарушений общения у больных псориазом наряду с изучением критериев их дифференцированного применения в системе комплексного лечения во

внебольничных и стационарных условиях. Целью применения данной методики является оптимизация общения больного в сложных для него ситуациях межличностного функционирования. Тренировка способствует повышению самооценки, более позитивному восприятию и анализу ситуации взаимодействия, развивает способность к самостоятельному разрешению трудных для больного отношений, раскрывает потенциальные возможности личности каждого пациента и осуществляет переход на качественно более высокий уровень взаимоотношений с окружающими [12,18].

Механизм работы воображения разработан профессором Шаки Гавейн (1997) и используется в подходе, который можно назвать как созидательная, творческая, управляемая визуализация. Этот метод был использован К.и С. Саймонтонами. Они первыми использовали метод мышления в качестве дополнительного метода лечения раковых больных. Автор данной методики считает, что с помощью позитивного образного мышления человек может настроить себя на выздоровление. Чем яснее человек видит мысленным взором свой организм и его пораженные участки на уровне

сознания, тем успешнее его под- сознание считывает эти послания и координирует внутренние защитные силы. Поскольку психосоматические нарушения являются способом адаптации, своеобразной психологической защитой человека при нерешенном внутриличностном конфликте, психотерапия психосоматозов обязательно предполагает проработку прошлого и будущего пациента. В прошлом, его событиях коренятся причины болезни. Обращение к психотравмам, предшествующим появлению заболевания, помогает вычленить основные психологические проблемы и в ходе терапии найти и реализовать способы их решения. Знакомство с жизненными обстоятельствами пациента позволяет также диагностировать и трансформировать мотивы «условной желательности» актуального телесного страдания, которые продолжают подпитывать болезнь.

В ходе психологической коррекции, основанной на методе управляемой визуализации, идет работа с целями и планами на будущее, с теми задачами, которые появятся у пациента при изменении его статуса с больного на здорового – при появлении большего числа степеней свободы

его бытия и в то же время возникновения большей ответственности.

Данный метод предполагает индивидуальную активность пациента. В то же время подключение групповых форм психотерапевтической работы предоставляет большие возможности для осознания и проживания причин заболевания и раскрытия ресурсов оздоровления. Члены группы могут персонифицировать, оживлять, озвучивать как симптомы, так и состояния динамики заболевания, вступать в диалог с пациентом, давать обратную связь и т.п.

Основной принцип методики креативной визуализации состоит в зависимости физического здоровья от эмоционального, умственного и психического, поскольку все эти уровни взаимосвязаны и болезнь тела всегда является отражением конфликта, напряжения, тревоги или дисгармонии и на других уровнях. Психосоматическое заболевание рассматривается как сообщение, побуждающее обратить серьезное внимание на свои эмоции, чувства, мысли, на свое отношение к жизни, чтобы понять как можно восстановить естественные гармонию и сбалансированность. Люди заболевают, так как где-то на внутреннем

уровне они убеждены, что болезнь – это наиболее подходящая и неизбежная ответная реакция на какую-то ситуацию или какие-то обстоятельства. Болезнь является отчаянной попыткой решить неразрешимый и нестерпимый внутренний конфликт.

При помощи креативной визуализации разум может связаться с телом. Это процесс бессознательного, переходящего в сознательные формирования представлений и мыслей с последующей передачей их телу в виде сигналов и команд. Сознательная креативная визуализация позволяет создавать и направлять к телу положительные образы и мысли вместо негативных, «больных». Один из важных элементов креативной визуализации – аффирмация, это положительная установка на то, что нечто воображаемое уже существует. То есть посредством положительно созданных аффирмаций, негативные убеждения сменяются на позитивные [8,11].

Арт-терапия – метод лечения посредством художественного творчества. Позитивное влияние методов арт-терапии подтверждается психофизиологическими исследованиями (Лебедева, Киселева, 2001). Впервые это термин был использован Адрианом Хил-

лом в 1938 г. и вскоре получил широкое распространение. С развитием арт-терапии связываются надежды на создание такой гуманной, «синтетической» методологии, которая в равной мере учитывала бы достижения научной мысли и опыт искусства, интеллект человека и его чувства, потребность в рефлексии и жажду действия, план телесный и план духовный.

В процессе арт-терапии изменяется отношение человека к собственному прошлому травматическому опыту, переживаниям и болезненным состояниям, а достигнутый психотерапевтический эффект выражается в упорядочивании психосоматических процессов. Изобразительная деятельность позволяет достичь состояния психического комфорта. При этом «художник» превращается в «зрителя», дистанцируясь от проблемы, как бы наблюдая ее со стороны. Данная техника имеет особую ценность в работе с лицами, которые затрудняются дать вербальное описание событий и чувств, а мы знаем, что психосоматические больные страдают алекситимией (Гудман, 2000). Исходя из особенностей рисунков, можно предположить, на чем сфокусированы реакции пациента: на чувствах, на проблеме. Анализ современных

исследований по терапии искусством объясняет полезность этого метода для лечебных целей тем, что он: предоставляет возможность для выражения различных чувств в социально приемлемой манере, это своего рода безопасные способы разрядки напряжения; ускоряет процесс в терапии, а именно позволяет легче выразить подсознательные конфликты и внутренние переживания с помощью зрительных образов; позволяет работать с мыслями и чувствами, которые кажутся непреодолимыми, то есть невербальное средство оказывается единственным инструментом, вскрывающим и проясняющим интенсивные чувства и убеждения; способствует возникновению чувства внутреннего контроля и порядка; усиливает ощущение удовлетворенности собственной личностной ценности; помогает укрепить терапевтические отношения в группе, ускоряет развитие эмпатии и положительных чувств у членов группы; позволяет разрешать конфликты между членами группы и помогать им в достижении гармонии [4, 9, 11, 19].

Обсуждение результатов

В результате комплексного подхода, в котором больные одновременно получали медикамен-

тозное лечение и проходили психокоррекционный курс, наблюдалось снижение интенсивности зуда уже в течении первой недели, значительный регресс высыпаний в среднем – в течение двух недель. Больные сообщили, что упражнения мышечной релаксации и аутогенной тренировки, снизили у них уровень тревожности, появилось ощущение легкости и подъема настроения, а метод креативной визуализации научил их управлять процессом «изнутри», изначально идущая установка на «отрицание собственного тела» постепенно менялась у них на «принятие». Метод арт-терапии позволил им посмотреть на «себя» со стороны, абстрагироваться от болезненного «Я», научиться говорить и выражать свои чувства.

После 4-х месячной совместной работы, мы продолжали свое наблюдение за больными, были в постоянном контакте и с ними и их лечащим врачом. В течении года из 22 больных псориазом, только у четверых наблюдался рецидив, и то по причине несоблюдения медицинского предписания. У остальных 18 отмечалось значительное смягчение интенсивности рецидивов, умение совладать собой в конфликтных ситуациях, контролировать стрессовые нагрузки.

В контрольной группе тоже наблюдались позитивные перемены: посредством групповых упражнений им удалось справиться с проблемами общения, научиться позитивно воспринимать окружающий мир, а метод прогрессивной мышечной релаксации стал их «надежным другом» в домашних условиях.

Выводы

Оценивая характер местных изменений на коже нужно иметь ввиду, что частота появления положительных изменений (исчезновения зудящих и шелушащихся высыпаний) при использовании данного оздоровительного комплекса может достигать 97%. Однако развитие положительных сдвигов носит, с одной стороны, индивидуальный характер, а с другой, зависит от клинической разновидности заболевания, стадии патологического процесса в которой начато лечение, сроков существования очагов поражения, их локализации и размеров, правильности подходов и методов в комплексном лечении псориаза.

Положительный эффект психокоррекционных мероприятий проявляется в уменьшении чувства тревоги, внутреннего напряжения, раздражительности, появлении

бодрости, оживления эмоциональных реакций, повышении работоспособности. Поведение больных становится более естественным и адекватным ситуации.

Достижение позитивных результатов в комплексном лечении вышеперечисленной патологии, заключается в правильно разработанной схеме психокоррекции, опирающейся на теоретические и методологические основы изучаемой проблемы.

Цель исследования была достигнута, поскольку во главу исследования мы ставили не устранение данной болезни как таковой, а приведение здоровья организма, а

именно его психологической, социальной и физической составляющей в норму. Научили «быть здоровыми» не смотря на хроническое течение заболевания.

Таким образом, системный подход в психотерапии больных псориазом позволяет положительно влиять, как на психическом уровне в виде изменения отношения пациентов к своему болезненному состоянию и возможным осложнениям, повышения личностной активности и улучшения социальной адаптации, так и на соматическом – снижение количественного и качественного показателя рецидивов.

Литература:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: МГУ, 1988, 432с.

2. Ахмедова Э.П. Психосоциальная коррекция психосоматических больных // Психолоэзия журналы, 2005, №4, с.105-110

3. Ахмедова Э.П. Изучение психологических особенностей больных псориазом // Психолоэзия журналы, 2006, №3, с.111-115

4. Гудман Р. Обсуждение и создание детских рисунков. Практикум по арт-терапии / Под ред. А.И.Копытина, СПб, 2000

5. Исмаилов Н.В. Основные принципы лечения больных с со-

матоформными психическими расстройствами в условиях социального стресса // Azərbaycan Psixiatriya Jurnalı, 2000 № 1 (2), s. 28–34.

6. Карвасарский Б.Д. Психотерапия. М.: Медицина, 1985, 303 с.

7. Классен И.А. Практическая психотерапия / Курс лекций. В 2-х томах. Казань, 2002, т.1, 304 с.

8. Клименко С.Ф., Карловская Н.Н. Роль воображения в психологической коррекции психосоматозов // Психосфера, 1999, №3, (электронный ресурс).

9. Копытин А.И. Основы арт-терапии. СПб., 1999, 256 с.

10. Кошевенко Ю.Н. Опыт естественного оздоровления больных психосоматическими дерматозами (на примере псориаза) // Актуальные вопросы дерматологии и венерологии / Сборник труд. юбил. конф., посвящ. 5-ию каф. кож. и вен. бол. педиатр. фак. РГМУ, М., 1997, с.170–175
11. Малкина-Пых И.Г. Психосоматика: Новейший справочник. М.: Эксмо; СПб.: Сова, 2003, 928с.
12. Методика функциональной тренировки поведения / Методические рекомендации. Под ред. А.М. Шерешевского, Л., 1988, 17с.
13. Орлов А.Б. Фасилитатор и группа: от интерперсонального к транс-персональному общению // Моск.психотер.журнал, 1994, №2, с.7–27
14. Поляков Ю. Ф., Спиваковская А. С. Современные формы и методы организации психогигиенической и психопрофилактической работы. Л., 1985.
15. Рудестам К. Групповая психотерапия. СПб., 1999, 384с.
16. Холмогорова А.Б. Групповая психотерапия неврозов с соматическими масками // Моск.психотер.журнал, 1994, №2, с.29–50
17. Якубович А.И., Шульгат С.М., Мальцева О.М., Сафонова Л.А. Применение гипербарической оксигенации в комплексной терапии больных псориазом / Актуальные вопросы дерматовенерологии: Сборник трудов., Вып.: 5, Курск – 2004, 244с., 218–220.
18. Lange S, Zschocke I, Langhardt S, Amon U, Augustin M Effects of combined dermatological and behavioural medicine therapy in hospitalized patients with psoriasis and atopic dermatitis // Hautarzt., 1999, v. 50, No 11, p.791–7
19. Lazaroff I, Shimshoni R. Effects of Medical Resonance Therapy Music on patients with psoriasis and neurodermatitis (a pilot study) // Integr Physiol Behav Sci., 2000, v.35, No 3, p.189–98

**PSIXOSOMATİK XƏSTƏLƏRİN PSIXOSOSIAL
VƏZİYYƏTİNƏ FƏRDİ VƏ QRUPLAŞMIŞ
İŞ FORMALARININ TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ
(PSORİAZ XƏSTƏLİYİNDƏN ƏZİYYƏT
ÇƏKƏNLƏRİN TİMSALINDA)**

Sağlamlığın tədqiqi məsələsi hər zaman çox aktual olmuşdur. Bu tədqiqat işində istifadə etdiyimiz həmin istiqamətlərin sintezi insan təbiətinin çoxşaxəliliyini göstərir. Bu modelə uyğun olaraq sağlamlıq insanın həyatı fəaliyyətinin mürəkkəb bir prosesi, kommunikativ, koqnitiv, refleksiv, emosional və davranış aspektlərinin balansı olan zəruri şərait kimi baxılır.

Bu işin məqsədi psoriazdan əziyyət çəkən xəstələrin psixososial vəziyyətinə fərdi və qruplaşmış iş formalarının təsirinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat korreksiyanın şəxsi və qruplaşmış formaları olan iki mərhələdən ibarətdir. Psixokorreksiya işinin əsas metodları bunlardır: davranışın funksional təlimi metodu, əzələ relaksasiyası metodu, incəsənət təlimi, autogen təlim, kreativ idarə olunan vizualizasiya metodu.

Yuxarıda sadalanan patologiyaların müalicəsində pozitiv nəticələrin əldə edilməsi nəzəri və metodoloji əsaslara söykənən psixokorreksiyanın düzgün sxeminin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Beləliklə, psoriazdan əziyyət çəkən xəstələrin psixoterapiyasına sistemli yanaşma həm psixoloji səviyyədə, həm də xəstələrin öz vəziyyətlərinə münasibətin dəyişməsi və mümkün fəsadlar, şəxsi fəallığın artırılması və sosial adaptasiyanın yaxşılaşdırılması, həm də somatik-residivlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin azaldılmasına imkan verir.

**STUDYING THE IMPRESSIVE OF INDIVIDUAL AND
GROUP WORKS TO THE CONDITION
OF PSYCHOSOMATIC PATIENTS
(ON EXAMPLE OF PSORIASIS)**

The problem of research of health is the actual all time. The synthesis of different directs which we used in this research showed that the nature of men differently. According this model health is understood as difficult process of life activity of man, the important, conditions of communicative, cognitive, reflexive, emotional, behavioral aspects.

The aim studying the impressive of individual and group works to the condition of psoriasis patients.

The research was consist of two stages: individual and group form of correction. The main methods of works in group form psychocorrection: was method of functional training of behave, the method of muscle relaxation, art therapy, autogen training, the method of creative control of visualization.

The achievement of positive results in complex treatment of up enumerating pathologies, consistred of right choose schema of psychocorrection, on base of theoretic and metrology of this problem. So that the system approach in psycho therapy patients with psoriasis allowed to impress positive both on psychology level as change the quotient to his illness condition and possible recidivis, the raising the personality activity and improving social adaptation, and somatic raising the quantity and quality of recidivis.

ОБЩИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ПСИХИКИ У ПСИХОСОМАТИЧЕСКИХ БОЛЬНЫХ

Дьякова Т.В.

Магистрант кафедры психологии

Современные представления о сущности концепции болезни предполагают учет всей совокупности изменений, затрагивающих как биологический уровень нарушений (соматические симптомы и синдромы), так и социальный уровень функционирования пациента со сменой ролевых позиций, ценностей, интересов, круга общения, с переходом в принципиально новую социальную ситуацию со своими специфическими запретами, предписаниями и ограничениями [2; с.499].

При соматических заболеваниях в зависимости от тяжести, длительности и характера болезни могут наблюдаться различные психические нарушения, которые выражаются различными симптомами. При соматических заболеваниях изменение психической деятельности выражается наиболее часто невротическими симптомами. При большой выраженности интоксикации и остроте развития болезни возможны соматогенные психозы, сопровождающиеся состояниями измененного

сознания. В ряде случаев соматические заболевания (гипертоническая болезнь, атеросклероз, сахарный диабет) приводят к возникновению психоорганических расстройств. Длительное соматическое заболевание, необходимость месяцами и годами находиться в стационаре, «особое положение больного» в ряде случаев приводят к изменениям личности в виде патологического развития, при котором возникают черты характера, ранее не свойственные этому человеку. Изменения характера у этих больных могут препятствовать или затруднять лечение, приводить их к инвалидности, создавать конфликты в лечебных учреждениях, вызывать отрицательное отношение окружающих к этим больным. Врач должен уметь распознать эти болезненные изменения психики, предусмотреть и предвидеть их возникновение, лекарственными методами и путем проведения психотерапевтических бесед смягчить их проявления.

В зависимости от особенностей психических нарушений при

соматических заболеваниях строится беседа врача с больными, поведение медицинского персонала и вся тактика медицинских мероприятий. При нарастающей интоксикации у больных нарушаются сон и аппетит, появляются раздражительность, повышенная обидчивость и плаксивость. Сон у таких больных становится поверхностным — они легко просыпаются, шумы, свет, разговоры, прикосновение одежды становятся неприятными. Иногда при бессоннице появляются наплывы воспоминаний, также мешающие больному заснуть. Больные становятся тревожными, испытывают страхи, часто просят не гасить ночью свет или посидеть около них. Не каждый больной может сказать врачу, что ночью испытывал страх из-за ложного стыда перед психическим расстройством или нежелания выглядеть трусом.

Привычные шумы делаются невыносимыми, свет от фонаря с улицы — раздражающим. Врач должен понять больного в таком его состоянии, внимательно отнестись к его жалобам и по возможности устранить раздражители, поместить его в более тихую палату, на более удобное место. На фоне астенических симптомов (раздражительная слабость) иног-

да появляются навязчивые страхи за свое здоровье или не свойственные ранее истерические реакции. Врач всегда должен помнить, что истерическая реакция — это болезненное проявление и относиться к ней необходимо как к болезни.

Некоторые психосоматические заболевания сопровождаются депрессивным состоянием; это одно из проявлений таких заболеваний, как спастический язвенный колит. Такие больные часто подавлены, мрачны, малоподвижны. Они испытывают тревогу в ранние предутренние часы, разбитость и слабость, но иногда на фоне этой подавленности и вялости у них возникают несвойственная болтливость и оживленность, когда они шутят, смеются, веселят окружающих. Врачи должны знать, что подобные состояния возникают нередко, но не эти состояния определяют основной фон настроения, а кажущаяся веселость — явление временное. В этом состоянии больные часто нарушают предписанный им режим лечения.

Выраженность и качество изменений психической деятельности при соматических заболеваниях находятся в зависимости от многих причин, и в первую оче-

редь – от природы самого заболевания (оказывает ли оно прямо или косвенно влияние на мозговую деятельность), а также от типа течения и остроты развития болезни. Так, при остром и бурном начале, при наличии выраженной интоксикации наблюдаются расстройства, достигающие помрачения сознания, при подостром или хроническом течении чаще отмечаются невротические симптомы.

На изменение психической деятельности оказывает влияние и этап развития соматической болезни: если в остром периоде бывают состояния измененного сознания и невротические симптомы, то на отдаленном этапе ее развития могут наблюдаться изменения характера, личности, астения и психоорганические расстройства. На психическую деятельность при соматических заболеваниях оказывают влияние сопутствующие вредности. Так, пневмония или инфаркт миокарда протекают с большими нарушениями психической деятельности у лиц, злоупотребляющих алкоголем [3; с.34].

Наиболее общими изменениями психики у психосоматических больных надо считать перестройку интересов по направлению от внешнего мира к собственным ощущениям, к функциям своего

тела, к ограничению интересов. При этом происходят различные изменения всех сторон личности: меняются аффективная настроенность, моторика, речь. При серьезной угрозе жизни и благополучию может меняться и восприятие времени в виде его ускорения или замедления. В ряде случаев большее значение приобретают наплывы воспоминаний, выраженность и некоторая насильственность которых могут быть связаны с интоксикацией, вызванной болезнью.

Большое значение для больного имеет его представление о болезни, основанное на самых разнообразных сведениях. Психика больного с начала заболевания оказывается в необычном состоянии, так как в связи с болезнью нарушается привычный ритм жизни, труда, отдыха, сна и бодрствования. Происходит перестройка в значении ощущений. На внутренний мир больного обрушивается обилие интерцептивных сигналов, которые заполняют все его интересы и приобретают небывалую значимость [3; с.33, 4; с.325].

Для всех психосоматических личностей в той или иной степени характерны общие признаки: ущемленность и связанная с ней обостренность чувства достоинства,

эгоцентричность, сужение интересов, ограниченность и искажение иерархии ценностей, целей и потребностей, что проявляется в неадекватности притязаний, составляющих жизненный замысел индивида. Характерна утрированная мужественность, истероидность, озлобленность.

Вынужденный отказ от привычной профессионально деятельности, необходимость в смене профессии из-за заболевания или переход на инвалидность, превращение в объект семейной опеки, изоляция от привычного социального окружения (вследствие длительного стационарного лечения) – все это в значительной степени влияет на личность больного, у которого появляются черты эгоцентризма, повышенной требовательности, обидчивости [2; с.500].

Авторы придерживающиеся психоаналитического направления считают, что психосоматический субъект отделен от своего бессознательного и тесно привязан к окружающему миру. Психосоматическая регрессия расценивается как регрессия «Я» на

примитивный защитный уровень с тенденциями в виде соматизации [5; с.14].

«Я» психосоматических пациентов нельзя безоговорочно описывать как слабое, хотя это и утверждается отдельными авторами (Ammon, 1974). В целом можно сказать, что «Я» психосоматических пациентов является вполне развитым, во всяком случае в определенных направлениях. Нормальные функции «Я» бывают редко нарушены. Защитные механизмы достаточно разработаны, однако защитные функции совладания, контроля, подавления, вытеснения и изоляции иногда находятся под слишком сильным давлением со стороны строгого и идеалистического «Сверх-Я». Как сила, так и слабость «Я» выражается в аутизме, нарциссизме или в эгоцентризме психосоматических больных. В определенной степени все психосоматические больные являются заторможенными и испытывают трудности в контактах; им недостает способности к полной самоотдаче [1; с.10].

Литература:

1. Бастианс Ян. Вклад психоанализа в психосоматическую медицину. (Глава из книги «Энциклопедия глубинной психологии: Т.2», вышедшей в издательстве Когито-Центр) // Журн. практи-

копедия глубинной психологии: Т.2», вышедшей в издательстве Когито-Центр) // Журн. практи-

ческой психологии и психоанализа, №3 – 2003.

2. Клиническая психология: Учебник. 3-е. изд./ Под.ред. Б.Д. Карвасарского. – СПб.: Питер, 2007.

3. Психосоматические заболевания. Справочник. / Под. ред. Елисеева Ю.Ю. – М.: 2003.

4. Середина Н. В., Шкуренко Д.А. Основы медицинской психологии: общая, клиническая, патопсихология. – Ростов на Д.: Феникс, 2003.

5. Тухтарова И.В., Биктимиров Т.З. Соматопсихология: Учебно-методическое пособие по курсу «Соматопсихология». – Ульяновск: УлГУ, 2005.

PSIXOSOMATİK XƏSTƏLƏRİN PSIXİKASINDA ÜMUMİ DƏYİŞİKLİKLƏR

Xəstəliyin tam təşkilini anlamaq üçün psixosomatik xəstəlikləri olan şəxslərdə psixi dəyişiklikləri nəzərə almaq lazımdır. Bu dəyişikliklər həyatın adət edilmiş ritminin pozulması, öz sağlamlığının vəziyyəti barədə narahat olma və bir çox amillər nəticəsində yaranır. Psixosomatik xəstələr üçün ümumi əlamətlərin və xüsusiyyətlərin mövcud olması səciyyəvidir. Psixoterapevtik və tibbi tədbirləri quran zaman, həmçinin, həkimlərin və tibbi personalın pasientlərlə münasibəti zamanı bu xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır.

THE GENERAL CHANGES OF MENTALITY AT PSYCHOSOMATIC PATIENTS

For understanding of a full picture of psychosomatic illness, it's necessary to consider mental changes at persons with psychosomatic diseases. These changes appear due to malfunction of habitual rhythm of life, anxiety of health condition and many other factors. For psychosomatic patients it is characteristic presence of common features and traits. It is necessary to consider such features at construction of psychotherapeutic and medical actions and also in behavior of doctor and medical personnel during communication with such patients.

ŞƏKƏRLİ DİABET VƏ HEMODİALİZLİ XƏSTƏLİKLƏRİN PSIXOLOJİ MƏNZƏRƏSİ VƏ ONUN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Musazadə T.F.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Məlumdur ki, diabet və hemodializli xəstəliklər tibb elmində hərtərəfli araşdırılmış və öyrənilməkdədir. Statistik məlumatlar göstərir ki, şəkərli diabet bütün ölkələrdə geniş yayılmış xəstəlikdir. Demək olar ki, endokroloji xəstəliklər arasında şəkərli diabet birinci yeri tutur (1, s.167).

Təbabətdə aparılmış kliniki müşahidələrin və eksperimental məlumatların nəticəsində belə bir fikir yaranır ki, şəkərli diabetin, patogenezisində həm nisbi, həm də mütləq insulin çatışmazlığı əsas rol oynayır. İnsulinin nisbi çatışmazlığının əmələ gəlməsində insulinin ontogenezislərinin böyük əhəmiyyəti var. Mütləq insulin çatışmazlığının səbəbi mədəaltı vəzidəki patoloji dəyişikliklərdir. Belə hallarda insulin çatışmazlığı şəkərli diabetin patogenezisində əsas amildir. Mütləq insulin çatışmazlığı mədəaltı vəzinin şişlərində, kistasında və ya lipomatosunda, kəskin və ya xroniki pankreatitlərdə, hemoxromatorlarda və s. hallarda ola bilər. Şəkərli diabet vaxtı nisbi insulin

çatışmazlığı insulinin hormonal və qeyri-hormonal antoqonistlərinin təsirindən periferik orqanlardan insulinə qarşı reaksiyasının dəyişməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Qeyd olunmalıdır ki, istər diabetli xəstələrdə, istərsə də hemodializli xəstələrdə baş verən kliniki, psixosomatik və psixoloji dəyişmələrin öyrənilməsini müxtəlif kateqoriyalara görə təsnif etmək, qruplaşdırmaq mümkündür. Ancaq daha konkret meyar bu xəstəlikləri öyrənən elm sahələrinə görə aparılmış tədqiqatlardan çıxış edilməsi daha məqsədəuyğundur. Məhz bu prinsipi əldə rəhbər tutub problemin tədqiqində aşağıdakı istiqamətləri fərqləndirə bilərik:

1. Tibbdə aparılmış tədqiqatlar
2. Klinik psixologiyada aparılmış tədqiqatlar.
3. Psixofiziologiyada və psixoterapiyada aparılmış tədqiqatlar

Şəkərli diabet və hemodializli xəstəliklər tibbin endokrologiya bölməsində öyrənilir. Endokrologiya, ümumibilogiya və tibb elminin bir hissəsi olub, orqanizmin müxtəlif funksiyalarının inteqrasi-

yası və tənzimolunma mexanizmini öyrənir. Tibb sahəsində tədqiqat aparən alimlərin gəldiyi qənaətə görə endokroloji xəstəlik bütün orqanizmin xəstəliyidir. Son illərdə endokrin xəstəliklərin artmasına görə bir çox ekspimentatorlar və klinistlər, müxtəlif fizioloji və psixoloji proseslərin xarakterini müəyyənləşdirmək üçün, orqanizmdə gedən hormonal dəyişikliklərin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün tədqiqat işlərini genişləndirmişlər. Lakin qeyd edildiyi kimi xəstəlik haqqında təsəvvürlər lap qədimə gedib çıxır. Eramızdan 1400 il əvvəl Hindistanda və Çində yayılmış tibb kitablarında orqanlarda və toxumalarda aparılan müalicələr barəsində məlumatlar aşkar edilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, endokroloji xəstəliklərin öyrənilməsi XIX əsrin ortalarından başlayaraq daha geniş şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Bu baxımdan 1901-ci ildə rus alimi İ.V.Sobalev eksperimental olaraq, mədəaltı vəzinin adacıqlarının karbohidrat mübadiləsinin tənzimləyici daxili sekresiya rolunu müəyyən etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində endokrin vəzilərdən bir sıra hormonların alınmasının kəşf edilməsi bu sahədə irəliləyişlərin əsasını qoydu. 1901-ci ildə aderelonin (Fakamine

və Oldric), 1915-ci ildə tiroksin (Kendael), 1921-ci ildə insulin (Bating və Best) və s. kimi hormonlarının alınması kəşf edildi ki, bu da xəstəliklərin daha geniş və dərin öyrənilməsi mexanizmini aşkar etməyə imkan vermişdir.

Endokrin xəstəliklərin kliniki təsvirinin öyrənilməsində V.D.Şervinskinin, M.A.Zervinskinin, V.Q.Varonovun da böyük rolu olmuşdur.

N.M.İntensenko, X.Kuşinq, Q.Şixen, Olbrayt, P.Kon və başqaları endokrin xəstəliklərin, o cümlədən şəkərli diabetin öyrənilməsində yeni məqamlar ortaya çıxartdılar. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı aparılmış tədqiqatların təhlildən çıxış edərək şəkərli diabetin 2 növünü təsnif etdi:

I növ – insulindən asılı olan diabet

II növ – insulindən asılı olan diabet

a) normal bədən çəkisi olan xəstələrdə;

b) piylənmə olan xəstələrdə.

A.Ə.Mirzəzadənin eksperimental müayinələri nəticəsində müəyyən edildi ki, qaraciyərdə piy distrofiyası şəkərli diabetin hələ gizli dövründə baş verir.

V.V.Potoyemkinin rəyinə görə yağ mübadiləsinin pozulması karbohidrat mübadiləsinin pozulma-

sından asılı olmayaraq piy toxumasında bilavasitə ripoliz prosesinə təsir edən konstrisenyar hormonlarının və insulin inqibatorlarının təsiri nəticəsində də əmələ gələ bilər.(1,117)

Son dövrlərdə şəkərli diabetin etiologiyası, patogenezi və dərinləşməsinə həsr edilmiş silsilə tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda eksperimental yolla şəkərli diabetin formalaşmasına təsir göstərən amillər və müalicəsində yeni metodların tədqiqi xüsusi olaraq diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Endokrologiya elminin və şəkərli diabetin öyrənilməsi sahəsində Y.V.Danilevski, A.A.Voytekeviç, S.M.Leytes, F.X.Turakulov, V.Y.Alyoşin, V.S.Levin, V.P.Kommissarenko, A.M.Utevski, İ.A.Eksin, T.Əliyev, A.Mirzəzadə, Y.M.Kabak, İ.H.Speranskaya, N.A.Yuduyev və b. xidmətləri dənilməzdir. Kliniki müayinələr sahəsində V.D.Sevvinski, A.V.Martinov, V.A.Vartapetov, İ.M.Orucov, İ.K.Aunsubyev kimi alimlərin rolunu xüsusi qeyd etmək olar.

Müasir dövrdə şəkərli diabeti irsi və irsi olmayan formalara bözlür. Şəkərli diabet vaxtı irsi meyilliyyənin böyük əhəmiyyətə malik olmasını, ayrı-ayrı ailələrdə bu xəstəliyin yüksək dərəcədə yayılması faktı təsdiq edir.

Qeyd olunmalıdır ki, irsi meyilliyyənin, şəkərli diabet vaxtı əmələ gəlmə xarakteri hələ tam aydınlaşdırılmamışdır. Məlum deyil ki, irsi olaraq, langerhaus adacıqlarının insulin hazırlayıcı B-hüceyrələrinin funksional çatışmazlığı, yaxud priferiyada insulinin təsirinə pozulması irsi olaraq keçir. Şəkərli diabet vaxtı genetik amillər uşaqlarda yaşlılara nisbətən daha artıq rol oynayır. Aparılmış tədqiqatlar da verilən məlumatlara görə şəkərli diabet həm aytosom-dominant, həm də aytosom-ressessiv yollarla keçə bilər.

Aparılmış tədqiqatların təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, şəkərli diabetin əmələ gəlməsində bir çox amillərin rolu var. Bu amillərə şəkərli diabetin «risk amilləri» deyilir.

Bir sıra hallarda şəkərli diabet infeksiyon xəstəliklərdən sonra başlayır. Bu xüsusən gənclərdə daha çox rast gəlinir. Lakin infeksiyon xəstəliklər zamanı insulyar aparatın spesifik zədələnməsi hələ tam şəkildə isbat olunmamışdır.

Tibbi təhlillərə görə pankreatitlərdən sonra şəkərli diabetə daha çox rast gəlinir. Belimi məlumatına görə davamlı şəkərli diabet xroniki pankreatitli xəstəliklərin 14%-də, öd daşı və pankreatitlə birlikdə rast gəlinir. Xəstələrin 14%-də, öd

daşı və pankreativlə birlikdə isə 30%-ində rast gəlinir. Bəzi xəstələrdə şəkərli diabetin əlamətləri qidada uzun müddət çoxlu miqdarda karbohidratlı ərzaqlar və yağların işlədilməsi nəticəsində meydana çıxır.

Tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə şəkərli diabetin «risk amilləri» içərisində piylənməni, fiziki və psixi travamaların, hamiləliyin, aterosklerozun, hipertoniya xəstəliyini və endokrin sistemi xəstəliklərini rolunu qiymətləndirmək zəruridir.

Endokrinoloji xəstəliklər içərisində hemodializli xəstəliklərinin də xüsusi çəkisi var. Diabetli xəstələr o kəslərdir ki, onlarda böyrəyin itirilməsinin son həddi müəyyən olunur. Həmin xəstələrə ya böyrək köçürülməli, ya da hemodializdən istifadə olunmalıdır. Hemodializ yansüzücü pərdə vasitəsilə həyata keçirilən ikitərəfli difteriya prosesidir ki, onun gedişində izafi metabolik maddələr öz sıxlığının artması istiqamətində qan dövrənində dializ mayesinə keçilən və eyni zamanda dializ mayesində olan lazımi maddələr də qana əlavə olunurlar.

Hemodializli xəstəliklər də şəkərli diabetin yaranmasına ciddi təsir göstərir. Aparılmış tədqiqatlar şəkərli diabet xəstəliyinin üç

növünü ayırd etməyə imkan verir: birinci növ, ikinci növ və son həddə olan diabet. İnsulindən asılı olan birinci növ diabet 13-19 yaşlı yeniyetmələrdə və gənclərdə müşahidə olunur. Bunun başlıca səbəbi odur ki, mədəaltı vəzidən Langer hoves adacıqlarının hüceyrələri orqanizmin immun sisteminin tədqiqi nəticəsində kifayət qədər insulin ifraz edə bilmir. Müalicəsi insulin vurulması və ya insulin məsəsindən istifadə, dəqiq qidalanma rejiminin seçilməsi, müntəzəm surətdə idmanla məşğul olmaq, bəzi adamlarda isə aspirindən istifadə, xolesterinə və qan təzyiqinə nəzarətdən ibarətdir. Bir qayda olaraq daha yaşlılarda müşahidə olunan ikinci növ diabet o zaman meydana gəlir ki, insanın qaraciyər və əzələ hüceyrələri piyləmə nəticəsində insulinə müqavimət göstərir və insulindən kifayət dərəcədə istifadə edə bilmirlər. Şəkərli diabet və hemodializli xəstəliklər klinik psixologiyada da hərtərəfli araşdırılmışdır.

Bildiyimiz kimi, klinik psixologiya həm psixi, həm də somatik mənşəli psixoloji problemlərin araşdırılması ilə məşğul olur. Somatik xəstəliklərin yaranmasına və sonrakı gedişinə təsir edən amilləri araşdırmaqla yanaşı, onların qarşısını alan və sağalma prosesinə

xidmət edən yol və vasitələrin istifadəsini mümkün edən elm sahələrindən biri olmaq etibarilə klinik psixologiyada bu məsələlərə geniş intişar tapmışdı. Çünki, xəstələrin davranışı, ətraf mühitə münasibəti, yarana biləcək psixoloji pozuntular xəstəliyin gedişinə, müalicə prosesinə ciddi təsir göstərir. Bir sıra nəzəriyyələr psixosomatik xəstəliklərin, eləcə də psixi mənşəli proseslərin təsiri altında yarandığını qeyd edir. Bu tipli psixoloji nəzəriyyələrdən olan E.Kreçmer və İ.Şeldon, F.Dunbar öz konsepsiyalarında somatik xəstəliklərin yaranmasının əsas və yeganə səbəbi kimi şəxsiyyətin anadangəlmə keyfiyyətlərini qeyd edirdilər.

XX əsrin əvvəllərində sürətlə inkişaf edən psixoanaliz nəzəriyyəsi sağlamlığı və insanın psixofizioloji proseslərinin inkişafının emosional, seksual, aqressiv amillərdən və daxili ruhi ziddiyyətlər əsasında yarandığını qeyd edirdi. O, psixosomatik pozulmaların konversional modelini yaratmaq, əksər xəstəliklərin psixoloji əsasının olduğunu qeyd etmək. Lakin konversiya anlayışı psixosomatik pozulmaları izah etmək üçün heç də kifayət deyildi.

G.Groddek konvensiya mexanizmini daxili xəstəliklərin izahı

üçün ilk tətbiq edənlərdən biri oldu. Hər bir daxili orqanın dili hesab edilən ayrı-ayrı lokal hissələrin simptomları heç də xəstəliyin izahı və müalicəsi üçün kifayət etmirdi. Burada böyük müxtəliflik təşkil edən psixi və fiziki aktivliyin ardıcılığına əsaslanan mərkəzi sinir sisteminin funksional modelini H.Jackson təklif etdi. Endokoloji, o cümlədən şəkərli diabetli xəstəliklərin yaranmasında psixi və fiziki aktivliyin rolunun əsas olduğunu qeyd edən digər nəzəriyyənin müəllifi J.Ruesh olmuşdur. O qeyd edirdi ki, endokroloji xəstəliklər zamanı psixi amillər nəzərə alınmalıdır. Fiziki və fizioloji pozuntular zamanı meydana çıxan nevroz ilk növbədə müşahidə olunan psixi pozulmalardan biridir. Bu nəzəriyyəyə əsasən konversional simptomlar psixosomatik deyil, çünki onlar psixoloji problemlərin həllinə yönəlmiş olurlar. Onun fikrincə endokrolin və somatik xəstəlikləri ancaq psixi inkişafdan qalmış təfəkkür pozuntuları nümayiş etdirən və şəxsiyyətlərarası münasibətləri pozulan erkən yaş dövründə olan uşaqlarda görmək olar. F.Alexander, həmçinin, endokroloji xəstəliklərin yaranmasının psixoloji mexanizmlərini beyinin üzvü zədəsi ilə izah edirdi (4, s.11). Bu mexanizmlər

vegetativ visseral, damar reaksiyalarının, ixtiyari hərəkətlərin, xarici təzahürü, ekspressiv reaksiyaların, yəni bədənin tarazlığını saxlamağa, orqanizm çətinliyə düşəndə onu ağır situasiyalardan çıxarmağa yönəlmiş bütün proseslərin icrasının əsasını təşkil edir. Şəxsiyyət bu mübarizədə iştirak etmədikdə, aqressivlik göstərə bilmədikdə simpatik sinir sistemi uzun müddət yüksək oyanıqlıq halında qalır. Çətin şəraitdən çıxmaq mümkün olmadıqda yüksək gərginlik fonunda vegetativ simptomlar formalaşır. Diabet xəstəliyini başqa bir aspektdən şərh etməyə çalışan «Xüsusi emosional münaqişə» nəzəriyyəsində dərk olunmayan münaqişələr, onların psixoloji yolları, emosional və fizioloji prosesləri arasında səbəb əlaqələrinin mövcudluğu önə çəkilir. Burada psixogen mənşəli endokroloji somatik xəstəliklərin səbəbləri təhlil edilir və bu məqsədlə xəstənin emosional statusu tədqiq edilirdi. Bu nəzəriyyəyə əsasən şəkərli diabet, artritlər, miqren, hipertoniya xəstəliyi şəxsiyyətin öz çılğınlığını və əsəbini gizlətməsi, aqressiv yönəlişləri və onların simpatik aktivlik göstərməklə həyata keçməsi nəticəsində yaranır. Lakin ətrafdakıların diqqət mərkəzində olma arzusu həya-

ta keçməyənlərdə, seksual tələbatları istənilən səviyyədə ödəyə bilməyənlərdə xolierqik strukturların aktivliyi yüksəlir və nəticədə şəkərli diabet və neodiabetli kimi xəstəliklər yaranır. «Xüsusi emosional münaqişələr» nəzəriyyəsi dərk olunmayan, münaqişələr, onların həllinin psixoloji üsulları və bu münaqişələrlə bağlı emosional, fizioloji proseslər arasında əlaqələrin olduğunu qeyd edirdi. Bu nəzəriyyədə psixogen, mədə endokroloji somatik xəstəliklərin səbəbləri açıqlandı və psixogen mənşəli xəstəliklərin konkret formasının izahı zamanı xəstənin emosional statusu tədqiq edilirdi. Məsələn, belə nəticəyə gəlmişlər ki, üzə çıxmayan əsəb hiddət, şəxsiyyətin aqressiv tendensiyaları özünə çıxış tapmadığı üçün simpatik sinir sisteminin aktivləşməsi nəticəsində hipertoniya, miqren, şəkərli diabet kimi xəstəliklər yaradırsa, ətrafdakıların diqqətinə ehtiyac duyan, seksual tələbatlarını ödəmək istəyənlərdə xolierqik strukturların aktivləşməsi nəticəsində bronxial astma, mədə və bağırsağ xorası, kolit kimi xəstəliklərə düçar olurlar. Şəkərli diabetin yaranmasını daxili orqan və sistemlərin zədələnməsi ilə izah edən digər fikirlər də mövcuddur. J.Ruesh hesab edirdi ki, ancaq erkən yaş dövrün-

də interpersonal əlaqələrin pozulması nəticəsində simvolik təfəkkürün əyilməsi ilə əlaqədar inkişafdan qalmış şəxsiyyətlərdə psixosomatik və endokroloji xəstəliklər əmələ gəlir. F.Deutsh şəkərli diabetin əsas səbəbini erkən uşaqlıq dövründə stresslərə cavab verən orqan və sistemlərin fizioloji funksiyalarının pozulması ilə əlaqələndirirdi. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirdi ki, fizioloji əsaslı olan psixi reaksiyalar orqanizmin adaptasiya imkanlarını pozur və zərərli təsirlərə onların həssaslığını artırır. Bu isə öz növbəsində şəkərli diabetə meyillik yaradır (5, s 50). C.V.Harris psixosomatik xəstəliklər zamanı müşahidə olunan patoloji prosesləri hipotalamo-hipofizar sistemin retikulyar formasiya ilə birgə işinin nəticəsi hesab edirdi. R.R.Grinker psixika ilə orqanizmin qarşılıqlı təsirində hipotalamusun funksiyasını xüsusi qeyd edirdi. L.Michaux emosional münəqişənin əsas yerinin aralıq beyində olduğunu qeyd edirdi. Şok xarakterli müxtəlif reaksiyalar bu beyin strukturundan vegetativ və somatik sinir sisteminə yayılır. O, bu əlaqələrin dörd tipinin təsvirini vermişdir: endokrin sistem, şüuraltı sfera, şərti reflekslər və fobiyalar. Xarici mühitin dəyişməsi (iqtisadi çətinliklərdən qorxma, ailədə və işdə

olan problemlər), sağlamlıqla əlaqədar olan qorxu və həyəcanlar müxtəlif norologiyalı xəstəliklərə səbəb ola bilər. Ümumilikdə, psixosomatik təbabət çərçivəsində klassik nəzəri iddialara (klassik psixozanalizə, neofreydizmə) söykənən psixosomatik münasibətlərə olan baxışlar maraqlı və diqqətçəkəndir. Psixososial amillərin təsiri altında yaranan şəkərli diabet və s. xəstəliklərin təhlilinin böyük əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. M.F.Strukovskaya və V.D.Topolanskiy qeyd edirlər ki, müəyyən müddət davam edən depressiyalardan sonra şəkərli diabet xəstəliyi əmələ gəlir. Şəkərli diabet bir sıra psixosomatik xəstəliklər kimi müəyyən patogenezlə səciyyələnir:

- irsi və anadangəlmə somatik pozulmalar;
- psixosomatik xəstəliklərə irsi meyillilik;
- neyrodinamik pozulmalar, yəni mərkəzi sinir sisteminin pozulmaları;
- psixi zədə yaradan şəraitdə formalaşan psixi və fiziki hal;
- əlverişsiz ailə münasibətləri və digər sosial amillər;
- psixi zədə yaradan şəraitlərin xüsusiyyətləri.

Bu amillər şəkərli diabetin yaranmasında iştirak etməklə yanaşı, hər bir fərdi psixosomasiyal stress-

lərə hissiyyatını artırır, orqanizmin psixoloji və bioloji müdafiəsini çətinləşdirir, xəstəliyin dərinləşməsini asanlaşdırır və bu xəstəliklərin gedişini ağırlaşdırır. Böyrəküstü vəzinin funksiyasının çatışmazlığı nəticəsində yaranan hemoralizə tutulan xəstələrdə psixi pozuntular müşahidə edilə bilər. Xəstələr yuxusuzluqdan, tez yorulmadan, əvhali-ruhiyyələrinin daima enməsindən şikayət edirlər. Ağır keçən hallarda epilepsiyaya bənzər cəngolma tutulmalar və bəzi psixoz əlamətləri (sayıqlamalar, düşüncə pozuntuları) meydana çıxır. Müalicə böyrəküstü vəzinin qabıq maddəsinin preparatları (kortizon) və adrenalin vasitəsi ilə aparılır.

Şəkərli diabetdə demək olar ki, xəstəliyin əvvəlində davranışın və əvhali-ruhiyyənin dəyişikliyi müşahidə olunur. Xəstələr, adətən, əsəbi, emosional və yorğun olurlar. Onlar çox vaxt nədənsə narazı, dəyməduşər olduqları üçün ətrafdakılarınla tez-tez münaqişələrə girməli olurlar. Belə xəstələr yaddaşın zəifləməsindən, unutmazlıqdan şikayət edirlər. Tireotoksikozun yaranmasında psixi travma böyük rol oynayır. Xəstələr daha həyəcanlı, əsəbi tez özündən çıxan, tələskən olurlar. Onları yuxusuzluq, yorğunluq, əmək qabiliyyətinin enməsi, əhvalın geniş miqyasda

dəyişməsi, diqqətlərini cəmləyə bilməmək narahat edir. Xəstələr istiyə və fiziki gərginliyə tab gətirə bilmirlər. Onlar söhbət zamanı çox səbirsiz olurlar, fikri başa çatdırmamış asanlıqla bir mövzudan digərinə keçirlər.

Belə xəstələr xəstəxanaya düşəndə, qarşıda onları gözləyən cərrahiyyə əməliyyatı ilə bağlı çox təlaş keçirirlər. Bu səbəbdən də onlar psixoloji köməyə, əməliyyatın xüsusiyyətini aydınlaşdıran psixoterapevtik müdaxiləyə ehtiyac duyurlar. Bəzən hipertireozla bağlı əməliyyatdan sonra hipertireozla ehtiyac duyurlar. Bəzən süst, düşkən, ləng və laqeyd olurlar. Bu zaman əmələ gələn pozuntular əhəmiyyətsiz dəyişikliklərdən kobud psixi pozuntulara və psixozun inkişafına qədər müxtəlif dərəcələrdə ola bilər. Belə halda mütləq psixoterapevtə müraciət etmək lazımdır.

Şəkərli diabet bəzi hallarda (xüsusən cavan yaşlarda) nevroitik və psixotik pozuntulara səbəb olur. Belə hallarda əhvalın tez-tez pisləşməsi, ümumi zəiflik, yuxuculluq qeyd edilir. Bəzən xəstəliyin gedişinin ağırlaşması ilə əlaqədar psixi oyanma, düşüncənin delirioz pozulması və koma halı (diabetik koma) meydana çıxır. Koma halından çıxmış xəstələrdə psixomo-

tor oyanma və cəngolma tutmaları ola bilər. Patogenezi tam məlum olmayan belə hallarda vena daxilinə 40% qlükoza yeritmək məsləhət görülür. Psixonevroloji əlamətlərə qarşı sedativ maddələr (brom, valerian preparatları, seduksin, tarezam, azafen və s.) işlədilir (2, s.33).

Şəkərli diabet və hemodializin müalicə olunmasında və aradan qaldırılmasında psixoterapevtik istiqamətlərdə aparılmış tədqiqatlarda çox işlər görmüşlər. Bir məsələ vurğulanmalıdır ki, bu sahədə aparılmış tədqiqatlar əsasən nəticənin aradan qaldırılmasına deyil, həm də onun determinatlarının müəyyənləşdirilməsinə yönəlməlidir. Doğrudur bu yanaşmalarda diabetli və hemodializli xəstəliklər ayrıca təhlil edilməmiş və onun gedişində ortaya çıxan neqativ hallar təfəsilatı ilə qruplaşdırılmışdır. Lakin ayrı-ayrı xəstəliklərdə baş verən pozuntulara şəkərli diabet və hemodializli xəstələrdə də müşahidə olunduğunu nəzərə alsaq bu tədqiqatları ona şamil edə bilərik.

Bunlardan ən maraqlısı Sank-Peterburq Psixologiya İnstitutunun tədqiqatçıları V.H.Myassiyev və V.M.Bexterev şəxsiyyət yönümlü fərdi psixoterapsiyasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, B.D.Karvassarski tərəfindən hazırlanmış şəx-

siyyətə yönəlmiş fərdi psixoterapiya üsulunun əsas prinsipi xəstənin şəxsiyyətini dərindən öyrənməklə, onun öz xəstəliyinin əmələgəlmə mexanizminə münasibətini daha dəqiq desək, şəxsiyyətlər xəstəlik arasında münasibətləri müəyyənləşdirməklə müalicəvi nəticəyə nail olmaqdır. Professor N.İsmayılov həmin nəzəriyyələrdən çıxış edən məqsədyönlü psixoterapiyanın bir variantı olan bu metodikanın başlıca məqsəd və vəzifələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1) xəstənin şəxsiyyətini, öz xəstəliyinə emosional münasibəti və digər psixi cəhətləri dərindən öyrənmək.

2) xəstəliyin etnopatogenezisini aşkar etmək və təhlil etmək məqsədilə nevroitik əlamətlərin meydana çıxmasını və gedişini öyrənmək;

3) xəstənin şəxsiyyəti ilə xəstəliyi arasında münasibətlər sistemini dərk etməyə nail olmaq.

4) xəstələnməyə səbəb olan psixotravmatik vəziyyətin məqsədyönlü formada aradan qaldırılmasında və ətrafdakılara normal münasibət yaratmasında xəstəyə kömək etmək;

5) xəstənin subyektiv uyğunlaşmasına nail olmaq məqsədilə onun qeyri-adekvat reaksiyasını müsbət istiqamətə dəyişməsinə nail olmaq (2, s. 253).

Təbii ki, bu istiqamət şəkərli diabet xəstələrin müalicəsində mühüm vasitə kimi qəbul edilə bilər. Çünki, xəstəliklər zamanı «xəstəliyin» düzgün dərk edilməsi və onunla şəxsiyyət arasında əlaqənin yaradılması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İran İslam Respublikasında bu problem M.Əhməd, M.Vüqar Ənzabi, G.Hüseyn, H.Fərusəti, Ş.Mollahüseyn, S.Sərabi, S.Ərdistani, Ə.Səmimi və başqaları tərəfindən araşdırılmış və əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev T.Ə., Mirzəzadə A.Ə., Endokrinologiya, Bakı: 1993

2. İsmayılov N.V., İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya, maarif nəşriyyatı. Bakı, 2002

3. Аммон Г. Психосоматические терапия. СПб: 2000

4. Александер Ф. Психосоматическая медицина. СПб: 2006

Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatların hər biri şəkərli diabet və hemodializli xəstələrin psixikada, şəxsiyyətində baş verən pozuntuların epimodolegiyası, müalicə üsulunu və psixokorreksiyanın həyata keçirilməsinə yönəlmiş metodlar işləyib hazırlamışlar. Hesab olunur ki, şəkərli diabet də bir sıra xəstəliklər kimi, münasibətlər xəstəliyidir. Şəxsiyyətlərarası münasibətləri təhlil etməklə xəstəliyin gedişində müsbət nəticə əldə etmək olar.

5.Маликина-Пых. И. Психосоматика и эндокринные заболевания. СПб: 2000

6.Триффонова Е. Диабет: советы психолога. . СПб: 2006

7.Эндокринология/Под.ред. Н.Лавина.М.:1999

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КАРТИНА САХАРНОГО ДИАБЕТА И ГЕМОДИАЛИЗ И НАПРАВЛЕНИЯ ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ

Статья посвящена причинам возникновения сахарного диабета и направлениям их исследования. Автор сгруппировал направления исследования сахарного диабета и гемодиализе, проанализировал воздействующие на болезнь психологические, медитсиниские, генетические факторы. Среди них на первый план выдвинуты психологические факторы, уделено особое внимание исследованиям психосоматики. Автор приходит к выводу что, психологические причины болезни возникают формирования медицинской картина болезни.

**PSYCHOLOGICAL DATA OF THE DIABETE AND
THE HEMODIALIZE AND THE WAYS
OF THE INVESTIGATION**

This article is dedicated the causes of the origin of diabetes and the ways of their research. The author is classifying the ways of research of the diabetes and hemodialize, analysed the psycholgical, medical, then the psychological factors being put forward, special attention was paid to the researtches of psychomatics. The author comes to a conclusion that the psychological causes of this theases arise before the formation of the medickal picture of the theases.

YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQAZİDD DAVRANIŞI VƏ ONLARLA APARILAN PSIXOPROFİLAKTİK İŞİN TƏŞKİLİ

Əsgərova S.N.

*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi Hüquq
İnstitutunun Sosiologiya və
sosial psixologiya şöbəsinin dissertantı*

Müasir şəraitdə hüquqi psixologiyanın tədqiqi vacib olan problemlərdən biri də yeniyetmələrin hüquqazidd davranışı və onların cinayət əməli törətməsinin qarşısının alınması problemi. Yeniyetmələrdə bu prosesin təşəkkül və inkişafının, həmçinin təzahür xüsusiyyətlərinin “kiçik detallarla” araşdırılması məqsəddəuyğundur.

“Son vaxtlar uşağımızın davranışında ciddi dəyişikliklər yaranmışdır. Yəqin ki, bu, keçid dövrü ilə əlaqədardır”, kimi sözləri yeniyetmə övladları olan valideynlərdən tez-tez eşidirik. Əlbəttə, bütün yaş dövrlərinin özünəməxsus problemləri var, ancaq uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmağa başladığı bu dövr daha çətin mərhələ hesab olunur.

Bəzi müəlliflərin II həyat, bəzilərinin b dönüş, böhran adlandırdıqları bu dövr qayğısız, asılı uşaq dövründən yaşlı adamın mürəkkəb həyatına keçid dövrüdür. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli psixoloq Kurt Levin qeyd edirdi ki, yeniyetmə mövqeyinin spesifikliyi onun iki

uşaq və yaşlılar qrupları arasında yerləşməsidir. Yeniyetməlik yaş dövrünə uşaqlıqdan böyüklüyə keçid mərhələsi kimi baxırlar. Bu mənada yeniyetməyə uşaqlıqla böyüklüyü birləşdirən və hamının keçirəcəyi körpə kimi baxmaq mümkündür. Yeniyetmə uşaq qrupuna artıq mənsub olmaq istəmir, yaşlılar qrupu isə onları qəbul etmir. Yeniyetmə meyllərinin aydın ifadə olunmuş ziddiyyətliliyi bu yaş dövrü üçün tipikdir. Məhz bu ziddiyyətin dərk edilməsi və ona bəslənən dərin emosional münasibət zox zaman yeniyetməni idarəolunmaz edir. Bu cəhət xüsusən də, onun istər ailədə, istər məktəbdə, istərsə də yoldaşları arasındakı münasibətlər sistemində ciddi mənfi təsir göstərir. Yeniyetmə həm valideynlər, həm müəllimlər, həm də özü üçün ən çətin obyektə çevrilir. Nəticədə “özünü-təsdiq” tələbatı bəzən onları destruktiv hərəkətlərə, hüquqazidd davranışa təhrik edir.

Son zamanlar istər psixoloji, istər hüquqi ədəbiyyatda “çətin”

yeniyyətə anlayışına tez-tez rast gəlirik. “Çətin” yeniyyətə nə deməkdir? “Çətin” yeniyyətə ailədə və məktəbdə düzgün tərbiyə olunmayan, nəzarətsizlik üzündən əxlaqi davranış və rəftarında nöqsanlar olan, habelə intellektual inkişafında müəyyən problem, yaxud ümumən bir şəxsiyyət kimi düzgün formalaşmamış uşaqdır. “Çətin” yeniyyətmənin davranışında normadan kənaraçıxma hallarının olması müəyyən olunur. Bu normadan kənar davranışı çox vaxt “deviant” davranış kimi qiymətləndirirlər. Yəni yeniyyətmənin davranışında olan kiçik hüquq pozuntuları, səhv davranış, qarşılıqlı münasibətlərdə yol verdiyi pis hərəkətlər deviant davranışa nümunə ola bilər.

Müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, “çətin” uşaqlar cinayətə daha çox meyillidirlər. Yeniyyətmələrin cinayət işlətməsində iki başlıca amil mühüm rol oynayır. Birincisi, yeniyyətmənin daxili psixoloji xüsusiyyətləri, ikincisi xarici mühitin mənfi təsiri. “Çətin” uşaqlarda ümumi cəhətlər nəzərə çarpır. Belə uşaqlarda ümumi və idrak maraqları aşağı səviyyədə olur, tənbəllik, iradəsizlik, məsuliyyətsizlik, konformizm, kobudluq, aqressivlik və s. kimi mənfi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir.

«Çətin» uşağa xoş olan əlamətlərin formalaşmasına mənfi ailə şəraiti güclü təsir göstərir. «Çətin» uşaqların çoxu çətin ailələrdə, yəni tərbiyəsiz, əxlaqsız, cinayətə yol verən ailələrdə böyüyən uşaqlardır. Belə mühitdə böyüyən uşaqlar eqoist tərbiyə olunur, məsuliyyətsiz olurlar. Valideynlərin nəzarətsizliyi nəticəsində uşaq mənfi davranış nümunələri mənimsəyir. “Çətin” uşaqları səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların dərəcə, təlimə mənfi münasibətidir. “Çətin” uşaqların çoxu özünə şagird və məktəb kollektivində yer tapa bilmir özünü təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq yolu ilə təsdiq edə bilmir. Nəticədə kollektiv tərəfindən bəyənilməyən, təcrid olunan uşaqlar məktəbdən kənar özünü üçün qrup axtarıb tapır. Bu qruplar isə kortəbii şəkildə yaranmış küçə qruplarıdır.

Qanunpozan “çətin” uşaqlar özlərini məktəbə, kollektivə qarşı qoyurlar, onların maraqları qeyri-sağlam, məqsədləri cəmiyyət üçün təhlükəlidir.

Dərin psixoloji sarsıntı, güclü stress bəzi yeniyyətmələri hüquqazidd davranışa təhrik edir, onların destruktiv hərəkətləri üçün zəmin yaradır. Bu xüsusən yeniyyətə öz psixoloji sarsıntısı ilə təkbətək qaldıqda daha da intensivləşir.

Bunun üçün yeniyetmə ilə səmimi, mehriban münasibətin yaradılmasına, onun öz problemləri ilə tək qalmasının qarşısını almağa ciddi fikir verilməlidir. Bunun üçün hüquqazidd davranışlı yeniyetmələrə psixoloji köməyi vaxtında təşkil etmək və gücləndirmək vacibdir.

Azərbaycan gerçəkliyindən çıxış edilsə, deyilməlidir ki, əhalinin əksəriyyətinin aşağı maddi vəziyyəti, xüsusilə, gənclərin əlavə yaşamaq mərhələlərini axtarmaq məcburiyyəti, gənc ailələrin başçıların öz vaxtlarını məcburi iş axtarmağa sərf etdikləri üçün övladları ilə lazımi ünsiyyətə vaxt tapmaması, kortəbii miqrasiya nəticəsində bir çox valideynlərin təsadüfi və mövsümi işlərə getməsi ilə əlaqədar, çoxuşaqlı ailədə uşaqlara az diqqət yetirilməsi yeniyetmələrin baxımsızlığını yaradan hallardır. Təbii ki, şəxsiyyətin əxlaqının formalaşması üçün əlverişli şəraitin olub-olmaması çox zaman fərddən asılı olmur.

Q.M.Mikkovski hesab edirdi ki, ailədə və ətraf mikro-mühitdə neqativ təsir, daha doğrusu baxımsızlıq bu və ya digər cinayətkar fəaliyyətin, cəmiyyətəzidd digər dəyərlərin təbliği yeniyetmələr arasında cinayətkarlığın yayılmasının başlıca səbəbləridir.

Bəzi müəlliflər isə bir tərəfdən ailə tərbiyəsi ənənələri ilə bağlı ailə kriminogen amillərin intensivliyi ilə şərtlənən xüsusiyyətlərdən, böyük yüklərlə balacaların münasibətlərindən, kənd mühitinin sabitliyindən və s. digər tərəfdən isə yenə də Azərbaycan cəmiyyətindəki bəzi sosial hadisələr və problemlərlə bağlı latentliyin ölçüləri və səbəblərinin xüsusiyyətlərindən söhbət açırlar.

Biz yeniyetmələrin hüquqazidd davranışına təsir edən sosial-psixoloji amillərin təhlili zamanı ənənəvi və yeni yanaşmaların müqayisəli izahını verərkən, təbii ki, müasir təsir üsullarına üstünlük veririk, daha doğrusu əsas diqqəti ümumi sosial-səviyyədə təzahür edən proseslərin və hadisələrin təhlili üzərində cəmləşdiririk. Bunlar içərisində biz aşağıdakıları göstərmək istərdik.

- əhalinin həyat səviyyəsi;
- açıq və gizli işsizliyin səviyyəsi;
- məcburi miqrasiya;
- sosial tərbiyə, sağlamlığın qorunması və yeniyetmələrin asudə vaxtının resurs təminatı səviyyəsi.

Yeniyetmələrin hüquqazidd davranışının yaranmasında ailənin çox böyük rolu olduğundan profilaktika işini onların valideynlərindən başlamaq lazımdır. Yeniyetmələrin hüquqazidd davranı-

şının profilaktikası dedikdə həmin davranışı şərtləndirən səbəblərin aşkar edilməsi və aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Yeniyetmələrin tərbiyəsindəki çatışmazlıqlar valideynlərin psixoloji bacarıqsızlıqları ilə şərtlənir. Ona görə də valideynlər arasındakı psixoloji və pedaqoji biliklərin yayılması profilaktik cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlərin psixoloji biliklərə yiyələnməsi onlara öz uşaqları ilə düzgün münasibət qurmağa və onları daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

Yeniyetməni düzgün tərbiyə etmək üçün onun tək-cə ümumi psixoloji və fizioloji inkişaf qanunauyğunluqlarını deyil, həm də özünəməxsus fərdi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Bu dövrdə uşaq şəxsiyyətinin inkişafında bir çox yetkinliklər, dəyişikliklər baş verir ki, onların sayəsində şagirdin təlim və tərbiyəsində, rəftar və davranışında müxtəlif tipli çətinliklər; şıltaqlıq, inadkarlıq, tənbellik, kobudluq, qapalılıq, adamdan qaçmaq və bu kimi keyfiyyətlər meydana gəlir ki, uşağı cəzalandırmaq qətiyyəni səmərə vermir, valideyn uşaqla "ümumi dil" tapmaqda çətinlik çəkir.

Bir zox valideyn belə hesab edir ki, yeniyetmə ilə konfliktdən qaçmaq olmaz. Doğrudur, bu yaş-

larda uşaqlarda son dərəcə ziddiyətli psixoloji xüsusiyyətlər meydana çıxır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, yeniyetmədə inkişaf ilə əlaqədar olaraq mənfi davranış formaları yaranmalıdır və ya o, mütləq böyüklərə konfliktdə olmalıdır. Hər şey konkret şəraitdə və tərbiyə üsullarından asılıdır. Bir şəxsiyyət kimi formalaşmaqda olan yeniyetmənin özünəməxsus aləminə sərtliklə müdaxilə etmək olmaz. Təəssüf ki, bu günə qədər "yeniyetmə hələ uşaqdır və buna görə də o, böyüklərə sözsüz tabe olmalıdır" mülahizələrini öz münasibətlərində və fəaliyyətlərində rəhbər tutan valideynlər və müəllimlər az deyildir. Əsl tərbiyəçi yeniyetməyə münasibətində, hər şeydən əvvəl, böyük yoldaş, nüfuza malik dost mövqeyini tutmalı, ona etibar etməlidir. Yeniyetmə böyüklərin ona inanmasını və etibar etməsini çox istəyir.

Yeniyetmələrin davranışını və onlar tərəfindən cinayət törətmək imkanlarını proqnozlaşdırmaq məqsədilə yeniyetmələrin möhkəm, dərin psixoloji xüsusiyyətlərini tədqiq etmək lazımdır. Bu zaman yeniyetmələrin tək-cə mənfi xüsusiyyətləri, vərdişləri və xüsusi mülkiyyətçi tələbat və meylləri deyil, həmçinin xarakterlərinin müsbət cəhətləri də üzə çıxır ki, fərdi

profilaktika tədbirləri həyata keçirərkən bu cəhətlərə əsaslanmaq lazımdır.

Yeniyyətə hüquqpozanın profilaktikası zamanı onun şüur və fəaliyyətində dəyişikliklər edilməlidir. Bu dəyişikliklər həm inamların, həm də sosial rol və mövqelərin sıralanması hesabına edilə bilər. İlk növbədə yeniyyətə hüquqpozanı kriminogen mikromühitə qapılmasını aradan qaldırmaq, onu daha böyük cəmiyyətlə bağlamaq lazımdır. Belə ki, yeniyyətə əvvəlcə cəmiyyət üçün lazım olan və cəmiyyət tərəfindən qiymətləndirilən keyfiyyətləri özündə inkişaf etdirməlidir.

Psixologiya elmi belə bir mövqedən çıxış edir ki, hər bir şəxsiyyət yenidən tərbiyə oluna bilər. Bu hökm ən qatı mənfi keyfiyyətlərə malik olan şəxslərə də aiddir. Hətta belə şəxsləri yenidən tərbiyə etmək, onlarda olan mənfi xüsusiyyətləri aradan qaldırmaq və onlara zəruri müsbət keyfiyyətləri aşılamaq mümkündür. Əgər mənfi psixi xüsusiyyət və vərdişlər düzgün olmayan mühit, şərait və tərbiyənin nəticəsidirsə, insanı yenidən tərbiyə etmək üçün əsas şərt həmin şərait, mühit və tərbiyəvi təsirin dəyişdirilməsidir.

Bildiyimiz kimi, hüquqazidd hərəkəti dərs buraxan, yoldaşları, müəllimləri ilə yola getməyən

“çətin” uşaqlar törədir. Ona görə də ilk növbədə onların dərsə və oxumağa maraqlarını bərpa etmək lazımdır. Onlarda hüquqazidd davranışın qarşısını almaq üçün vəzifə borcu və məsuliyyət, qanun və əxlaq normalarına riayət etmək kimi keyfiyyətlər aşılmalıdır. Eyni zamanda yeniyyətləri əməyə, ictimai işlərə həvəsləndirmək lazımdır.

Çətin tərbiyə olunan uşaqların əmələ gəlməsini şərtləndirən səbəbləri aradan qaldırmaq və bu istiqamətdə məqsədyönlü psixoprofilaktik iş aparmaq ən effektiv yoldur.

Yeniyyətlərin hüquqazidd davranışının qarşısını almaq üçün hər bir tədris müəssisəsində profilaktika sistemi yaratmaq lazımdır. O aşağıdakı təşkilati tədbirləri özünə daxil edir.

– hər bir tədris müəssisəsində oxuyan hüquqpozanların profilaktikası işlərini aparan qurumun yaradılması,

– böyük məktəblilər və cavan müəllimlərdən ibarət ictimai təşkilatların yaradılması,

– yeniyyətlərdən ibarət dəstələrin yaradılması,

– daxili profilaktika orqanları ilə xarici profilaktika orqanları arasında əlaqələrin yaradılması.

Keçid dövrü – bütün ailə üçün sınaq dövrü, imtahan mərhələsidir. Bütün valideynlərə məsləhət görər-

dik ki, bu çətin və məsuliyyətli dövrdə övladlarına dayaq dursunlar və onları başa düşsünlər. Yeniyetmənin fizioloji və psixoloji xüsusiyyətinə istinad edərək onun tərbiyəsi ilə məqsədyönlü məşğul olmaq olduqca vacibdir. Onların aşib-daşan qüvvələrini faydalı istiqamətə yönəltmək – bu yeniyetmələrin müəllimlərdən, valideynlərdən, məktəbdən, cəmiyyətdən soyumasını aradan qaldırmağın ən düzgün yoludur.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, yeniyetmələrin hüquqazidd davranışlarının qarşısını

alma problemi, hər şeydən əvvəl əxlaqi, pedaqoji, psixoloji problemdir, sonra hüquqi problemidir. Odur ki, istər orta məktəblər də, istərsə də islah əmək düşərgələrində yeniyetmələrə psixoloji köməyin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Hər bir yaşlı şəxs də şəxsiyyətin inkişafında bu məsul mərhələni daim yadda saxlamalı və ixtisasından, hətta mənəvi vəziyyətindən, ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq gənc nəslin tərbiyəsində şəxsi məsuliyyət hissini daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev E.Ə. “Müasir cəmiyyətdə yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığına təsir edən sosial-psixoloji amillər: metodologiya məsələləri”, “Qanun” jurnalı, № 4, 2003.

2. Bayramov Ə.S., “Yeniyetmələrin davranışında neqativ təsirlər və onların aradan qaldırılmasının psixoloji mexanizmləri”, “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, № 4, 1982.

3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə., “Məhkəmə psixologiyası məsələləri”, Bakı, 1985.

4. Qədirov Ə.Ə., Xəlilov N.Ə., “Yaş psixologiyası”, Gəncə, 1999.

5. Əliyev B.H., “Ekstremal şəraitdə davranışın bəzi xüsusiyyətləri haqqında” (Respublika ali məktəblərarası elmi praktik konfransın tezisləri). Bakı, 1997.

6. Əhmədova G., “Böhranlı həyat ziddiyyətləri və yeniyetmələrin davranış xüsusiyyətləri”, “Psixologiya” jurnalı, № 1.

7. Клее М., «Психология подростка». Москва, 1991.

8. Пергаменщик Л.А., Фурманов И.А. и др., «Психодиагностика и психокоррекция в воспитательном процессе». Минск, 1992.

ПРОТИВОЗАКОННЫЕ ДЕЙСТВИЯ ПОДРОСТКОВ И ОРГАНИЗАЦИЯ ПСИХОПРОФИЛАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С НИМИ

В статье рассматриваются формирование и развитие, признаки проявления противозаконных действий подростков, социально-психологические факторы, действующие на это поведение.

Также, в статье автор раскрыл понятие «трудный» подросток, и выявил основные причины формирования таких подростков.

Автор описывает способы организации психопрофилактической работы с такими подростками.

THE UNLAWFUL BEHAVIOR OF TEENAGERS AND ORGANIZING THE PSYCHO PROPHYLACTIC WORK WITH THEM

In the article the development and improvement, influence characters of unlawful behavior of teenagers and social-psychological facts which influence them are investigated. At the same time the author clears up the main reasons of formation of “hard” teenagers and indications giving the subject of this notion. In the article the information about the organizing the psycho prophylactic work with such children and teenagers is also given.

YENİYETMƏLƏRİ İNTIHARA SÖVQ EDƏN AMİLLƏRİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Əhmədova G.

BDU-nun psixologiya kafedrasının müəllimi, psixol.e.n.

Ölüm mövzusu həyatımızın bütün mərhələlərində, xüsusən də yaş artdıqca aktual məzmun daşıyır. İntihar problemi müasir dövrdə global ictimai problemdir. Rəsmi statistikaya əsasən hər il 400-500 min adam intihar edir, qeyri-rəsmi məlumatlara görə intihar cəhdləri bu rəqəmlərdən 10-20 dəfə çoxdur. Avropa ölkələrində intiharların sayı qətlərin sayından 3 dəfə çoxdur.

İntihar, *suisid* (latınca «özünü öldürmə») – bilərəkdən insanın öz həyatına qəsd etməsidir. Bu zaman özünü öldürən şəxs hərəkətlərinə cavabdeh deyilsə və ya ehtiyatsız hərəkətlər nəticəsində hadisə baş verirsə, bu artıq intihar deyil, bədbəxt hadisədir.

Müasir dövrdə intihar edən şəxsin davranışı birmənalı şəkildə patoloji hal hesab olunmur. Əksər hallarda intihar hadisəsi psixi cəhətdən sağlam, normal insanlar tərəfindən həyata keçirilir. Eyni zamanda bir çox müəlliflər hesab edir ki, intihar şəxsiyyətin özünüdağıdıcı hərəkətlərinin mərhələli keçidlərində sonuncu nöqtədir.

Aparılmış tədqiqatların nəticələrindən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, intihar cəhdləri (davranışı) – şəxsin öz həyatına qəsd etməyə yönəlmiş şüurlu hərəkətidir. Bu cür davranışın strukturuna aşağıdakılar daxildir:

- a) özünəqəsd hərəkətləri;
- b) özünəqəsdin təzahür formaları (fikirlər, niyyətlər, hisslər, eynəmlər).

Bu baxımdan intihar həm daxili, həm də xarici planda özünü göstərə bilər.

Psixoloji ədəbiyyatda intiharların 3 əsas qrupu fərqləndirilir: həqiqi, nümayişkaranə və gizli.

Həqiqi intihar halları adətən, «gözlənilməz» effekti yaradır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, uzun bir dövr ərzində əhval-ruhiyyənin aşağı səviyyədə olması, depressiv vəziyyət, sadəcə həyatdan getmək haqqında fikirlər həqiqi intihar hallarını şərtləndirən amillərdəndir.

İntihara cəhdin ikinci qrupuna nümayişkaranə intiharı aid edirlər. Nümayişkaranə intihar ölmək arzusu ilə bağlı deyil. Bu intihar bir növ ətrafdakıların diqqətini özünə,

öz problemlərinə cəlb etmək niyyətindən doğur.

İntiharın üçüncü qrupuna aid olan gizli intihar isə həqiqi intiharı şərtləndirən qaydalara uymasa belə nəticə etibarı ilə özünəqəsdidir. Bir çox hallarda gizli intihar zamanı belə şəxslər riskli maşın sürmək, narkotik maddələrdən istifadə, ekstremal idman növləri ilə məşğul olmaq, «qaynar nöqtələr»də iştirakı can atma ilə səciyyələnilir. Məsələnin psixoloji baxımdan təhlili üçün eyni zamanda şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirmək lazımdır.

Tədqiqatçı E.Şneydman (1) şəxsiyyətin xarakteristikasını 2 tipə bölür: intihar və letal (ölüm) tipi.

Əgər intihar tipi – özünəqəsdin individual riski deməkdirsə, letal (ölüm) tipi – insanın özünün özü üçün özünü dağıdıcı hərəkətləri nəticəsində yaratdığı təhlükədir.

Digər tədqiqatçı E.Dyurkqeyt isə intiharları fərdin sosial əlaqələrinin xüsusiyyətləri ilə bağlayırdı. (2,s.239) Məsələn, «anomik» intihar şəxsiyyətin ətraf mühitlə yaranmış ağır, çətin fikir ayrılıqları ilə səciyyələnilir. «Fatalist» intihar şəxsi faciələrin nəticəsində (yaxınların ölümü, iş qabiliyyətinin itirilməsi, bədbəxt məhəbbət) baş verir. «Altruist» intihar başqa insanların xoşbəxtliyi və ya uca

idealları naminə baş verə bilər. Nəhayət, «eqoist» intihar xoşagəlməz hadisələrdən – konfliktlərdən, ödənilə bilməyəcək tələblərdən qaçma hadisəsidir.

Bir çox tədqiqatçılar bu problemi daha çox yaş baxımından təhlil etməyə çalışırlar. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə uşaq yaşlarında intihara cəhdlər şəxsiyyətin situativ reaksiyaları ilə bağlıdır. Daha doğrusu, ölmək arzusu ilə deyil, problemlərdən, cəzadan qaçmaq kimi meyllərlə əlaqədardır. Bu baxımdan bir çox tədqiqatçılar qeyd edir ki, 13 yaşına kimi uşaqlarda intihar cəhdləri nadir hallarda baş verir. 14-15 yaşından intihar cəhdləri aktivləşir, 16-19 yaş dövrlərində isə sadəcə intihar etmək niyyəti ilə kifayətlənmirlər, eyni zamanda bu niyyətlərini konkret olaraq həyata keçirirlər. A.Q.Ambrumova intihara cəhd edən 770 uşaq və yeniyetməni tədqiq edərkən ən kiçik uşağın 7 yaş olduğunu müəyyənləşdirmişdir. İntihara cəhd edənlərin arasında qızlar 80,8% təşkil edir. İntihara cəhd edən oğlanlar venalarını kəsməklə, qızlar isə özlərini zəhərlənməyə üstünlük verirdilər. (4,s.131)

Bir çox müəlliflər hesab edirlər ki, ölüm haqqında təsəvvür uşaq üçün 11-14 yaşlarına kimi adekvat vəziyyətə gəlib çıxır, bu yaşdan

sonra uşaq ölümün dönməz bir proses olduğunu dərk edir. Ona görə də azyaşlı uşaqlar üçün ölüm anlayışı, ölümlər və dirilər arasındakı fərq anlaşılan deyil, yalnız yeniyetməlik dövrünə yaxınlaşdıqca ölüm anlayışı uşaqlar üçün reallığa çevrilir. Halbuki bu yaşda belə yeniyetmələr ölümü özləri üçün qəbul etmirlər. Problemə məntiqi baxımdan yanaşsaq, intihar və intihara yönəlik davranış azyaşlılar üçün real deyil.

Azyaşlı uşaqlar adətən çox həssas, tez təsir altına düşən, öz davranışlarına tənqidi yanaşa bilməyən, impulsiv, hər bir hadisəni rəngarəng qəbul edən, həyəcanlı fərdlərdir. Kiçik yaşlarında intihar cəhdləri qorxu, qəzəb, özünü cəzalandırmaq və ya ətrafdakıları cəzalandırmaq məqsədindən yaranır. Bu baxımdan bir çox hallarda təlimdəki uğursuzluqları olan, müəllimləri, valideynləri ilə konfliktli olan uşaqlar intihara cəhd edirlər.

Bir sıra alimlər qeyd edirlər ki, həyəcanlı depressiv vəziyyətlər intihara gedən yolun başlanğıclarından biridir. Qüssə, uşaqlara xas olmayan gücsüzlük (ətalət), yuxunun və iştahanın olmaması, çəkini azalması, dərslərdə müvəffəqiyyət faizinin aşağı olması, özünəinamın azalması, qapalıq,

narahatlıq, aqressiya, frustrasiyaya qarşı aşağı dözümlülük bu cür depressiyanın əlamətləridir.

Müşahidələr göstərir ki, yeniyetmələr arasında intihar cəhdləri azyaşlılara nisbətən daha çox rast gəlinir. Buna baxmayaraq bu cəhdlərin az bir qismi ölümlə nəticələnir. Ümumiyyətlə, intihar cəhdlərinin yalnız 1%-i ölümlə nəticələnir.

İntihara cəhd yeniyetməlik dövründə daha çox nümayişkarənə şəkildə baş verir. Daha çox şantaj xarakterli olur, diqqət mərkəzində olmaq məqsədi güdür. A.E.Liçko hesab edir ki, yalnız 10% yeniyetmə həqiqətən ölmək istəyir, 90% cəhd edənlər üçün isə bu addım köməyə çağırış, «SOS» signalıdır. (5,s.73)

Eyni zamanda B.N.Almazov qeyd edir ki, 14-18 yaşlı intihara cəhd edən şəxslərin (venasını kəsməklə) yalnız 4% venalarını kəsməklə ölüm haqqında düşünüblər. Qalan hadisələr öz yaşdqları ilə dalaşan və ya özünü göstərmək (venalarını kəsməklə qanlarını qarışdırıb qardaşlaşan yeniyetmələr) istəyən yeniyetmələrin payına düşür. Yeniyetmələrin intihara cəhdləri də azyaşlılarda olduğu kimi depressiya ilə bağlı ola bilər. Belə ki, azyaşlılara xas depressiv xüsusiyyətlərə darıxmaq, yorğun-

luq, xırda şeylərə diqqət ayırmaq, üsyankarlıq, sözə qulaq asmamaq, alkoqol və narkotik maddələrdən istifadə halları da əlavə olunur.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetmələrin intihara cəhdlərini şərtləndirən əsas amillərdən biri də validiyenlərlə və həmyaşıdları ilə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulması ilə bağlıdır. Bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən, L.Y.Jezlovaya görə prepubertat yaş dövründə intihara cəhd daha çox «ailəvi» problemlərlə bağlıdır, pubertat (cinsi yetişmə) dövründə bu daha çox «seksual» və «məhəbbət» problemləri ilə bağlı yaranan hallardır.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, intihara cəhdi şərtləndirən digər bir amil kimi yeniyetmələr arasında ideala bənzəmək, kumiri təqlid etmə «yeniyetmə submədəniyyətin təsiri» kimi öyrənilə bilər. Məsələn, sevdiyi müğənninin və aktyorun intihar etdiyini öyrənən gənc fanatlar bu addımı təkrar etməyə cəhd edə bilərlər. Bu baxımdan tanınmış insanların intihar etməsi, intiharın detalları KİV-də işıqlandırılmamalıdır.

Bu sahədə tədqiqat aparan alimlər qeyd edirlər ki, 14 yaşından sonra intihara meyli edən qızlar və oğlanlar üçün faiz göstəricisi bərabər olur. Bu yaşda intihar halları

daha çox intim-şəxsi münasibətlərlə, uğursuz sevgi hadisəsi ilə bağlı olur.

Respublikamızda isə yeniyetmələrin intihara cəhdinə qaçqınlıq, erkən nigahlarla bağlı hallar səbəb kimi göstərilə bilər. Yeniyetməlik dövrünü yaşayan qız və oğlanlar yaşadıkları dəhşətləri, yaxınlarının faciəli ölümlərini sakit qarşılaya bilmirlər. Bir çox hallarda məhv edilmiş ailəsinə, sevgilisində qovuşmaq istəyi intihar hallarının motivinə çevrilir. Habelə işğala məruz qalmamış bölgələrimizdə (daha çox cənub bölgəsi) məktəbdən, həmyaşıdlarından, habelə simpatiya bəslədiyi yaşından ayrılaraq erkən nigaha girmiş qızlar intiharı yeganə çıxış yolu kimi qəbul edirlər. Həmçinin bir neçə günün içərisində hər hansı bir ailənin yükünü çəkməyə məhkum olan qızlar da bu cür ağır psixoloji, fiziki təzyiqlərə tab gətirə bilməyərək özünüyandırmanı, çayda, dənizdə boğulmanı, özünüasma kimi halları problemdən çıxış yolu sayırlar.

Bütün bunlarla yanaşı, yeniyetmələr arasında intihar hadisələrini artıran hallardan biri kimi, valideynlərin intihar cəhdlərini və ya intihardan həyatlarını dəyişməsinə də önəmli amil kimi qeyd edə bilərik. Ümumiyyətlə, ailənin ölümə, intihara plan baxışları hər bir

yeniyetmə üçün yol xəritəsidir. Bu baxımdan insanın bu dünyaya gəlişi və getməsinin ilahi varlığın iradəsindən asılı olması fikri hər zaman yeniyetmələrə təlqin olunmalıdır.

Eyni zamanda ölkəmizdə islam dininə sitayiş edən ailələr özünəqəsd Allaha qarşı çıxmaq kimi qiymətləndirərək bir çox hallarda intiharın qarşısını almış olurlar.

Tədqiqatçı E.Şneydman intihara psixoloji ehtiyaclar məcmusundan baxmağı tövsiyyə edir. Bu yanaşmaya görə intihar davranışını 2 əsas məqam şərtləndirir:

- hər şeydən üstün olan qəlb ağrısı;
- frustrasiya vəziyyəti, şəxsiyyətin zəruri ehtiyaclarının təhrif olunması.

Məşhur tədqiqatçı A.E.Liçko yeniyetmənin xarakterinin aksentuasiya tipi ilə intihar cəhdi davranışı arasında əlaqə olduğunu qeyd edir. (5, s.78) Belə ki, intihar göstəriciləri 50 % hallarda isterik, psixi davamlılığı aşağı olan, 63 % hallarda sensitiv, 25 % hallarda tsikloid tipli şəxsiyyət tiplərində müşahidə olunur. Eyni zamanda şizoidlərdə intihara cəhd faizi çox aşağıdır.

İntihar hallarını tədqiq edən digər tədqiqatçı V.T.Kondrasenko isə, əksinə intihar hallarının daha

çox şizoid, psixoastenik, sensitiv, epileptoid, tezhəyəcanlanan xarakter tiplərində daha çox olduğunu iddia edir. Bu tədqiqatçıların fikrini orta məxrəcə gətirərkən belə bir məntiqi nəticə alınır: İntihara cəhd edən yeniyetmənin portreti təxminən belədir: o, şəxsiyyətini daha aşağı qiymətləndirsə belə özünü-təsdiq etmək üçün ciddi ehtiyac duyur. Bu sensitiv, empatik, daxili əzab və həyəcanlarını dəf edə bilməyən bir yeniyetmədir. Onun bədbinliyi, həyəcanlılığı, özünü-tənqid hissənin yuxarı olması təfəkkür tərzinin dar çərçivəliliyi nəzərə çarpır. Eyni zamanda belə yeniyetmələr iradi güclərini çətinliklə toplaya bilir, problemlərin həllindən qaçmağı daha üstün tuturlar.

Bu problemi tədqiq edən alimlərin fikrincə yeniyetmələrdə bu prosesin qarşısını almaq üçün onları intihara aparan risk faktorlarını nəzərə almaq lazımdır. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- həmin yeniyetmənin öncədən intihar cəhdlərinin olub-olmamasını;
- ailədə intihar hadisələrinin olub olmadığını;
- böhran situasiyaları (ata-ananın boşanması, maddi çətinlik, işsizlik, ailədə kiminsə sağalmaz xəstəliyə düşər olması, yaxın şəxsin vəfatı);

– ailə faktoru (valideynlərin depressiyadan əziyyət çəkməsi, uşaqlıqda olan travmatik hadisələr, ailədə xroniki konfliktlər, disharmonik tərbiyə üsulları)

– emosional sapmalar (əsasən depressiya)

– psixi xəstəliklər (alkoqolizm, narkomaniya, şizofreniya)

İntihar hallarının KİV-də, TV-də nümayişi, bədii ədəbiyyatda təsviri (Verter effekti) olub olmadığını araşdırmaq lazımdır.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, həmçinin, yeniyetmələrin intihara cəhdinin köklərini kiçik yaşlarında axtarsaq heç də yanılmırıq. Bu baxımdan depressiyaya və intihar davranışına gətirib çıxaran məqamlardan biri özünüqiymətləndirmənin reqlyasiya (kökləmənin) sapmalarıdır. Narsisizm (özünəvurğunluq) gətirib çıxaran hallar bunlardır:

– 6 aylıq dövrü də daxil olmaqla anadan ayrılmaq (R.Spice).

– 16-24 aylıq dövrdən ana tərəfindən emosional cəhətdən başa düşülməmək və ya qəbul edilməmək (M.Maller) [çox kiçik 1,5-2 yaşlı uşaqları «tərbiyə etmək üçün

qışırmaq, bağırmaq, hətta fiziki cəza vermək istəyən ata və analara «Diqqət!» «Diqqət!» demək istəyirəm. Təəssüflə qeyd edirəm ki, bu cür valideynlər istisna deyil.]

Aparılan tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, kiçik yaşlarından hörmət olunmayan uşaq özünün qiymətli olduğunu sübut etmək üçün özünəvurğunluq (narsisizm) hissi ilə bunları kompensasiya etmək ehtiyacı duyur. Yeniyetməlik dövrünə çatmış bu uşaq hər kəsin onun bu hissəsinə (özünəvurğunluğuna) adekvat yanaşmadığını görüncə stress, konflikt vəziyyətinə düşür, heç nəyi bacara bilməyəcəyini, sübuta yetirə bilməyəcəyini düşünür, utanır, özünə qapanır, evdən qaçır, narkotik-alkoqol asılılıqlara düşər olur, nəhayət bu problemlərdən çıxış yolu tapmadığı təqdirdə intihara cəhd edir.

Sonda yeniyetmələr arasında intiharın mürəkkəb kompleks xarakterli olduğunu bir daha qeyd etməklə, hər bir yeniyetmə ilə işləyərkən problemin sosial, hüquqi, tarixi-kulturoloji, səhiyyə, etik aspektlərini də nəzərdən qaçırmamaq zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. Şneydman E.S. – İntihar edənin ruhu M.2001.
2. Kamal Abdulla «300 azərbaycanlı» səh. 206.
3. А.Г.Амбрумова, С.В.Бородин, А.С.Михлин Предупреждение самоубийств. М.1980.
4. Амбрумова Психология самоубийств (Социальная и клиническая психиатрия М. 1980).
5. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков Л. 1983.
6. Жулова Л.Я. Об особенностях формирования суицидальных тенденций у больных шизофренией в детском и подростковом возрасте «Журнал невропатологии и психиатрии 1978 №10»
7. Суицидология: прошлое и настоящее: Сб.статей (сост. А.Н.Моховиков М.2001)
8. Копдрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков Минск 1988.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АНАЛИЗ ФАКТОРОВ
ПРОВОЦИРУЮЩИЙ ПОДРОСТКОВ НА СУИЦИД**

В статье обсуждается одно из актуальных проблем последнего периода самоубийственные проблемы. Люди по разным причинам дают конец своей жизни. Причина на эти решение разные. Автор в своей статье ставит на первый план факторы направляющие на самоубийство подростков. Автор показывает связь между самоубийством и решением проблем с недостаточность, со стрессом и безнадежными чувствами, а также она превращается психологическим исследованным объектом.

**THE PSYCHOLOGICAL ANALYSE OF FACTORS
MAKING TEENAGERS TO COMMITTEE SUICIDE**

In clause one of actual problems of last period self-destructive problems is discussed. People for the different reasons give the end of the life. The reason on these the decision different. The author in clause puts on the foreground factors directing on suicide of teenagers. The author shows communication between suicide and the decision of problems about insufficiency, with stress and hopeless feelings, and also it turns the psychological investigated object.

MUSIQİLİ DRAM JANRININ YARANMASINDA MAARİFÇİLİK MƏDƏNİYYƏTİNİN ROLU

Məmmədov N.K.

Fəlsəfə elmləri namizədi

Maarifçilik mədəniyyətinin inkişaf problemləri barədə indiyə qədər yazılmış elmi-tədqiqat əsərlərini araşdıran zaman onun inkişafında musiqili dram janrının rolunun az açıqlanması maarifçilik fikirlərinin geniş xalq kütlələri arasında yayılmasında və şüurlara aşılmasında bu incəsənət növünün böyük maarifçi əhəmiyyətə malik olması faktını bir daha gündəmə gətirir və aktual edir.

XVIII əsrin ikinci yarısında Haydn, Motsart və Bethovenin yaradıcılığını onlarda maarifçilik ideallarının özünün tam mükəmməl formasında klassik operanın və klassik simfonizmin yüksək nümunələrində əks etdirdiyi halda bu incəsənət növünü «realizmdən qabaq» və Maarifçi ideallarının tamamlanması kimi qələmə vermək olmaz. Vyana klassiklərinin musiqisi incəsənətin digər növlərinin nümayəndələrinin verməyə çalışdığı bədii nailiyyətləri özünə tam olaraq cəmləşdirmişdi. Bu baxımdan operanın rolu əvəzolunmazdır. Çünki, onu dövrün ümumi teatr həyatından ayıran kimi hər

hansı bir dramatik janrın meydana gəlməsi tarixində boşluq yarana bilər.

Bu vəziyyət bütün Avropa ölkələri üçün eyni idi. Hər şeydən əvvəl maarifçiliyin beşiyi olan İngiltərəyə bir də qayıtsaq görərik ki, əsrin əvvəllərində komediyaqrafiyanın geniş inkişaf etməsinə baxmayaraq onun dramatik səhnəsində faciələr yox dərəcəsindədir. Faicə janrının əsas nümunələri tam olaraq musiqili teatrda yaranmağa başlayır və Perselin 1690-cı ildə səhnəyə qoyulmuş «Didona və Eney» operası tam Maarifçi meyllərlə zəngindir. Bu əsəri ədəbiyyatçı və sənətşünaslar inkişaf etmiş ingilis dramaturgiyasının və opera sənətinin gedəcəyi yolun ilk yolçusu da adlandırırlar.

Analoji hal komediya janrının inkişafında da geniş surətdə nəzərə çarpır. İngiltərədə Maarifçi-tərbiyəvi komediya musiqili səhnə ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bu Hey və Pepuşun «Səfillərin operası» ndan (1927), Şeridanın «Duenyalar» və Fildinqin «Don Kixot İngiltərədə» əsərinə qədər olan bir müddəti əhatə edir və burada sati-

ra öz tərənnümünü ballada operası (mahnı və rəqslə müşayiət olunan) janrında tapır.

Bu hadisə Fransada da təkrar olunur. Görkəmli komediya dramaturqları Lesay, Seden və Marmontel özünün ən yaxşı əsərlərini obrazların auditoriya tərəfindən daha yaxşı qavranılmasında musiqinin rolunu yüksək qiymətləndirərək opera səhnəsinə ünvanlayırdılar. Fransız komik operasının inkişafı əsasən 50-70-ci illəri əhatə etsə də bu dövrdə dram səhnəsində komediyaların inkişaf intensivliyi aşağı düşür, Maarifçilik ideyaları ilə zəngin komik opera ilə yeni süjetlər işlənərək Filidor, Monsinyi və Qrertinin operalarında maarifçi insan obrazını gündəmə gətirir.

Əsrin ikinci rübündə dramaturgiyası aşağı səviyyədə olan İtaliyada da Holdoninin Parisə gəlməsindən və Qoççinin öz xırda hekayələrini yazmadığı dövrdən Maarifçilik ideyalarını xalq kütlələrinə çatdırmağın ən üstün formalarından biri olan musiqili dram yaradıcılığı yoluna qədəm qoydu. Maarifçilik ideyalarının hücum enerjisini özündə əks etdirən musiqili dram janrı İtaliyada bir sıra məşhur bəstəkarlar – Piççini, Qaluppi, Paiziello, Sarti və Çimarozu ilə yanaşı gələcəkdə jurnalistikada da böyük nailiyyətlər əldə edəcək Kasti, Ber-

tati və Kalçabidji kimi librettoçular da meydana gətirdi.

Dünya Maarifçi dramaturgiyasına XVIII əsrin ikinci yarısında Avstriya musiqili teatrı da böyük töhfələr bəxş etmişdir. Bu məktəbin ən görkəmli nümayəndələrindən olan Motsartın yaradıcılığının ikinci dövründə milli ənənələr başqa çalar almağa başladı. Bu islahatların bazasını Vyana zinqspili (musiqinin danışq mətnləri ilə fasilələnməsindən ibarət komik opera) və milli xalq teatrının demokratik ənənələri təşkil edirdi.

Adətən, Motsartın milli opera haqqında təsəvvürlərini onun Alman dilində yazdığı «Seraldan qarət» və «Sehrli fleyta» operaları ilə bağlayırlar. Ancaq italyan librettolarının əsasında yaradılmış «Fiqaronun toyu» və «Don Juan» operaları öz janr, dramaturji özünəməxsusluğu mahiyyətinə görə heç də o biri operalarından az milli deyildir. Hər iki operada biz qeyri-adi surətdə azad və canlı çalarlarla zəngin demokratik Vyana ənənələri ilə rastlaşırıq.

Onun novatorluğunun ən əsas xüsusiyyətlərindən biri – xalq səhnəsi ilə yaxınlığı idi. Bu mərd addım Motsart və onun bütün sələfləri, o cümlədən Qlyukla onun arasında bir sərhəd yaratdı. Burada əsrin son üçüncü hissəsində bütün

Avropa üçün səciyyəvi olan, maarifçilərin böyük və kiçik nəslinin görüşlərindəki müxtəliflik də öz əksini tapdı.

Avropa incəsənətində zəngin maarifçi çalarlara malik musiqili dram janrının geniş vüsət alaraq xalqın hər hansı bir təbəqəsinin problem və qayğılarını özündə əks etdirməsi prosesi öz əks-sədasını XIX əsrin axırlarına yaxın Şərqdə ilk operanın banisi, dahi Azərbaycan bəstəkarı və maarifçi-filosofu Üzeyir bəy Hacıbəyovun da yaradıcılığının ana xəttini təşkil edirdi.

Bir faktı da unutmamaq olmaz ki, yaranan hər hansı bir ideya özünün geniş xalq kütlələrinə tətbiqini gözləyir və İngiltərədə yaranaraq bütün Avropanı aşıb məhz Rusiyadan Azərbaycana, onun ictimai-siyasi və mədəni həyatını yüksək səviyyəli etmək üçün milli psixologiyasının ideya prizmasından süzülən Maarifçilik ideyaları da uyğun surətdə öz tətbiqini gözləyirdi. Ancaq dövrünün müəyyən səbəbləri baxımından xalqın böyük bir hissəsinin savadsız olması və savadlı olsa belə, işdən mütləq etməyə vaxt tapmaması səbəbindən Maarifçi filosoflar bu ideyaları xalqın zövqünə uyğun onların əyləncə və istirahət vasitələrinə sintez edib çatdırmaq məqsədini güdüdü. Bu ideyaların Azərbaycan, ümumiyyətlə

Yaxın və Orta Şərq regionunda yayılmasında, ən mövhumatçı kütlədə belə ilkin maarifçi qığılcıqların yaranması baxımından ən mühüm yeri xalqın hər hansı bir təbəqəsinin başa düşəcəyi tərzdə ifadə olunan Maarifçilik fikirləri ilə zəngin öz musiqili dramları və komediyaları ilə Ü.Hacıbəyov tutur.

Ümumiyyətlə, Qərbi Avropa, Rusiya və XX əsr realist Azərbaycan Maarifçi dramaturgiyası daha çox köhnəliyin tənqidi ilə bağlı olmuşdur. Faktiki həyat materialına əsaslanan bu maarifçi realizm, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dramaturgiyasına ictimai-siyasi məzmun və müasir ruh gətirirdi. Digər Avropa, Rus və Azərbaycan sənətkarları C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və Ə.Haqqverdiyev kimi Ü.Hacıbəyov da maarifçi realizm və müasirlik prinsiplərinə tam sadıq qalan sənətkarlardan idi. Köhnə ictimai qaydaların hökm sürdüyü mühit, xalqın ağır həyat şəraiti, vətənin taleyi Ü.Hacıbəyovu daim düşündürmüş, buna görə də o, nadanlıq və cəhalətin, din və şəriət ehkamlarının acı nəticələrini avam xalqa başa salmağı vətəndaşlıq borcu bilmişdir. Bu baxımdan XX əsr Azərbaycan və bütövlükdə Yaxın və Uzaq Şərq, Orta Şərq musiqisi başlıca

olaraq Ü.Hacıbəyovun adı ilə bağlıdır. «Üzeyir Hacıbəyov məhz M.F.Axundovun və C.Məmmədquluzadənin dramaturji üslubunu izləyərək şuxluğu, məlahəti, təbiiliyi etibarlı ilə ədəbiyyat tariximizdə və musiqimizdə görünməmiş məzhəklər yaratmışdır» (1.226).

Ü.Hacıbəyovun maarifçilik məzmunu daşıyan komediyaları xarakterinə, dramatik quruluşuna görə nəinki M.F.Axundov, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov yaradıcılığından, hətta Qərbi Avropa və Rus Maarifçi mütəfəkkirlərinin bədii yaradıcılığından xalqa çatdırılma dərəcəsinə görə fərqlənir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında və bütün Şərqdə ilk musiqili komediyalar olan bu əsərlərdə iki janrın: musiqi ilə dramaturgiyanın tələbləri, xarakter əlamətləri birləşmişdir.

Musiqili dram və komediyalarda adətən musiqi üstünlük təşkil etdiyindən mətnin müəllifi əsasən unudulur, bəstəkarın adı ön plana keçir. Dahi maarifçi bəstəkar və yazıçı Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığı bu baxımdan başqa musiqili komediyalardan fərqlənir. Dünya şöhrətli «O olmasın, bu olsun» və «Arşın mal alan» əsərləri ilə müqayisədə çox az musiqili komediya tapmaq olar ki, onların dramatik mətni ayrılıqda, səhnəsiz

də eyni təsir gücünə malik olsun. Demək, Hacıbəyov misilsiz bəstəkar olduğu qədər də böyük dramaturq olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı onun komediyaları özünəməxsus zəngin maarifçilik məzmununa və xüsusiyyətlərinə malikdir.

Bir sıra dialoq və monoloqların, şeir parçasının musiqi tonuna salınması, xor mətnləri, rəqslər, dramatik və lirik səhnələrdə musiqinin geniş yer tutması, onun dramatik janrın tələbləri ilə onun möhkəm bağlılığı bu komediyaların əsas xüsusiyyətlərindəndir. Maarifçi dramaturqun yaratdığı əksər obrazların adı bir vəziyyətdə, zahiri görkəmində, danışıq və hərəkətində onların müəyyən səciyyəvi cəhəti əks olunur. «Mən kişiyəm düşmüşəm arvad əlinə», «Allah səni vursun belə arvad, belə arvad» («Ər və arvad»), «Nədir sənin dərdin, bu nə ahu-zaridir», «Çadramı sallam başıma, üzgözümü bəzərəm», «Bir at aldım, hər yana çapdım», «Mən gedərəm o oğlana...» («Arşın mal alan») və s. kimi musiqi tonuna salınan şeir parçalarının ifasında ayrı-ayrı obrazların düşdüyü vəziyyət və əhvali-ruhiyyənin müəyyən cəhəti verilir. «Hey, kimsən orda...», «Belə olmaz ki, sən...», «Hamamın içində, içində də çölündə...» və b.

xor səhnələrindən alınan ecazkar təsir də belədir.

Gülüşlə musiqinin sintezini ictimai mühakimə vasitəsi kimi istifadə edən maarifçi oxucusunu oxucunun özündən asılı olmayaraq daim duymaq və düşünmək məcburiyyəti qarşısında qoyur. «O olmasın, bu olsun», «Arşın mal alan» komediyaları üçün bu cəhət daha səciyyəvidir. «Ər və arvad» pyesinin mövzusu da dövrü üçün son dərəcə aktual olub, qadın azadlığı uğrunda mübarizəni əks etdirir.

Surətin zahiri görkəmi, geyimi ilə əlaqədar remarkalarda da maarifçi dramaturq bir və bir neçə kəlmə, bəzən bir cümlə ilə portret yarada bilir. Ona görə də bunlar bəzən gözəgörünməz obraz qədər canlı və həyati olur. Onun yaradıcılığında həm təsvir olunan hadisə, həm insan, həm də yer sözün qüdrəti ilə həyatda olduğu qədər orijinallaşır.

Öz xəlqiliyi, milliliyi, orijinallığı və böyük maarifçi əhəmiyyəti adamı valeh edən musiqili komediyalarda və ümumiyyətlə ədəbi

əsərlərində Ü.Hacıbəyov maraqlı, maarifçi orijinal üslubu ilə, dərin mənalı, təsirli gülüşü, yüksək dil mədəniyyəti ilə seçilən böyük sənətkardır. Azərbaycan və demək olar ki, bütün Yaxın və Orta Şərq mədəniyyəti tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edən Ü.Hacıbəyov irsinin böyüklüyü onun dərin realizmində, müasirliyində, bütün zamanlar üçün böyük maarifçi əhəmiyyətə malik olmasında və klassiklərə xas olan sənətkarlığında və yüksək ideyalara bağlılığında və yüksək ideyalara bağlılığındadır.

Bu tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Maarifçilik ideyaları filosoflar tərəfindən yaransa da, onların geniş xalq kütlələrinin hər hansı bir təbəqəsinə çatdırılmasında artıq dünya təcrübəsindən də məlum olduğu kimi filosof alimlərlə yanaşı mənəvi mədəniyyətin müxtəlif formalarının təmsilçilərinin, o cümlədən yazıçıların, təsviri sənət və musiqi xadimlərinin də rolu çox böyük və danılmaz olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Azərnəşr, 1964, 265 səh.

2. Актуальные проблемы истории философии народов СССР. (Сб.ст.) МГУ им. М.В.Ломоносо-

ва. Филос. Фак. Москва, «Изд-во МГУ», 1983, 350 стр.

3. Бакрадзе Константин Спиридонович. Избранные философские труды. Тбилиси, «Кахетия», 1981, 374 стр.

4. Борисов Вадим Николаевич. Классическая немецкая философия конца XVIII – начала XIX веков. Французский материализм XVIII века. Новосибирск, «Новое будущее», 1969, 301 стр.
5. Боев Ю.А. Ближний Восток во внешней политике Франции: 1898-1914 годы. Киев, «Современник», 1960, 388 стр.
6. Гайденко П. История новоевропейской философии в ее связи с наукой. Москва: «Наука», 2000, 456 стр.
7. Губман Борис Львович. Смысл истории: очерки современных западных концепций. АН СССР. М., «Наука», 1991, 189 стр.
8. Доврохотов Александр Львович. Категория бытия в классической западноевропейской философии. Москва, «Изд. МГУ», 1986, 246 стр.

РОЛЬ КУЛЬТУРЫ ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ВОЗНИКНОВЕНИИ МУЗЫКАЛЬНО – ДРАМАТИЧЕСКОГО ЖАНРА

В представленной статье в связи с тем, что после рассмотрения ряда письменных научно-исследовательских произведений о проблемах развития культуры эпохи просвещения возникает предположение о незначительной роли музыкальной драмы и её развитии, в это время приобретают актуальность и снова выдвигаются на передний план факты о признании большой просветительских идей.

Исследуется то обстоятельство, что эта традиция, берущая свое начало в творчестве Гайдена, Моцарта, Бетхована, составила основную сюжетную линию самых лучших произведений Лесайя, Седена и Мармонтеля, а также была впервые развита на высоком уровне в восточном стиле в творчестве великого просветителя, композитора и писателя У, Гаджибекова.

THE ROLE OF ENLIGHTENMENT CULTURE IN THE CREATING MUSICAL DRAM GENRE

In the presented article it is noted that while investigating the scientific– research works having been written up to now, it became clear that the role of musical dram genre was less spoken about in the develop-

ment of the enlightenment culture. Here, the author stresses the actuality and the importance of musical dram genre in spreading enlightenment thoughts among the people and making them bear it in their mind and remember it.

The article also studies the facts that this tradition having begun from Haydn, Mozart and Beethoven, became the main and leading plot of the best works of playwrights of Lesay, Seden, Marmontelin and afterwards for the first time it had been highly developed in the oriental style in the creative activity of the great composer and writer U. Hajibayov.

**БУНТ СИЛЬНЫХ ЛЮДЕЙ В РОМАНЕ
М.СУЛЕЙМАНЛЫ «КОЧЕВЬЕ»**

Касумова Г.Х.

Бакинский славянский университет

Роман М.Сулейманлы «Кочевье» может вполне рассматриваться одновременно и как мифологический и как реальный дискурс о жизни целого народа. Сам характер повествования органически сочетает мифологические мотивы с реальной жизнью. Мифологический дискурс романа может быть интерпретирован и как символическое прочтение романа, представленное самим автором, и как реальное описание жизненных событий, имевших место в прошлом. Например, образ старой матери племени оседлых, которую все помнят только старой и никто молодой, вполне поддается символическому осмыслению и прочтению. Однако при этом всегда остается возможность реального и реалистического прочтения этого образа, т.е. вне какой бы то ни было метафоризации. Старуха может быть символом жизни вообще, она может быть символом природы, которую человек губит, она может быть символом данного рода, его живучести, но она может быть также обычным образом ста-

рого человека, умудренного жизненным опытом. Уставшего узнавать и понимать. Уставшего объяснять непонятым. Важно понять, что, даже воспринимая этот образ вполне реально, она ассоциируется с жизнью, все время подсказывающей жизненную правду многим поколениям людей, но так и остающейся непонятой.

Особое место в психологическом содержании романа занимает образ сильных людей. Вообще этой силе присуща антропологическая значимость, т.е. сила может абстрагироваться от людей, ее носителей и воспринимается как некоторый мифический феномен. На протяжении всего романа сила заставляет людей совершать поступки которые никак не согласуются с трезвым расчетом. Следовательно, существует трансцендентальный поток силы, ведущий этих людей.

Все герои романа являются сильными людьми. Даже иноземцы, которые покупают кочевье у государства и на страже которых это государство стоит, являются сильными людьми. Но, как пока-

зывает автор, их сила в их слабости и защите государства. Подлинно сильными людьми являются кочевники.

Все эти сильные люди агрессивны. «Zurnaçılar yerlərini tutdular, sallana-sallana havalar başladı, qarakəllərin böyüyündən tutmuş kiçiyinəcən, atından tutmuş itinəcən dingildəyib havalandılar. Çünki elə bil Qarakəllə adamları Qoşqar evinin adamlarından yuxarıdadılar, yüngül idilər. Dünyanın tozlu-tozlu, qanlı-qanlı yollarından, döyüşlərindən, yürüşlərindən keçə-keçə günləri, ayları qabaqlaya-qabaqlaya keçmişəmmi, gələcəyimi gedən bu böyük, uzun səfərlər Qarakəllə kökünü torpaqdan aralamışdı. Qarakəllə kökü daha çox uçan quşlara, əsən yellərə, axan sulara, doğan Günəşə yaxın idi. Elə bu yaxınlığa görəydi ki, yerlərdə yerləri-yurdları yox idi» (56).

Для этих подлинно сильных людей характерна переориентация агрессивности на занятия, которые требуют силы, но одновременно требуют и подчинения закону. «Yallıdan sonra güləş başlamışdı. Qoşqar evinin oğlanlarının hamısı yıxılmışdı, acıqlarından gözləri qan çəkmişdi, yavaş-yavaş tikanlanıb kin bağlayırdı» (59).

Оба племени сильны, но в честном единоборстве одно по-

беждает другое. Характерен факт желания прибегнуть к оружию при неспособности победить в состязании: «Turqut Beyleri çekdi, amma ayağını aç a bilmədi, özü arxası üstə yerə dəydi. Tez də dikəlib xəncərini çıxartdı. Sağdansa soldan bütün kişi əlləri xəncərdən yarışdı. Ağsaqqal Dədənin yanında, dizi üstə qalxdı: – Turqut, utanmaz oğul, çörəyimizi tapdalama» (59).

В этом эпизоде можно наблюдать характерное для сильного импульсивное стремление к реваншу. Это импульсивное движение имеет чисто бессознательный стимул, оно архетипично по своей сути. Подчинение правилам, в данном случае правилам борьбы без оружия, есть сверхличное упорядочение жизни. Однако упрек старца и брань в адрес схватившегося за оружие есть уже не элементарное упорядочивание жизни, необходимость которого вполне способны ощущать и самые анархичные натуры. Такой упрек старца есть этический аргумент, свидетельствующий о высоком уровне этнической нравственности: «utanmaz oğul, çörəyimizi tapdalama». Фактически это проявление суперэго, являющееся свидетельством реальности трансцендентальных представлений: «QARAKƏLLƏ KÖKÜ DAHA ÇOX UÇAN

QUŞLARA, ƏSƏN YELLƏRƏ, AXAN SULARA, DOĞAN GÜNƏŞƏ YAXIN İDİ».

Сила обоих племен несомненна, она носит фактический характер и представлена уже в самом начале. Однако само существование этих племен есть свидетельство развитого суперэго. На протяжении всего романа писатель мастерски изображает контаминацию бессознательного и сознательного. Однако, на наш взгляд, характерным для художественного изображения является доминирование бессознательного, причем это бессознательное может быть названо бессознательно-героическим. Мотивы суперэго также носят бессознательный характер, что может показаться даже парадоксальным. Более того, порывы эго также, на наш взгляд, носят не личностный характер, а скорее характер коллективного эго, что позволяет и проявления эго рассматривать как проявления бессознательного. Поэтому и гибнут сильные Гаракелле, поскольку все проявления силы у них есть импульсивное стремление к своему архетипическому совершенству, архетипической целостности их существа.

Нам трудно предположить, осознанно или неосознанно рисует автор эту картину, однако он с

большой фактической достоверностью показывает уничтожение родов сильных, которые терпят иноземцев, но до поры до времени. Характерным обстоятельством является то, что эти сильные люди гибнут в борьбе с цивилизацией. Именно цивилизация выступает закономерной моделью гибели сильных людей. При этом столь же характерна любовь иноземной девушки к юноше из рода Гаракелле. Элла – представительница цивилизации, поэтому она слаба. Страстное влечение Эллы к Аману вполне может рассматриваться как естественное влечение слабого к сильному, человека цивилизованного мира к архетипической раскрепощенности, человека выраженного Эго к безграничности бессознательного.

Аман для Эллы сама природа естественная связь с целым. Соединяясь с Аманом, Элла возвращается к природе, закономерности естественного существования. Таким образом, любовь уничтожает препону цивилизации. Однако мир суперэго, надличностный и надархетипический мир организации уничтожает не только этих людей, но и саму любовь как нечто совершенно недопустимое, поскольку она разрушает иерархию ценностей в мире цивилиза-

ции. Смерть Амана и возвращение Эллы к себе на родину следует рассматривать как закономерные звенья одной цепи. Родина для Эллы – это символ. Она не просто возвращается в Европу. Со смертью Амана для Эллы рушатся все естественные природные связи с миром, и она возвращается в мир цивилизации, в мир суперэго, который ее уничтожает как неповторимую личность, способную на любовь как высшее проявление этой личностной свободы. Однако именно при этом она сохраняется как знаковый элемент в мире цивилизационного порядка.

В романе великолепно красками психологически достоверно очерчено непонимание смысла происходящего, когда сородичи Амана вступают в бой, чтобы отомстить за юношу. Они воюют как во сне, не понимая смысла происходящего. Автор использует очень точную и выразительную формулировку: «не понимания смысла и реальности боя, они умирали со стыдом, стыдясь своих отцов». То есть они думали,

что так умирать стыдно. Причиной стыда было непонимание того, что пуля – реальность. Им было стыдно умирать от пули. В этом контексте пуля становится символом цивилизации. Эти люди должны погибнуть, потому что они сильны, в то время как цивилизация – это порядок слабых. Приведем всего несколько строк из романа: «Qarakəllələrin heç vaxt eşıtmədikləri, görmədikləri bir döyüş başlamışdı. Belə bir davanı çoxdan gözləyən Qanıq evinin adamları Qarakəllələri güllələrlə qarşıladılar. Qarakəllələrdən beşi-altısı gülləni heç nə hesab elədiklərindən əmilərinin, dayılarının gözlərinin qabağında utana-utana öldülər» (1,152).

Здесь важно даже не то, что Гаракелле могли победить в этой битве. Важно то, что они как сильные не считаются с пулей, не понимают ее смертоносной силы. И второе: их враги не просто расстреливают их. Будучи слабыми, они давно ждали этого момента, когда безоружные сильные, возмущенные их подлостью, нападут на них вооруженных.

Литература:

1. Süleymanlı M. Köç. – Bakı: Yazıcı, 1984.

2. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М.: Наука, 1991.

**M.SÜLEYMANLININ “KÖÇ” ROMANINDA
GÜCLÜ İNSANLARIN ÜSYANI**

Məqalədə M.Suleymanlının “Köç” romanında etnik psixologiyanın təsvirindən bəhs olunur. Müəllif göstərir ki, güclülər psixoloji məntiqə görə məhv olur və mövcud dünya zəiflərin dünyasıdır. Bu cür kompleks təhlil romanda xarakterlərin və ümumilikdə Azərbaycan xalqının dərin psixoloji qatlarını açmağa imkan verir.

**THE REBELLION OF STRONG MEN
IN THE “KOCH” OF SULEYMANLY**

In this article is saying about ethnical psychology in the novel “Koch” of M.Suleymanly. Author is show that powerful people are dead by logic and this world is belonging to the weak people. That complex analyze was allowed to show the deep psychological levels of characters in this novel and of all Azerbaijan people.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГЕНДЕРА В РЕКЛАМЕ

Агаева С.

Магистрант 1 курса
кафедры психологии БГУ

Вопрос изучения влияния гендера в рекламе приобретает особую актуальность в наше время. Реклама постоянно находится рядом с нами, мы видим ее по телевизору, слушаем по радио, замечаем на улицах, на транспорте, в печатном СМИ и т.д. Она тесно проникла в нашу жизнь и превратилась в элемент массовой культуры.

Почему же в своей статье я затрагиваю внимание на гендерном аспекте. Потому что мой 21-летний жизненный опыт, который так или иначе, сопровождался просмотром реклам, степень бакалавра по специальности «Психология» и год занятий по рекламе дали мне знания о том, что реклама, как говорил Эрих Фромм, довольно умело апеллирует к разуму. Она предлагает нам своего рода сделку: ты покупаешь мой товар, а я взамен кроме качеств данного продукта, предлагаю также успех, хорошие отношения и т.д.

Довольно часто, при написании скриптов (сценарий для рекламного ролика), копирайтеры (человек,

разрабатывающий рекламные обращения, лозунги и девизы, статьи в сфере связи с общественностью (PR) пользуются основными человеческими потребностями.

По Маслоу, классификация человеческих потребностей выглядит следующим образом:

1. Физиологические потребности (голод, жажда)
2. Потребности в самосохранении (безопасность, здоровье)
3. Потребности в любви (привязанность, духовная близость, отождествление себя с другими)
4. Потребности в уважении (чувство собственного достоинства, престиж, одобрение со стороны общества)
5. Потребности в самоутверждении (самореализация, самовыражение)

При этом Маслоу считает, что человеческие потребности располагаются в порядке иерархии и появлении новой потребности основывается на предварительном удовлетворении предыдущей – более существенной или более сильной. Иными словами, харак-

тер поведения большинства людей, с некоторыми исключениями, соответствует предложенному в классификации порядку потребностей.

К примеру, азербайджанская реклама подсолнечного масла. Свекровь, приходит в гости к сыну и невестке и с сочувствующим видом сыну, садится за стол, заранее дав понять, что обед невестки ей не понравится и на выходных она сама откормит своего сына. Но после 1-2 ложек приготовленного невестой блюда, свекровь расплывает в любви к невестке. Одновременно реклама подсолнечного масла преподносится молодым телезрительницам и будущим потребителям как ключ к сердцу свекрови.

Или другая реклама, в которой две соседки, с виду мило беседуя, на самом деле лишь демонстрируют друг другу кольца. Одна говорит, что это очередной подарок ее мужа, а другая, показывая такое же кольцо у дочери, говорит, что подарил ее жених. Следом показывается чай, купив который внутри можно обнаружить точно такое же кольцо.

Создатели рекламы играли на чувствах зависти, или назовем это более благородно, на чувстве женского соперничества. В первой рекламе на чувствах молодых де-

вушках, уверяющих, что всего лишь одна бутылка подсолнечного масла сделает их фаворитами свекровей.

Гендер является основой для различных стратегий маркетинга и рекламы. Различают первичные и вторичные гендерные особенности. Первичные гендерные особенности – это физические или психологические особенности, присущие мужчинам или женщинам. Способность к деторождению – это первичная особенность женщины. Вторичные гендерные особенности имеют тенденцию ассоциироваться с одним полом более, нежели с другим. Пользование духами и бритве ног – это вторичные особенности, ассоциируемые с женщинами. Первичные женские и мужские характеристики формируют требования к продуктам и услугам, прямо связанным с полом человека: например, многие потребители рассматривают некоторые бренды как чисто мужские или как чисто женские. Компания Gillette, обнаружив, что женщины не станут покупать бритвенные лезвия “Gillette”, ввела новые марки с более женственными названиями - “Sensor” и “Sensor Excel”.

Изучение образов мужчин и женщин в рекламных роликах на

телевидение США и Великобритании выявило тенденцию, что подавляющее большинство рекламных роликов с участием женщин рекламировали товары для дома, занятия же мужчин в роликах осуществлялись вне дома и были более разнообразными.

Создатели рекламы часто стараются апеллировать к чувствам, если эта реклама для женщин, и к разуму, если эта реклама для мужчин. По данным исследования Манштед и Маккалоч (Manstead A., McCulloch C., 1981) при выборе продукта женщины часто выдвигают чисто субъективные причины (эмоции, желания, престиж товара, его символическое значение), а мужчины понимают объективные причины выбора товара.

Одна из первых крупных феминисток, психолог Хорни выдвинула свою теорию психологии женщины, содержащую новый взгляд на различия между мужчинами и женщинами в контексте социокультурных различий. Она утверждала, что женщины часто чувствуют себя неполноценными по сравнению с мужчинами, потому что их жизнь основывается на экономической, политической и психосоциальной зависимости от мужчин. Исторически сложилось так, что к женщинам относи-

лись как к существам второго сорта, не признавали равенства их прав с правами мужчин и воспитывали так, чтобы они признавали «мужское превосходство»

Хорни также обращала внимание на ролевые контрасты, от которых страдают многие женщины в отношениях с мужчинами, в особенности выделяя контраст между традиционной женской ролью жены и матери и такой более либеральной ролью, как выбор карьеры и достижение других целей.

Реклама играет на наших заведомых представлениях о гендерных ролях. Рекламодатели естественным образом «продают» потребителю общепризнанную версию социального/социально-гендерного мира взаимоотношений в нем, т. е. «...подсказывают, чего от Вас ждут окружающие в более или менее типичной ситуации и каковыми должны быть Ваши действия (пусть даже принятые для сокрытия истинных намерений).

По мнению Саморуковой И. существует три базовых типа гендерных образов: нарциссический, семейный и молодежный. Нарциссический индивид с атрибутами успеха, среди которых мужское/женское внимание и возмож-

ность им манипулировать; постсоветская семья с бабушками, дедушками, детьми, папами и мамами, изображаемая с некоторой иронией; молодежь как круг друзей, компания.

Большинство людей верят в эти рекомендуемые, «дисциплилируемые правила поведения», стереотипизированные гендерные идеалы — идеализированные рекламой представления о предназначении, поведении, чувствах мужчин и женщин. И эту веру, бытующий образ подкрепляют, культурно «впечатывают» в личностное сознание людей, способствуя формированию и распространению гендерной стереотипизации, различные социальные институты, литература, искусство, средства массовой информации, реклама и т.д.

Еще один значимый фактор и интересный элемент в рекламе — внешний облик персонажа, а точнее, его одежда. И здесь, судя по всему, существуют непредвиденные различия между мужчинами и женщинами. Эти различия в одежде выполняют двойную функцию. С одной стороны, они скрывают признаки нецивилизованной «дикой» сексуальности, с другой — «вторая кожа» служит самохарактеристикой и оценкой себя и других. При этом женская одежда

имеет иные функции, чем мужская, и оценивается по другим критериям. Эстетические критерии в одежде тесно связаны с физическими идеалами (параметры роста, формы, веса и маскулинности). В них манифестируются коллективные потребности и требования, которые эпоха, культура и общество предъявляют мужчине и женщине. От природы они оба редко отвечают идеалу, и социальные шансы обоих полов ощутимо разнятся в понимании того, что значит «хорошо выглядеть». Как можно видеть из рекламы, и не только из нее, чувство самоценности и удовлетворенности собой легче, проще и непосредственнее достигается мужчинами. Женское же тело труднодостижимого идеала красоты воплотить не может. Для этого оно нуждается в мужском восхищении, а значит, принципиально недостижимые «нормы красоты» являются «идеальным дисциплинирующим средством». Женщины, ориентированные на эти нормы, всегда не удовлетворены, и не стандартом, а собой.

Контент-анализ рекламный роликов на телевидении показал, что их создатели изображая мужчин и женщин, также широко используют половые стереотипы.

В исследованиях подобного рода (Bretl&Cantor, 1988, Lovdal, 1989) обнаружилось, что властный голос в рекламе всегда принадлежит мужчине, подавляющее большинство роликов с участием женщин рекламируют товары для дома, а диапазон занятий для мужчин в рекламных роликах в три раза шире, чем для женщин. Бретл и Кантор подсчитали, что средний американец в неделю успеваеет просмотреть примерно 714 рекламных роликов. Стрейт (Strate, 1992), проведя всеобъемлющий анализ рекламы пива, пришел к выводу, что подобные ролики эксплуатируют традиционный образ мужественности, указывая, что именно надо делать (в том числе пить пиво), чтобы стать настоящим мужчиной.

В экспериментах Гейс и коллег (Geis et al., 1984), Дженнингс и соавторы (Jennings et al., 1980) обнаружилось, что просмотр рекламных роликов с выраженными гендерными стереотипами оказывает определенное влияние на стремление участниц эксперимента к карьерному росту, их отношение к существующему порядку вещей и уверенность в себе. В частности, Дженнингс и его коллеги начали свой эксперимент с того, что случайным образом

отобрали две группы женщин. Роль независимой переменной играл просмотр записанных на видеопленку четырех телевизионных рекламных роликов. Первая группа увидела эти ролики в первоначальном виде, в котором они демонстрировались по телевидению, т.е. изображающими женщин по отношению к мужчинам в традиционных ролях (домохозяйки или сексуального объекта). Например, одним из показанных в эксперименте роликов была реклама замороженных объектов Hungry Man, где многократно уменьшенная женщина подает на стол своему гигантскому мужу не менее огромное блюдо. В другой группе демонстрировались те же самые рекламные ролики, только все роли в них исполняли актеры противоположного пола.

В качестве исходной гипотезы исследователи предположили, что женщин, просмотревшие традиционные ролики, проявят меньшую независимость в суждениях и меньшую уверенность в себе (зависимые переменные), чем женщины, которые видели ролики с переменной ролей. Чтобы измерить уровень независимости суждений, исследователи предложили половине испытуемых принять участие в фиктивном эксперименте, в кото-

ром якобы изучалось, какие мультфильмы люди считают смешными. Участницы должны оценить «веселость» 16 мультфильмов. Объясняя условия, экспериментатор попутно указывал на большую доску с начерченной на ней таблицей, которая якобы отражала оценки предыдущих испытуемых, и говорил каждой участнице, что ее ответы тоже будут внесены в соответствующую колонку. Женщины, смотревшие традиционные ролики, оказались под гораздо более сильным влиянием этих фальшивых оценок.

Другая половина испытуемых приняла участие в исследовании мнений относительно СМИ (тоже, естественно, фиктивном), которое было предпринято с целью измерить воздействие просмотренных рекламных роликов на уровень уверенности в себе. Участницам предлагалось произнести 4-минутную импровизированную речь на одну из двух тем (по выбору): «опасная и вводящая в заблуждение телевизионная реклама» или «демонстрация насилия в телевизионных программах». Экспериментатор, ничего не зная о том, какие ролики смотрел испытуемый, определял уровень уверенности говорящего, оценивая семь невербальных показателей в поведении (движения глаз, нервозность

и т.д.). Те из женщин, кто смотрел традиционные ролики, были значительно менее уверенны в себе, чем остальные участницы эксперимента.

Таким образом, из сказанного можно сделать вывод, что реклама играет на человеческих чувствах, мотивах и стереотипах. Женщина должна быть красивой, для этого ей необходимо косметика от L'Oreal, она должна быть красиво одетой, для этого она просто должна придти в бутик Юдашкина. Мужчина должен быть уверенным себе. Ведь только такие мужчины водят TOYOTO. Мужчина хочет быть в центре внимания женщин? Только лишь с помощью дезодоранта AXE, он сможет это сделать.

Все мы понимаем, что никакой AXE и косметика от L'Oreal, в принципе, не являются причиной наших хороших или плохих отношений с окружающим миром. Но, тот стереотип и мотив, который предлагают нам создатели рекламы, так или иначе заставляют нас увериться в этом. Каждый выбирает свое. Но лишь нужно помнить, что отчасти стереотипы — это всего лишь рамки, в которые пытаются нас вписать, или мотивы, это не то что, мы на самом деле хотим, а лишь условность для хорошей жизни, которая создается копирайтерами.

Литература:

1. Ваграмов Ə.С., Əlizadə Ə.Ə. «Psixologiya». – «Çinar-Çap», Bakı, 2002, s. 14
2. Уэллс У., Мориарти С., Бернетт Дж. Реклама. Принципы и практика. Питер: 2008. – С.165.
3. Джафарова Т. Обзор исследований полоролевых стереотипов// *Psixologiya jurnalı* 2007 №2
4. Майерс Д. Социальная психология. Питер: 2004, с. 213
5. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. Питер: 2003, с. 261
6. Панкратов Ф.Г., Баженов Ю.К., Шахурин В.Г. «Рекламная деятельность». Дашков и К: 2005, с.179
7. Грошев И. В. Образ пола в рекламе. — *Пасхи*. 1998, №2.
8. Грошев И. В. Образ женщины в рекламе. — *Женщина. Гендер. Культура*
9. Шон Берн «Гендерная психология». Олма-Пресс: 2004, с.57
9. Тагиева Н.А. «Толковый словарь рекламы». Издательство Баку, 2004, с.85

**GENDERİN REKLAMDA OLAN
SOSIAL-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ**

Hazırkı məqalə reklam sahəsində istifadə olunan gender texnologiyalarına həsr olunub. Məqələdə gender stereotipləri, dünya təcrübəsindən əyani misallar göstərilib.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS
OF GENDER IN ADVERTISING**

This article is devoted to the gender technologies, which are used in advertising. There are vivid examples from world experience and gender stereotypes are shown.

YENİYETMƏ YAŞLI OĞLAN VƏ QIZLARDA ÖZÜNƏİNAMIN VƏ AQRƏSSİVLİYİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Aryana Məhəmməd

BDU-nun psixologiya kafedrasının aspirantı

Təlim-tərbiyə məsələlərində yeniyetmə və cavanlar həmişə dünyanın təlim-tərbiyə işləri ilə məşğul olan təşkilat və qurumlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Digər tərəfdən bu təbəqə potensial istedad və bacarığa malik olduğu üçün hər bir cəmiyyətdə daha çox ziyana uğrayan təbəqə kimi yadda qalmışlar.

“Özünə hörmət” və özünüqiymətləndirmə mövzusu uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin istənilən formada inkişaf etmə amillərinin ən əsaslarından hesab edilir. İradə və özünə inam, təşəbbüs və qərar vermək qüdrəti, ləyaqət və novatorluq, sağlam fikir və psixi sağlamlığa malik olmaq fərdin “özünü dəyərləndirmə” və “özünə hörmətin” necəliyi və miqyası ilə bilavasitə əlaqəsi vardır.

“Özünə hörmət” bizim necə yaşamağımızın əsas amili olmaqla yanaşı bizim müstəqil və varlı olmağımıza birbaşa təsiri vardır. Bizim yaşam tərzimizin necə olması özünə hörmət hissimizin necə olması ilə əlaqəsi vardır və onu rahat, müsbət və optimistliyədən pessimist, şək-k-şübhəli və bədbin

bir həyata çevirmək qüdrətinə malikdir.

Rocers özünəhörməti şəxsin özünün özünü qiymətləndirməyə nisbət davamlı dəyərləndirmədən ibarət olduğunu söyləyirdi.

Maslou özünəhörməti ləyaqət, qüdrət, inam, müstəqillikdən ibarət bilir ki, əgər bunlar ödənilərsə fərdlər özlərini ləyaqətli, qüdrətli, özünə əmin və faydalı biləcək bundan başqa hallarda isə zəiflik, bəçərəlik və əlacsızlıq hiss edəcək.

Öz bacarıq və gücünə inam hər bir fərdin həyatda müvəffəqiyyət sirridir. Əgər kimsə öz daxilində belə hissiyata malik olmasa yəqin ki, müvəffəq olmayacaq və ya öz istedadından tam formada faydalanma bilməyəcək.

Digər tərəfdən bəşərin ən ümdə və əsas problemlərindən biri də insanların xüsusəndə yeniyetmələrin kobudluq və aqressivlik bəlasına tutulmalarıdır. Yəni hətta bizim bir çox tələbələrımız də digərləri ilə ünsiyyətdə olarkən güzəşt və anlayışdan çox aqressivlik və kobudluğa üstünlük veririlər, ancaq bir halda ki, sağlam cəmiyyətin əlamətlərindən biri o cəmiyyəti təşkil

edən insanların bir-birinə qarşı mehriban və anlayışlı olmalarıdır.

Aqressiv davranış həm praktik həm də nəzəri cəhətdən psixoloqların diqqətini özündə cəmləşdirmişdir. Davranışdan bəhs edən mənbələrin araşdırılmasından belə məlum olur ki, uşaqlıq və yeniyetməlik dövrünün davranış problemləri ötəri xarakter daşıyır və tədricən öz həllini tapır, amma bəzi problemlərin özünü bürüzə verməsi gələcəkdə də bir sıra problemlər üçün giriş xarakteri daşıyır. Uşağın ictimai tərbiyəsində istər uşağın öz formalaşması istərsə də onun cəmiyyətə etdiyi təsir baxımından heç bir davranış kobudluq və aqressivlik kimi ciddi əhəmiyyətə malik deyil.

“Yeniyetməlik dövrünün problemlərinin geniş əhatə dairəsi vardır ki, bu problemlərin ən geniş yayılmış formalarından biri də aqressivlikdir ki, yeniyetmələrin zehni və fikri qüvvələrinin formalaşmasında korlayıcı təsir qoyur.”

Aqressiv yeniyetmələr öz əməl və rəftarlarını kontrol edə bilməyib cəmiyyətdə yaranan tarazlığın pozulmasına səbəb olurlar. Əgər onların bu davranışının qarşısı vaxtında alınmazsa mütləq gələcəkdə onlar tərəfindən həm özləri həm də cəmiyyət üçün çoxlu problemlər meydana gələcəkdir.

Fikrimizcə özünəhörmət və aqressivlik bir-biri ilə əks mövqeydə dururlar. Yəni bir tərəfdən yanaşdıqda özünə hörmət olan yerdə aqressivlik olmur. Çünki özünə inam fərdin hisslərinin coşmasının qarşısını alaraq onun sakitləşməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən isə hisslərin coşmasının qarşısını almaq və sakitləşmək də öz növbəsində özünə hörmətin yüksəlməsinə səbəb olur. Ümumiyyətlə insanın hər bir sahədə inkişafı, təcrübəsi, müvəffəqiyyəti, özünə inamı, qüdrətli olması insanın özünəhörmətinin artmasına səbəb olur.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, aqressiv uşaq və yeniyetmələr üzərində aparılan islah işləri öz bəhrəsini verir. Bundan əlavə davranış islah metodlarından istifadə etməklə həm aqressiv şəxsi həm də cəmiyyəti bu əziyyət və narahatçılıqdan qurtarmaq olar. (Vikis Nelson və İzrael Elensi 1948).

Digər dövrlərlə müqayisədə müasir dövrdə bu cür davranışlara daha çox rast gəlinir ona görə də şagirdlərin ictimai tərbiyəsi sahəsində ciddi formada zəruru addımlar atılmalıdır.

Uşaqların aqressiv hərəkətlərinin islahında edilən səhlənkarlıq uzun müddət bizim üçün başağrısına çevrilə bilər. (Ras 1980).

Sonda yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq bir əsas sual meydana çıxır ki, şagirdlərin özünə hörmət xüsusiyyəti ilə onların aqressivliyi arasında hansı əlaqə mövcuddur.

Tədqiqatda istifadə edilmiş metodlar:

Bu tədqiqatdan məqsəd iki dəyişən (özünəhörmət və aqressiya) arasındakı əlaqənin təsvir və izahından ibarət olduğuna görə onu əlaqə tipli təsviri tədqiqatda adlandırmaq olar.

Bu tədqiqatda iştirak edən respondentlərin hamısı 2004–2005-ci tədris ilində Sari vilayətinin 1 № məntəqəsində yerləşən şagirdlərdən ibarətdir.

Bu sorğuda nəzərdə tutulan nümunənin əhatə dairəsini təyin etmək üçün Kricsi və Morqan (1970) cədvəlindən istifadə edildi. Çünki bu cədvəl ən azından nümunənin əhatə dairəsini tədqiqatda nəzərdə tutulan cəmiyyətin əhatə dairəsinə uyğun nizamlayır ki, 10/383 nəfər üçün nəzərdə tutulan bu cədvələ əsasən tədqiqatın əhatə dairəsi 380 nəfər müəyyən edilsə də ancaq sonradan 400 nəfərə qədər artırıldı. Tədqiqatçı şagirdlər arasında özünəhörmət və aqressivlik əlaqəsini müəyyən etmək məqsədini qarşısına qoyduğuna görə bu mövzuyla əlaqəli olan informasiyanı əldə etmək üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə etmişdir.

1) Kuper İsmitin ASES özünəhörmət anketindən

Kuper İsmit (1967) özünəhörmət miqyasını Racro Deymond miqyasını yeniləmək əsasında tərtib etdi. Bu miqyas 30 maddədən və özün haqqında informasiyadan təşkil olunmuşdur.

Bu miqyasda qiymətləndirmə metodu 1-5 arasında olur. Belə ki, heç vaxt-1, az-2, bəzən-3, çox vaxt-4, həmişə-5, kimi qiymətləndirilir.

Suallardan bəzisi isə əks formada qiymətləndirirlər. Yəni əgər respondent heç vaxt cavabın seçdikdə ona 1 qiyməti əvəzinə 5 qiyməti və ya həmişə cavabını seçdikdə isə 5 qiyməti əvəzinə 1 qiyməti verilir.

2) AGQ aqressivlik anketi:

Səbəbləri analiz etmək vasitəsilə bu miqyasın psixoloji hesablaşma xüsusiyyətlərini əldə edirik. (Zahedi Fər 1996) . Bu isə aşağıdakı qısa formada baş verir.

AGQ 30 maddə və özün haqqında olan suallardan ibarət bir anketdir. Respondent heç vaxt, az, bəzən və həmişə cavablarından birini seçir. Ardıcılıqla 1-2-3 qiymətləri ilə qiymətləndirilir, yuxarı qiymət isə aqressivliyin ən yüksək formada olduğunu bildirir.

Bu tədqiqat həm oğlan və qızlar, həm də şəhərin ayrı-ayrı məntəqələrində keçirildiyinə görə, respondentlər də bir neçə mərhələ-

dən ibarət olan təsadüfi seçmə yolu ilə aşağıdakı formada seçilibdir.

İlk öncə sadə təsadüfi yol ilə Sari vilayətinin bir məntəqəsi seçildi. Sonrakı mərhələdə şəhər və kənd orta məktəblərindən 11 oğlan məktəbi və 9 qız orta məktəbi olmaqla əvvəlcədən planlaşdırılmadan təsadüf nəticəsində seçildi. Sonrakı mərhələdə isə seçilmiş məktəblərin hər birinin həcminə uyğun olaraq sorğuda iştirak edəcək şagirdlər müəyyənləşdirildi və nəzərdə tutulan sorğu da onların arasında keçirildi.

Statistik təhlil metodları:

Tədqiqat metodu: Bu tədqiqatda əldə edilən faktların analiz və təhlili iki formada (təsviretmə və izahetmə) aşağıdakı şəkildə həyata keçirildi.

Təsviretmə forması çoxlu tənzimləmə və təqsimləmə cədvəllərini özündə birləşdirən təsviretmə statistikasından istifadə edilərək həyata keçirildi.

İzahetmə forması isə dəyişmə əlaqələrinin cəmini özündə birləşdirən "Person əlaqə cədvəlindən" istifadə olundu.

Əldə olunmuş nəticələr:

Tədqiqatın birinci fərziyyəsi: Şagirdlərin özünəhərməti ilə onların aqressiyası arasında mənfi əlaqə mövcuddur.

Cədvəl (3): Şagirdlərdə özünəhərmət və aqressiya əlaqəsinin toplam hesabı

Dəyişən	Say N	Orta qiymət X	Toplam əlaqə r	Nufuz səviyyəsi p
Özünəhərmət	400	107/73	0,20	0,05
Aqressiya	400	69/34		

Yuxarıdakı cədvəllərdən alınan nəticələr şagirdlərdə iki dəyişən arası (özünəhərmət və aqressivlik) əldə edilən əlaqənin cəminin 0, 20 olduğunu göstərir ki, o da $P < 0, 05$ səviyyəsindədir. Yəni şagirdlərin özünəhərmət və aqressivliyinin orta qiyməti arasında mənfi əlaqə vardır ki, şagirdlərdə özünəhərmətin səviyyəsi yüksəldikcə onların aqressiyası azalmağa doğru gedir. Bu arada onu da söyləmək ki, bu tədqiqatdan alınan nəticə Estor (1985), Seyan (1985), Tanceni (1990–92), Harder və Luis 1986, Edker (1959), Hars (1975), Kuper Esmi (1968), Fəthi Aştyani (1995), İshaqi Gürci (1999) və s. apardığı tədqiqatlarla üst-üstə düşür.

Tədqiqatın ikinci fərziyyəsi: Şagirdlərin özünəhərmət və aqressivliyi arasında mənfi əlaqə vardır.

Cədvəl (4): Oğlan şagirdlərində özünəhərmət və aqressivlik əlaqəsinin cəm hesabı

Dəyişən	Say N	Orta qiymət X	Toplam əlaqə r	Nufuz səviyyəsi P
Özünəhərmət	218	109/35	0,21	0,05
Aqressivlik	218	70/3		

Dəyişən	Say N	Orta qiymət X	Toplam əlaqə r	Nufuz səviyyəsi
Özünəhərmət	182	105\78	0,22	0,05
Aqressivlik	182	68\52		

Yuxarıdakı cədvəllərdən alınan nəticələr şagirdlərdə iki dəyişən arası (özünəhərmət və aqressivlik) əldə edilən əlaqənin cəminin 0, 21 olduğunu göstərir ki, o da $P < 0, 05$ səviyyəsindədir. Yəni şagirdlərin özünəhərmət və aqressivliyinin orta qiyməti arasında mənfi əlaqə vardır ki, şagirdlərdə özünəhərmətin səviyyəsi yüksəldikcə onların aqressivliyi azalmağa doğru gedir. Bu arada onu da söyləyək ki bu tədqiqatdan alınan nəticə Krins, Geranmen və Berkli (1989), Masson və başqaları (1984), Eagly və Stefan (1988) Leonard Erven və Reval Heyozmen (1981), Kaprar Erenzi və əməkdaşları (1984-86), Nazim Şirazi(1998) və s. tədqiqatçıların apardığı tədqiqatlarla üst-üstə düşür.

Tədqiqatda irəli sürülən 3 sayılı fərziyyə: Şagirdlərin özünəhərmət və aqressivliyi arasında mənfi əlaqə vardır:

Cədvəl (5): Qız şagirdlərdə özünəhərmət və aqressivlik əlaqəsinin toplam hesabı

Yuxarıdakı cədvəllərdən alınan nəticələr şagirdlərdə iki dəyişən arası(özünəhərmət və aqressivlik) əldə edilən əlaqənin cəminin 0, 22 olduğunu göstərir ki, o da $P < 0, 05$ səviyyəsindədir. Yəni şagirdlərin özünəhərmət və aqressivliyinin orta qiyməti arasında mənfi əlaqə vardır ki, şagirdlərdə özünəhərmətin səviyyəsi yüksəldikcə onların aqressivliyi azalmağa doğru gedir. Bu arada onu da söyləyək ki bu tədqiqatdan alınan nəticə Qənad, Məhəmməd(1996), Lesli, Beradi, Cudyet Hal Lager, Eşpitez, Bejor Kuysi, Peltonen (1998), Krik, Grot Piter(1995), Makkubi (1974), Jaklin(1980), Səbzəvari, Məhtab (1998), Qazi Mirsəid, Seyyidə Nərgiz (1997) və s. tədqiqatçıların apardığı tədqiqatlarla üst-üstə düşür.

e) Tədqiqatda adı çəkilən fərziyyələr ətrafında müzakirə.

Tədqiqatın ilkin fərziyyəsinin tədqiqi:“şagirdlərin özünəhərmət ilə aqressivliyi arasında mənfi əlaqə vardır”.

Şagirdlərin özünəhərmət və aqressivliyi arasındakı əlaqələrin araşdırılması göstərdi ki, nəzərdə tutulan xarakterlər arasında mənfi və dərin əlaqə mövcuddur. Nəticədə tədqiqatda irəli sürülən fərziyyə qəbul və sıfır fərziyyəsi isə rədd edilir. Başqa sözlə şagirdlərdə özünəhərmət səviyyəsi yüksəldikcə onlarda aqressivlik səviyyəsi azalmağa doğru gedir.

Aparığımız tədqiqatda bu əsas faktı izah edərkən aşağıdakı məsələlərə də toxunmaq olar.

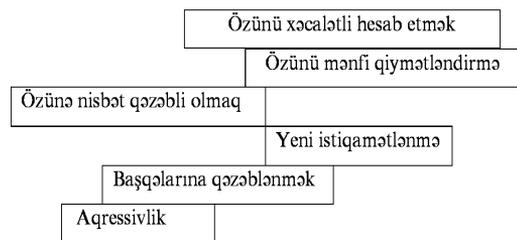
Bizim özünəhərmət səviyyəmiz bütün vücudumuza təsir qoyur. Bizim xoşbəxtlik və müvəffəqiyyətimizdə təsir qoyan xüsusiyyətlərlə düzgün özünəhərmət səviyyəsi arasında müsbət bağlılıq vardır. Düzgün özünəhərmət ağıllı rəftar, fərasət, müstəqillik, həmkarlıq və s. ilə bilavasitə əlaqədədir. Ancaq özünəhərmət səviyyəsi aşağı olduqda səfehliklə, həqiqətlərə etinasızlıqla, naməlum şeylərdən çəkinməklə, inad və tərsliklə, həddən artıq özünü müdafiə, başqaları ilə düşmənçilik qorxusu və s. ilə bilavasitə əlaqədədir.

Bu əlaqəni dəstəkləyən ikinci məsələ də nəfsi saxlama ilə aqressivliyin sıx əlaqədə olması, özünü təsdiq və mövcud olma vasitələridir (Steor 1985). Fiziki qüvvədən istifadə edərək digər bir şəxsə tərif

edilən aqressiv hucum digərini alçaltmaq yolu ilə öz üstünlüyünü isbat etmək deməkdir. Belə bir davranışa malik olan şəxs aqressiv hərəkət etdiyi şəxsə öz üstünlüyünü isbat etmək istəyir.

Bu əlaqə ilə bağlı digər bir məsələ də Tanceninin aqressivlik-xəcalət modelidir. Xəcalət reaksiyası nəhayət mənfi özünüqiymətləndirmə ilə başa çatdığına görə onun təsiri də məhz reaksiya göstərməkdən daha ağırdır. (Tancenini 1990). Bir çox insanların özünü xəcalətli hesab etməsi qəzəb və aqressivlikdən doğur. Onlar öz bihudə və yersiz hərəkətlərinə görə özlərini danlayır və özlərinə nisbət qəzəbli olurlar. Başqalarına nisbət mənfi münasibətdə olan şəxslər daha çox onları təhqir edirlər. Xəcalət çəkmək hissi bir çox fikir və niyyətlərdə mənfi emosiyaların yaranmasına gətirib çıxarır.

Bu planda özlərini xəcalətli hiss edən insanlarda aqressivliyin yaranması göstərilir.

Əksər insanlar digərləri ilə ünsiyyətdə olarkən xəcalətliyə meylliliyi sınaqdan keçirirlər. Habelə onların çoxu qəzəblənməyi də sınaqdan keçirirlər. Bu faktlar göstərir ki, xəcalət ilə aqressivlik arasındakı əlaqə ola bilsin şəxsin özü haqqında təhqiramiz fikirdə olmağından irəli gəlsin.

Aqressivlik ilə xəcalət arasındakı əlaqə haqqında ki müşahidələr bir neçə tədqiqatda öz əksini tapıb. Misal üçün Harder Luis (1986), Tanceni (1990) və Tanceni (1992).

Tədqiqatın ikinci fərziyyəsinin tədqiqi: “Oğlan şagirdlərin özünə-hörmət ilə aqressivliyi arasında mənfi əlaqə vardır”.

Oğlan şagirdlərinin özünə-hörmət və aqressivlik əlaqələrinin hesablanması nəzərdə tutulan xüsusiyyətlər arasında mənfi bağlılığın olduğunu ortaya çıxartdı. Nəticədə tədqiqat fərziyyəsi qəbul və sifr fərziyyəsi isə rədd olunur.

Yəni oğlan şagirdlərinin özünə-hörmət səviyyəsi yüksəldikcə onların aqressivliyi azalmağa doğru gedir.

İnsan özünə nisbət müsbət fikirdə olduqda deməli yüksək özünə-hörmətə malikdir. Bu zaman o öz emosiyalarına yaxşı bələd olduğundan onlardan doğru şəkildə istifadə edə bilir və eyni zamanda

digərlərinin də emosiyalarını yaxşı dərk etdiyi üçün onlarla yaxşı formada davrana bilir. Golmen, Daniyel (1995).

Bu tədqiqatdan əldə olunan nəticələrin təsdiqi kimi, Nazim Şirazi, Məsudun (1998) “Əhvaz vilayətinin orta məktəblərində (1–3-cü siniflər) oğlan şagirdlərinin təhsil davranışı, ictimai və iqtisadi vəziyyət, özünə-hörmət səviyyəsini müəyyən etmək və onun aqressivlik və cəmiyyətə zidd davranış arasındakı əlaqəsinin tədqiqi” adlı tədqiqatını göstərmək olar ki, bu tədqiqatdan alınan nəticəyə görə özünə-hörmət ilə aqressivlik arasında mənfi əlaqə vardır. Bu nəticə ilə yanaşı digər tədqiqatçıların təhqiqat nəticələri o cümlədən Estor (1991), Siyan (1985), Tanceni (1990), Harder və Luis 1986, Kernis, Geranmen və Berkli (1989), Kaprara, Renzi və əməkdaşları (1984), Kaprara, Renzi və əməkdaşları (1986) və s., kimi tədqiqatlarda çox əhəmiyyətə malikdir.

Eagly və Stefan (1988) öz tədqiqatlarında isbat etdilər ki, kişilər qadınlara nisbət daha aqressivdirlər.

Leonard, Eron və Ravel Heyzomen özlərinin uzun tədqiqatlarından (1960–1981) sonra bu nəticəyə gəldilər ki:

– Adətən məktəb vaxtı uşaqlarda müşahidə edilən aqressivlik böyüyəndə özünü cəmiyyətə zidd rəftarda büruzə verir.

– Qadınlara nisbət kişilərin aqressiv olmaları daha çox qiymətləndirilmişdir.

– Qadınlar aqressiv hərəkətə məruz qalanlara daha çox kömək etməyə meyilli olduğuna görə onlarda aqressivlik daha az müşahidə olunur.

Tədqiqatın üçüncü fərziyyəsinin tədqiqi: “Qız şagirdlərin özünəhərmət ilə aqressivliyi arasında mənfi əlaqə vardır”.

Qız şagirdlərinin özünəhərmət və aqressivlik əlaqələrinin hesablanması nəzərdə tutulan xüsusiyyətlər arasında mənfi bağlılığın olduğunu ortaya çıxartdı. Nəticədə tədqiqat fərziyyəsi qəbul və sıfır fərziyyəsi isə rədd olunur.

Yəni qız şagirdlərinin özünəhərmət səviyyəsi yüksəldikcə onların aqressivliyi azalmağa doğru gedir.

Aydındır ki, ciddi insanlar öz fikir və ehtiyaclarını demək üçün sərt və kobud yollara əl atırlar. Çünki onlar başqalarını onu tərk etmiş və ya ona əhəmiyyət verməyən insanlar kimi düşünürlər. Özlərini daha yaxşı tanıyıb və nəticədə özünə qiymət qoymağı bacaran insanlar digərləri ilə daha yumşaq rəftar edirlər.

Digər tərəfdən də qızlar oğlanlara nisbətən daha tez dil öyrəndiklərinə görə öz hisslərini büruzə verməkdə daha mahirdirlər. Habelə öz emosiyalarını bildirərkən uyğun və alternativ söz seçməkdə oğlanlara nisbətən daha ustalıqla hərəkət edirlər. Bunun müqabilində oğlanlar öz emosiyalarını büruzə vermədiyinə görə onlarda olan emosiyaların mövcudluğuna elə də əhəmiyyət vermirlər.

İshaq Gürci Həsənin (1379) “Sari vilayətinin orta məktəblərinin birinci dərəcəli şagirdlərində uyğunluq ilə özünəhərmətin əlaqəli tədqiqi” adı altında apardığı tədqiqatda bu nəticəyə gəldi ki, oğlan və qızların özünəhərməti arasında köklü fərqlər mövcud deyil. Bundan əlavə şagirdlərin özünəhərməti ilə onların uyğunluğu arasında müsbət və dərindən əlaqələr mövcuddur.

Lesli Bradi və Cudiyet Hal iki müxtəlif cinsin nümayəndələrinin emosiyaları haqqındakı fərqlər haqqındakı apardığı tədqiqat nəticəsində bu qərara gəldilər ki, 10 yaşına qədər oğlanlar ilə qızların aqressivliyi təqribən bərabər səviyyədə olur. Ancaq 13 yaşdan sonra bu iki cins arasında emosiyaları bildirməyə görə fərqlər müşahidə edilir. Belə ki, oğlanlar qızlara nisbətən daha aqressiv hərəkət edirlər.

Habelə yuxarıdakı tədqiqatlardan bu da məlum oldu ki, qadınlar kişilərə nisbət daha çox emosionaldırlar.

Mek Kobi və Jaklinin 1974–80-ci illərdə apardığı tədqiqatda və habelə Park və Eslabinin 1938-ci il hesabatında məlum oldu ki, qızlara nisbətən oğlanlar söz və cüssləri ilə daha çox aqressiv davranırlar və bu fərqlər ikinci yaşdan etibarən özünü büruzə verir.

Eagly cə Stefan (1968), Hayd (1986) və Knik (1978) cinsiyyət fərqlərini izah edərkən fizioloji

(cinsi hormonlar və aqressivlik) və ictimai amillərə (aqressivlik kişilərin davranışın tərkib hissəsi kimi) də işarə ediblər.

Son dövrlərdə tədqiqatçıların bəzisi insan münasibətlərində müşahidə edilən aqressivlik növünü aşkarlayaraq bildirdilər ki, tədqiqatın bu növü məlum aqressivlik növündən daha geniş yayılan qızlar arasında münasibətlərdə müşahidə edilən aqressivlik adı altında olmalıdır. (Lager Eşpitez, Bejor Kivis və Peltonen 1988, Krik və Qrot Piter 1995).

Ədəbiyyat:

1. İshaqi Gürci, Həsən. (2000). Sari vilayətində yerləşən orta məktəb şagirdləri arasında “özünə hörmət” xarakterinin pedaqoji və sosioloji istiqamətini tədqiq etmək. Magistr diplom işi. Mətbuat nazirliyinin layihələndirmə və idarəetmə fakültəsi

2. Branden, Natanil, (2000). Özünüdərk psixologiyası, (Mehdi Qaracadağlı). Tehran. Birinci nəşr

3. Xudapərəst, Əbülfəzl. (2000) Psixoloji termin və lüğətlər və ona uyğun sahələr haqqında ensiklopediya. Tehran, Peyvəste nəşriyyatı

4. Səbzəvari, Məhtab, (1998) Özünəhörmət və onun aqressivliklə əlaqəsini təyin etmək üçün müqayisəli forma, Cəmiyyətə zidd

olan rəftarlar, Əhvaz vilayətinin orta məktəblərində qız şagirdlərinin ictimai-iqtisadi durum və təhsil səviyyəsi, Xuzistan vilayətinin təlim-tərbiyə idarəsinin təhqiqat şurası

5. Erik From (1982) Aqressiya və məhv etmə (Ə. Səburinin tərcüməsi). Tehran. Puyeq

6. Qazi Mirsəid, Seyyidə Nərgiz (1997). Günahkar və günahsız insanlar arasında özünəhörmət əlaqələrinin tədqiqi. Magistr diplom işi. Tehran universiteti

7. Qinad, Məhəmməd (1996). Buşəhr orta məktəb şagirdlərinin təhsil səviyyəsində ictimai durum və özünəhörmətin təsiri haqqında tədqiqat. Xuzistan vilayətinin A-P tədqiqat şurası

8. Golmen, Daniel(2003) Həyəcan şuurı. (Nəsrin Parsanın tərcüməsi). Tehran, Rüşd nəşriyyatı, İkinci çap

9. Nazim Şirazi, Məsud(1998) Özünəhərmət və onun cəmiyyətə zidd olan davranış və aqressiya ilə əlaqəsini təyin etmək üçün müqayisəli forma. Əhvaz vilayətinin orta məktəblərində oğlan şagirdlərinin ictimai-iqtisadi durum və təhsil səviyyəsi, Xuzistan vilayətinin A-P tədqiqat şurası

10. Nəvvabi Nəjad, Şokuh. (1992). Uşaq və yeniyetmələrin münasib və qeyri münasib davranışları onların qarşısını almaq və müalicə etmək, Tehran. Hünər “mədəni təşəbbüs” nəşriyyatı. Dördüncü çap

11. Homen, Heydər Əli, (1992) Praktik(Elmi metodları tanımaq) elmlərdə tədqiqatın əsasları. Tehran. Peyk Fərhəng nəşriyyatı, Dördüncü çap

12. Aronson Elliot David R. Metee (1958). Dishonest behavior an a function of different Levels of self-esteem. Journal of personality and social psychology

13. Coopersmoth. s. (1959). A. method for determining Type of self steem. Journal of abnormam and social psychology

14. Coopersmoth. s. (1959). Studies in self-esteem. Scientific American. Feb. 96–106

15. Epstein. S. (1971). The self concep revisited or a theory. American Psychologist

16. Hoffman. V. Lively. s (1998) social support and self esteem. Journal of 6 youth and adolescen. vol 17-No 4

17. Haffman. V. Lively. (1998) social support and self steem. Journal of guth and adoles cence

18. Rosenberg. M. Schooler. CR. (1989) Self-esteem and adlescent problem. Modeling reciprocal effects. American sociology (1989) eview

19. Stany. JD(1972)Conformity. ability and self steem. Represen tative new search in social psychology. Vol. 30. 320–328

20. Suidfildt and piter Beyond sentmentality international. Journal off ender ther apy and comparative criminology 1978

**Сравнительное исследование психологических
характеров учеников
(самоуважение и агрессивность)**

Данная статья является исследовательской работой о сравнительном анализе характеров учеников (самоуважение и агрессивность) (2003–2004 учебный год). Ввиду того, что цель данной исследовательской работы состоит в разъяснении и описании связи между двумя особенностями (самоуважение и агрессивность), для выполнения данного исследования использовался метод описания. Лица, являющиеся объектом обсуждения состоят из 218 мальчиков и 182 девочек, являющихся учениками средней школы, расположенной в области Сары, «избранные методом случайного выбора, состоящего из нескольких этапов». Для приобретения предусмотренной информации и изменяемых (самоуважение и агрессивность учеников) были использованы два листа опроса. Анкета самоуважения Купера Смита (ASES) (анкетный лист Купера Смита охватывает 25 вопросов) и анкета агрессивного отношения (AGQ).

**Comparative Study on psychological character of pupils
(Self-esteem and aggression)**

The aim of this research is comparative study on pupil's psychological character (self-esteem and aggression- in 2003–2004 Academic year). Description method was used for explanation and description of the relation between two characteristics (self-esteem and aggression). 218 boys and 182 girls are selected by “casual selection method consisted of several stages” in the high school located in the Sari(center of Mazandaran province). Two questionnaires were used for achievement of obtaining the deemed information and changes (self-esteem and aggression of pupils): Self-esteem form of cooper Smit and (ASES) (questionnaire of cooper Smit covers 25 questions) and aggressive treatment form (AGQ).

RUDSƏR VİLAYƏTİNİN PƏYAMNUR UNİVERSTETİNDƏ OĞLAN VƏ QIZ TƏLƏBƏLƏRİNİN ÖZÜNÜDƏRKİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI (2007–2008)

Əlirza Nezam dust Malfəcani

BDU-nun psixologiya kafedrasının aspirantı

Bu gün psixologiyada "Özünüdərək" geniş yayılan mövzulardan biridir. Hal-hazırda ictimai psixologiyada şüur anlayışı qeyri-adi əhəmiyyətə malik olduğundan asanlıqla burada özünüdərəkə aid olan suallara cavab tapmaq olar. Özünüdərək hər bir şəxsiyyətin özünü qiymətləndirməsidir. Bu qiymətləndirmə adətən öz davranışımızdan doğan idraki dəyərləndirmədir. Buna görə də özünüdərək həm müsbət həm də mənfi olması mümkündür.

Bu gün Rocersin tərəfdarları sizin bir fərd olmağınızı, mahiyyətinizi, şəxsi keyfiyyətinizi və öz davranış əmsallarınıza olan inam və biliyinizi özünüdərək kimi qeyd edirlər. Rocers özünüdərək ilə şəxsin həyatda əldə etdiyi təcrübələr arasında uyğunluq olduğuna çox böyük əhəmiyyət verirdi. Onun əqidəsinə görə xəstə və süst psixologiya həqiqi həyat təcrübələri ilə özünüdərək arasında əlaqələrin uyğunsuzluğundan törəyir. Rocers şəxsiyyətin inkişafı haqqında deyirdi ki, insanın bütün davranışı onun təbii meylləri vasitəsi ilə idarə olunur.

Buna görə də təbii meyillər ilk növbədə cismani tələbatı ödəmək yolu ilə orqanizmi qorumağa xidmət edir. Ancaq daha mühüm olanı budur ki, bu meyillər yaradılma səbəbinə zidd olaraq "öz" gerçəkliyi ilə özünütəmin etmə və özünüdərək artmasına səbəb olur. Meyllər "öz" gerçəkliyi ilə bütün təcrübələrin qiymətləndirilmə meyarıdır. Bu orqanizmdə baş verən proseslər yolu ilə "mənin" qalması və ucalması istiqamətində əldə edilən təcrübələrin hamısı yüksək qiymətləndirilir və fərd isə öz növ-bəsinə onlardan uzaqlaşır. Karl Rocersin şəxsiyyət nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən meyillər əldə edilən təcrübələrdən bir hissəsini "Mən" ə aid olan təcrübə formasında özündə əks etdirir. Ətraf mühitdə digər mühüm insanlarla ünsiyyətə girərək bu təcrübə öz məzmununa-praktik sahədə "dərək edilən bir şey" kimi – qayıdaraq fərdin şəxsiyyətini təşkil edir. (Herenci 2005, s 28–29).

Tədqiqatda istifadə edilmiş metodlar:

Bu tədqiqatdan məqsəd iki dəyişən (cinsiyyət və özünüdərək)

arasındakı əlaqənin izah və təsvirindən ibarət olduğuna görə onu əlaqə xarakterli təsviri tədqiqat da adlandırmaq olar.

Əlinizdəki bu tədqiqatın əhatə dairəsi Rudsər vilayətinin Pəyamnur universitetinin Humanitar elmlər ixtisasları üzrə bu universitetdə 2007–2008-ci tədris ilində təhsil alan bütün tələbələrə şamil edilirdi ki, onların da sayı təxminən 2000 nəfərə çatırdı.

Bu tədqiqatın həcmi təxminən Humanitar elmlər ixtisasında təhsil alan 300 tələbə arasında keçirilmişdi ki, onların sorğuda iştirak etməsi də tam təsadüfi xarakter daşıyırdı.

İnformasiyaların toplanmasında Karl Racerzin “özünüdərk” dərəcələrə bölmə miqyasından istifadə edildi.

Racerzin özünüdərk anketinin etibarlı və yararlı olması mötəbər metodlarla hesablanıb. 1989-cu ildə İslam Azad Universitetində Kavə cənablarının apardığı tədqiqatda “Əliflə”, “Bey” forması arasında bağlılıq əlaqəsinin 82% olduğu haqqında məlumat verilirdi ki, əldə edilən bu miqdar onun etibarlı olduğunu subut edirdi. (Musəvi Giyəvi 2006)

Habelə Karl Racerz bu sınaqı özünüdərk səviyyəsini ölçmək məqsədi ilə hazırlamışdı, bundan əlavə sınağın məzmunundan da aydın idi ki, adı çəkilən xüsusiyyət-

lər ilə şəxsin özünüdərk səviyyəsi arasında açıq-aşkar əlaqə mövcuddur. Buna görə də bu sınağı məzmun sınağı da adlandırmaq olar (Hüseyni 1998)

Statistik təhlil metodları:

Fərziyələrə nəzərən tədqiqat faktlarının təhlil və analiz səviyyəsində təsvir və isbatı aşağıdakı formada baş vermişdir.

Təsviri səviyyə özündə çoxlu bölmə və aşkarlama cədvəllərini tənzimləyən təsviri statistikadan istifadə etməklə baş vermişdir.

İsbat səviyyəsində faktları təhlil və analiz etmək üçün “Person əlaqə miqdarından” istifadə edilib və statistik hesablamalar isə SPSS proqramı vasitəsi ilə hesablanıb.

Əldə olunmuş nəticələr

Tədqiqatın 1№ fərziyyəsi: Tələbələrin “özünüdərk” onların cinsiyyəti (oğlan və ya qız olması) ilə sıx surətdə əlaqədədir.

Cədvəl (1): Tələbələrin cinsiyyəti ilə onların “özünüdərk” arasında k₁ əlaqə və bağlılığın hesablanma miqdarı.

Dəyişən	Sayı N	Orta hesab X	Bağlılıq miqdarı r	Əlaqə səviyyəsi P
Qız tələbələrində “özünüdərk”	150	107/73	0,37	0,01
Oğlan tələbələrində “özünüdərk”	150	69/34		

Tələbələrin “özünüdərk” ilə onların cinsiyyəti arasında əldə edilən informasiyalara diqqət etdikdə bağlılıq miqdarının 0,37 olduğunu görürük ki, bu da iki dəyişən arasında müsbət bağlılıqdan xəbər verir. Çünki hesablanmış bağlılıq miqdarı məzmununa malik olduğundan ona görə də sıfır fərziyyəsi rədd edilib, buna əks olan fərziyyə (yəni tədqiqatçının irəli sürdüyü fərziyyə) isə qəbul edilir. Buna görə də 99% əminliklə demək olar ki, qız və oğlan tələbələrinin “özünüdərk” səviyyəsi arasında dərin əlaqələr vardır. Habelə əldə olunan faktlardan alınan nəticə oğlan tələbələrin qız tələbələrinə nisbət daha çox “özünüdərk” malik olduğunu isbat edir.

Tədqiqatda irəli sürülən fərziyyənin tədqiqi göstərdi ki, tələbələrin

özünüdərk onların cinsiyyəti (oğlan və ya qız olması) ilə sıx surətdə əlaqəlidir. Başqa sözlə belə qənaətə gəlmək olar ki, oğlanlarda özünüdərk qızlara nisbət daha güclü formada baş verir.

Bu tədqiqatdan alınan nəticə bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticələri ilə üst-üstə düşürdü. O cümlədən Vircina və Tampson (1988) da tələbələrin özünüdərk ilə onların cinsiyyəti arasında əlaqəni araşdırmaq üçün tədqiqat aparmışdılar ki, bu tədqiqatın da nəticəsində özünüdərk ilə cinsiyyət arasında əlaqə mövcud olduğu meydana çıxmışdı. Habelə Kumeyl və Beldser (1997) özünü yoxlama anketləri vasitəsilə qızlara nisbət oğlanların özünüdərk və onların müvəffəqiyyəti arasında ayrılmaz əlaqələr mövcud olduğunu müəyyən etmişdi.

Ədəbiyyat:

1. Hans Ayzeng-Özünü dərk, Şəhab Qəhrəmanın tərcüməsi, dördüncü çap, 1997, Bəşavir nəşriyyatı.

2. Etkinenson və Hilqard, Psixologiyanın əsasları, Bərahani və kollektivin tərcüməsi, ikinci cild, 1987, Rüşd nəşriyyatı.

3. İsmayıl Biyabangərd, uşaq və yeniyetmələrdə özünə hörməti gücləndirmə metodları, ikinci çap, İran İslam Respublikasının tərbi-

yəçi və rəhbərlər dərnəyi nəşriyyatı, 1994.

4. İsmayıl Biyabangərd, pedoqoji elmlər və psixologiya, birinci çap, Doran nəşriyyatı, Tehran, 2004.

5. Pərvin Larens E., Şəxsiyyət psixologiyası (nəzəriyyə və təhqiq), doktor Məhəmməd Cəfər Cavadi və doktor Pərvin Kedyorun tərcüməsi, birinci çap, Rəsa mədəni xidmətlər müəssisəsi, Tehran, 1993.

6. Paşa Şərif, Həsən, Nəcəfi Zənd, Cəfər, Əxlaq elmlərində statistik metodlar, səkkizinci çap, Söz nəşriyyatı, Tehran, 1997 yay fəslı.
7. Dilavər, Əli, İnsan və sosioloji elmlərdə nəzəri və praktik tədqiqatın əsasları, dördüncü çap, Rüşd nəşriyyatı, Tehran, 2004.
8. Racerz, Deroti, uşaq psixologiyası, Sərməd Qulamrzanın tərcüməsi, birinci cild, 1995, Ali Pars mədrəsə (dini məktəb) nəşriyyatı.
9. Gelavr, Caney, Broning, Raceraç, Tərbiyə psixologiyası: onun praktika və metodları, doktor Əlinəfi Xərrazinin tərcüməsi, birinci çap, universtetin nəşr etmə mərkəzi.
10. Ruznəhan, Devidal, Sligmen, Pey Martiney. Psixoloji travmatologiya, Seyyid Yəhya Məhəmmədinin tərcüməsi, doqquzuncu çap, Savalan nəşriyyatı, Tehran, 2005
11. Seyf, Əliəkbər, Qayğı psixologiyası, Agah nəşriyyatı, Tehran 1997.
12. Şamlo, Səid, Şəxsiyyət haqqında nəzəriyyə və məktəblər, 1995, Rüşd nəşriyyatı.
13. Şamlo, Səid, Ruhi sağlamlıq, doqquzuncu çap, Rüşd nəşriyyatı, Tehran, 1990 qış fəslı
14. Şoltez, Devan. Seyyid Neyə-lən, şəxsiyyət nəzəriyyələri, Yəhya seyid Məhəmmədinin tərcüməsi, səkkizinci çap, Redaktə və yayım nəşriyyatı, Tehran 2006.
15. Şelling, Luis, məsləhət nəzəriyyələri, Seyyid Xədicə Arinin tərcüməsi, ikinci çap, İnformasiya nəşriyyatı, Tehran, 1995.

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ САМОПОНЯТИЯ
МЕЖДУ МУЖЧИНОЙ И ЖЕНЩИНАМИ
УНИВЕРСИТЕТА ПАЯМЕ НУР РУДСАР –
И.Р.ИРАН В 2007–2008**

Эта статья имеет дело с работой investigational над сравнительным обзором само – понятие среди мужчины и женщин Университета Паяме – нур-Рудсар (в 2007–2008 Учебных годах). Поскольку цель этого исследования – объяснение, и описание отношения между двумя параметрами (секс и самопонятие), описательный метод окраски используется для этого исследования.

**COMPARATIVE STUDY OF SELF-CONCEPT
BETWEEN MALE AND FEMALE STUDENTS
OF THE UNIVERSITY OF PAYAME-NUR -RUDSAR –
I.R.IRAN IN 2007–2008**

This article deals with the investigational work on the comparative survey of self – concept among the male and female students of the University of Payame-nur of Rudsar (in 2007–2008 Academic year). As the aim of this investigation is the explanation and description of the relation between two parameters (sex and self – concept), descriptive coloration method is used for this study.

YENİYETMƏNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA ONUN TƏSİRİ

Fəramərz Əkbərian

BDU-nun psixologiya kafedrasının doktorantı

Britaniya Ensiklopediyasında (Encycloprdia Britanica Volume I, p. 96) yeniyetməlik dövrünün izahı ilə bağlı oxuyuruq: yeniyetməlik uşaqlıqla gənclik dövrünün arası mərhələyə deyilir. Bəzi müəlliflər yeniyetməliyi cinsi yetkinlik və fiziki dəyişiklərin əmələ gəlməsi, yəni yetkinlik və nəsil artırma gücünə malik olmaqla eyni bilsələr də, lakin əksər hallarda yeniyetməlik psixoloji və ictimai anlayışlarla izah edilir. Yəni, o, həddi-buluğun başlaması ilə başlanır və sonu bilinməməklə gənclik dövrünə qovuşur. Bu termin fərdin həyatının 12–20 yaş mərhələsinin ifadə edilməsi üçün münasib termdir. Belə ifadə yeniyetmənin inkişaf xüsusiyyəti və ya onun xüsusi səbəbi haqqında heç bir izah vermir.

Həyatın hər dövrünü bir sıra inkişaf məsələləri ilə, o cümlədən, bioloji, psixoloji və ictimai məsələlərə qruplaşdırmaq olar. Yeniyetmənin həyatının ikinci on illiyində əks cinsin nümayəndələri ilə əlaqəsi, peşə haqqında məlumat, dəyərlərin inkişafı və onun məsuliyyət hissi və valideynlərlə emosional

düynələrin açılması həmin məsələlərdən hesab edilir.

Yeniyetməlik dövrünü həqiqət olaraq, həyatın ən mühüm mərhələsi kimi dəyərləndirmək lazımdır. Bu dövr, digər həyat mərhələləri ilə fərqlənir. Bu dövrün göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdirlər:

1 – Yeniyetməlik mühüm dövr hesab edilir: Ömrün bütün dövrləri mühüm olsa da, lakin onların bəziləri sairələrindən mühümdür. Ona görə ki, bu dövr fərdin baxışı və davranışı üçün qəfil təsirə malikdir. Həyatın digər dövrləri uzun müddətli təsir üçün mənalı və diqqətli cəlb edən olsa da, lakin yeniyetməlik dövrü hər iki qəfil təsirlər və uzun müddətlik xarakteri baxımından diqqətəlayiqdir. Həyat dövrlərinin bəziləri fiziki və cismi təsirlər üçün əhəmiyyətlidir. Bəziləri isə psixoloji təsirlər baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Lakin yeniyetməlik hər iki cəhətdən mühümdür.

Tanner yeniyetməliyin cismi təsiri mövzusu ilə deyir: “yeniyetmələrin əksəri üçün 12–16 yaş arası həyatlarının ən çox hadisəli illəridir. Belə ki, həmin dövrdə onla-

rın dəyişməsi və inkişafı nigaranlıq hissi ilə yanaşı davam edir. Əslində çağalığ dövründə doğuşun ilk və ya ikinci illərində inkişaf daha operativ davam edir və yeni qarşılıqlı təsirə malik emosional mühit yaranır. Lakin yeniyetmə özü diqqəti cəlb etmir və ya baş verən dəyişiklik və inkişaf müşahidə edənləri qorxuya salmır”.

Bu dəyişiklik və inkişaf psixoloji adaptasiyaya ehtiyacı artırır, yeni baxışlar, dəyərlər və maraqların yaranması üçün zərurət nəzərə çarpır.

2 – Yeniyetməlik keçid dövrüdür. Keçid sözü burada qabaqca baş vermiş nədənsə dəyişmə və ya dayanma mənasına gəlir, bəlkə daha çox bir inkişaf mərhələsindən digər mərhələyə keçiddir. Bu o deməkdir ki, qabaqca baş verən öz izini indi və ya gələcəkdə baş verənlərin üzərində qoruyub saxlayır. Uşaqlar, körpəlikdən yetkinliyə çatanda uşaqlıq xarakterini kənara qoymalı və həmin davranışların əvəzinə yeni davranış nümunələri və baxışı öyrənməlidirlər.

Hər bir keçid mərhələsində fərdin yeri və mövqeyi qeyri-müəyyən olur. Fərdin həyata keçirmək istədiyi rollar sanki müəyyən olmur. Yeniyetmə bu mərhələdə nə uşaqdır nə də yetkin. Yeniyetmə uşaq kimi davransa, dəyərlər ki, yaşına

uyğun davran. Yetkin fərdlər kimi davransalar da özlərini böyük kimi göstərməkdə ittiham edilirlər. Digər tərəfdən isə yeniyetmənin qeyri-müəyyən mövqeyi, onlara imkan yaradır ki, onlar müxtəlif həyat şəraitini sınayıb, onlara uyğun gələn hansı davranış nümunələrini, dəyərlər və baxışların onların həyatına lazım olduğunu müəyyən edəsinlər.

3 – Yeniyetməlik bir dəyişmə dövrüdür: Yeniyetməlik dövründə baxışlar və davranışda dəyişmələrin miqdarı cismi vəziyyətlə bərabərdir. Yeniyetməliyin ilk illərində cismi dəyişikliyin sürətlə baş verdiyi zaman baxış və davranışlarda da sürətli dəyişiklik əmələ gəlir. Cismi dəyişiklik yavaş təpəyə baş verdikdə, həmin nisbətdə baxış və davranışlarda da dəyişiklik yavaş təpəyə baş verir.

Yeniyetməlik dövrünə aid təxminən beş növ dəyişiklik mövcuddur:

Birinci emosional həyat genişləyir. Onun şiddətli olması həmin dövrdə baş verən cismi və psixoloji dəyişikliklərin sürət və miqdarına bağlıdır. Çünki, bu dəyişikliklər adətən yeniyetməliyin ilk illərində daha operativliklə baş verir. Emosional inkişaf, adətən, yeniyetməliyin başlanğıcında yeniyetməliyin sonundan daha çox baş verir.

İkincisi isə cinsi inkişafı baş verən dəyişikliyin sürəti, yeniyetməni özündən, istedadından və maraqlarından şübhələnməsinə səbəb olur. Onlar şiddətli qeyri-sabitlik hiss edirlər. Həmin hiss, müəllimlər və valideynlər tərəfindən şahid olduqları bir sıra tədbirlər vasitəsi ilə daha da şiddətlənir.

Üçüncü isə, onlardan bədən, əlaqələr və rollarında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar ictimai qrupların gözləntilərindən ibarətdir. Azyaşlı yeniyetmələr üçün bu dəyişikliklər çoxdur. Onlar əvvəlcə təsəvvür etdiyindən də çox görünməyən üçün, onların bu sahədə bütün məsələləri həll edib, razı qalmaqdan əvvəl özləri və problemləri ilə uğraşırlar.

Dördüncü: maraq və davranış nümunələri dəyişən kimi dəyərlər də dəyişir. Uşaqlıqda onlar üçün əhəmiyyət kəsb edən məsələ yetkinliyə çatmaq ərəfəsində daha onlar üçün az əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn olaraq, yeniyetmələrin çoxu üçün dostları əvvəllər cazibəli yaşadlarından olmaları əhəmiyyətli idi, indi isə onlar keyfiyyət məsələsinə kəmiyyətdən daha çox əhəmiyyət verirlər.

Beşinci isə, yeniyetmələrin əksəri dəyişikliklərin qarşısında hərdəm xəyal kimi, yəni, qeyri-sabit xarakterə malikdirlər. Onlar ad-

tən özlərini müstəqil aparmaq istədiyi dövrdə müstəqillik və gücün dəyərləndirilməsini tələb edən məsuliyyətləri üzərinə götürməkdən qorxurlar.

4 – Yeniyetməlik problemlili yaş dövrüdür: Hər yaş dövrünün spesifik xüsusiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, yeniyetmələrin məsələləri oğlanlar və qızlar üçün həlli çətin olan məsələdir. Bu məsələ üçün iki səbəb mövcuddur:

Birinci oğlanlar və qızların uşaqlıq dövrləri boyunca problemləri valideynləri və müəllimləri vasitəsi ilə həll edilir. Yeniyetməlik dövründə həmin fərdlər təcrübəsiz olduqları üçün məsələlərin öhdəsindən təklikdə gələ bilmirlər.

İkincisi isə, yeniyetmələr özlərini müstəqil və sərbəst hiss etməyi xoşlayırlar. Onlar istəyirlər ki, özləri öhdəsindən gələ bildiyi təkliyi versinlər və müəllimləri, eləcə də valideynlərinin köməyini qəbul etməsinsinlər.

Yeniyetmələr özləri təklikdə məsələlərə qalib gəlməkdə aciz olduqları üçün özləri, özlərini güclü təsəvvür etdiyi qədər, məsələlərin həllinin gözlədiklərindən çox olduğunu başa düşürlər. Anna Freudun izah etdiyi kimi: “Bu sahədə arzu edilməyən nəticələrlə səbəb olan uğursuzluqların çoxu, təsəvvür edildiyi kimi fərdin istedadsız

olduğundan irəli gəlmir. Bəlkə, əslində onunla bağlıdır ki, o həyatın müəyyən anlarında bu növ istəklərinə sərf edib, həmin problemlərin həll etmək üçün lazımı enerjiyə malik olmurlar.

5 – Yeniyetməlik şəxsiyyət və mahiyyət axtarışı zamanıdır: Uşaqlıq çağı boyunca qrupa meyillilik, qrup meyarları ilə uyğunlaşma fərdliyə meyillikdən daha mühümdür. Yeniyetməliyin ilk illərində qrupla uyğunlaşma oğlanlar və qızlar üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədrisən onlar kimliyinin axtarışı ilə məşğul olur (özlərinin spesifik şəxsiyyətini formalaşdırır) qrupda daha yaşdalarına oxşamağa meyil göstərmir.

Hər halda yeniyetmənin qeyri-müəyyən mövqeyi bizim bugünkü dünyamızda çətin başa düşülən məsələni meydana gətirir və bizim bu sahədə yeniyetmə ilə ən çox əməkdaşlıq etməyimizə səbəb olur. Kimlik böhranı və ya kimlik (mahiyət, şəxsiyyət) problemi Eriksonun dediyi kimi belədir: “Yeniyetmənin axtarış, üzləşmək istədiyi kimlik, onun ibarətdir ki, o kimdir? Cəmiyyətdə oynamalı olduğu rol nədən ibarətdir? O, yetkindir yoxsa uşaq? O bir zaman həyat yoldaşı və ya ata ola bilərmi? O irq, din və ya milli zəminlərə görə camaat tərəfindən dəyərsiz hesab

edilməsinə baxmayaraq, özünə inam hissəsinə malikdirmi?”

Erikson eyni zamanda yeniyetmənin davranışı onun kimlik axtarışına necə təsir göstərməsini izah edir: “Yeknəsəqliyin davam etməsi ilə bağlı onların axtarışında yeniyetmə mübarizəni yenidən başlamalıdır. Onlar camaatın gözündə süni görünsə də bəzi rolları ifa edirlər. Lakin əslində onlar öz şəxsiyyətini formalaşdırırlar. Bu proses uşaqlıq dövründən daha güclü şəkildə həmin yeniyetməlik dövründə davam edir”. Yeniyetmənin özünü yetkin adamlar kimi göstərmələrinin yollarından biri maşın, geyim və sair müşahidə edilə bilən vasitələrdən istifadə etməsidir. Onlar bu yolda diqqətəlayiq adam olmalarına ümid edirlər.

6 – Yeniyetməlik qorxulu yaş dövrüdür: Majeresin işarə etdiyi kimi yeniyetmələr haqqında fikirlərin çoxu dəlil və sübutla vəziyyəti izah etmiş və bu sahədə dəyərləndirmə aparmışlar. Təəssüf ki, onların bəziləri yeniyetmələr haqqında mənfi baxışa malikdirlər. 13–19 yaş dövründəki (tineycer) fərdləri inanılmayan və qeyri-müntəzəm fərdlər kimi təqdim edib, yetkin insanları yeniyetmələri himayə etməyə dəvət etmək yerinə, onların əleyhinə sövq etmişlər.

Ümumi şablonlar yeniyetmənin özündən olan təsəvvür və baxışa

təsir göstərir. Anthoni öz çıxışında yeniyetmənin mədəni çərçivələri haqqında izahat vermişdir: mədəni çərçivələr həmçinin münasib ictimai reaksiyaları özündə əks etdirən güzgü kimi yeniyetməyə nümayiş etdirməlidir. Yeniyetməyə təqdim edilən bu nümunə tədricən onu inanılan fərd kimi göstərməlidir ki, ona uyğun yeniyetmə öz davranışını formalaşdırsın.”

Yeniyetmə vasitəsilə bu çərçivələrin qəbul edilməsi və yetkinlərin onlar haqqında həqarətli baxışına əmin olmaq onların yetkinlik mərhələsinə keçidini çətinləşdirir. Yeniyetmələrdə bu məsələ onların valideynlərinə qarşı həssas olmalarına səbəb olub, onlarla valideynləri arasında maneə yaradır. bu yeniyetmənin məsələlərin həllində kömək istəməsinə mane olur.

7-Yeniyetməlik ideala meyl dövrüdür: Yeniyetmələr ağ-qara eynəyin o tərəfindən həyata baxmağa meyillidirlər. Onlar özlərinə və başqalarına istədikləri kimi baxırlar. Özlərini olduqlarından yaxşı təsəvvür edirlər. Bu hal xüsusilə yeniyetmələrin arzuları ilə bağlı özünü doğruldur. Belə qeyri-həqiqi arzular təkcə özləri haqqında deyil, eləcə də onların qohumları və dostları barədə də mövcuddur. Bu arzular yeniyetməliyin əvvəlində emosiyaların inkişafı ilə yanaşı

davam edir. Onların qeyri-həqiqi halları daha çox incikliyə, əziyyətə və nakamlıq kimi hallara şamil edilir. Və yeniyetmə başqalarının onlara həqarət gözü ilə baxdığını hiss etsə, həmin halları büruzə verir. Yeniyetməlik dövrü davam etdiyi vaxt oğlanlar və qızlar idealizmə meyldən təsirlənirlər. Mücərrədlikdən irəli gələn idealizmə meyl edən yeniyetmə tədricən özünü bundan qurtarıb yetkinlərin mövqeyinə çatır. Yeniyetməlik dövründəki ehtiyaclar və məsuliyyətlər kimi məsələlərdə yetkinlərdən fərqli olaraq bunları daha şən qarşılıqları onları idealizm və romantikliyə sövq edir.

8-Yeniyetməlik yetkinliyin astanasıdır. Yeniyetmələr qanuni halda həddi-buluğa çatdıqda tineycer (13-19 yaş) şablonlarının kənara qoyulmasından narahat olurlar. İstəyirlər inansınlar ki, yetkinliyə yaxındırlar, onlar kimi geyinir və hərəkət edirlər. Lakin bunun da kifayət etmədiyini təsəvvür edirlər. Deməli onlar hərəkətlərini diqqət mərkəzində saxlayırlar ki, yetkinlərlə davrana bilsinlər. Yeniyetmələrin fikrincə həmin davranışlar onlardan arzu edilən tip yaradır. (Developmental psychology: hurlock, p.p 223-225)

Yeniyetməlik dövrü uzunmüddətli və qəfil təsirlərlə xarakterizə

edilən dövr kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, yeniyetmə uşaqlıq xüsusiyyətlərini kənara atmalı, tərک etdiyi davranışların yerinə yeni davranış və baxış nümunələri öyrənməlidir. Uşaqlıq dövrünün sonunda qrupa meyllilik, qrup meyarlarına uyğunlaşma fərdiyyətçiliyə meyillikdən daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Yeniyetmənin açıq şəkildə üz-ləşmək istədiyi kimlik ondan iba-

rətdir ki, o kimdir? Şəxsi və ictimai təcrübəsi çoxaldıqca onların ağıl və təfəkkür gücü inkişaf etdikcə o özünə, ailəsi, dostları və həyata daha real baxa bilir. Yeniyetmələrin bu psixoloji xüsusiyyətlərinə görə mühit, ailə, cəmiyyət və yeniyetmənin inkişaf etdiyi şərait, onun şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük rola malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Dr. Məhəmmədrza Şərəfi, Yeniyetmə dünyası
2. Encyclopedia Britanica Volume 1, P-96

3. Developmental Psychology: Huvlock
4. Developmental Psychology: Pouls and marmor, 1979

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ У ПОДРОСТКОВ И ЕГО ДЕЙСТВИЕ В ФОРМАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

В статье обсуждается психологические формализации в период подростков. Период подростков надо оценивать как важный этап этого времени. Каждый период жизни можно группировать с некоторыми ее развивающимися задачами, а также, биологическими, психологическими и общественными задачами. Автор в этой статье исследует совершившиеся психологические изменения у подростков и факторы которые способствовали на эти изменения превращается психологическим исследованным объектом.

PSYCHOLOGICAL FEATURES AT TEENAGERS AND ITS ACTION IN FORMALIZATION OF THE PERSON

In clause it is discussed psychological formalizations during teenagers. The period of teenagers should be estimated as the important stage of this time. Each period of a life can be grouped with its some developing problems, and also, biological, psychological and public problems. The author in this clause investigates made psychological change at teenagers and factors which promoted on these changes turns the psychological investigated object.

QIZ VƏ OĞLANLARIN ARASINDA SƏRVƏT DƏYƏRLƏRİNİN FORMALAŞMASININ FƏRQİ

Pur Şahsuvari Fatimə

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Sosiopsixoloqlar, mədəniyyət, şəxsiyyət və ictimai rol məfhumlarından faydalanaraq yeniyetməlik və gənclik dövrlərinin xüsusiyyətlərini, o cümlədən də dəyərlər və onların təşəkkül tapmasını araşdırırlar (2, s.128). Onların gəldiyi qənaətə görə ictimai rol, mədəniyyətlə şəxsiyyətin bir-birinə qovuşmasıdır. Hər bir cəmiyyət, öz mədəniyyətinə əsasən, öz üzvlərinin hər birinə bir rol nəzərdə tutur. Bu rol müəyyən zərurətlər və məsuliyyətləri ortaya qoyur. Nəticədə isə müəyyən dəyərlər formalaşmağa başlayır. Bu ortaq dəyərlər müxtəlif fərdlərdə bir sıra müştərək dəyərlərin yaranmasına səbəb olur (9, s.25).

Sosioloqlar da psixoloqlar kimi hesab edirlər ki, fenomenlər, bir tərəfdən fərdin şəxsi marağı, digər tərəfdən də cəmiyyətin həmin marağın gerçəkləşməsi üçün yaratdığı imkandan seçilirlər (1, 49, 278). Dəyərlərin seçim prosesi, sosiallaşma və hansısa mədəniyyətin təsiri nəticəsində baş verir. Çünki dəyərlər seçim rəftarlarına şamil edilir və qeyri-iradi rəftarlardan fərqlənilirlər (10, s. 87).

Cəmiyyətlə uyğunlaşmaq elə bir prosesdir ki, bu yolla adət-ənənələr, rəftarlar, dəyərlər və ümumilikdə cəmiyyətdəki mədəniyyət uşaqlara və yeni nəsə ötürülür. Bununla da hər bir cəmiyyətin müəyyən kimliyinin ardıcılığı qorunub saxlanılır (3, s. 215).

Araşdırmalar göstərmişdir ki, cəmiyyətdəki əsas mədəniyyətdən əlavə, bəzən müəyyən qruplarla ictimai təbəqələr özlərinə məxsus mədəniyyətə də malik olurlar. Beləliklə də, nəticə çıxarmaq olar ki, cəmiyyətdəki insanların hamısı heç də eyni dəyərləri mənimsəməmiş, qəbul etməmişlər. Elə buna görə də cəmiyyətdəki insanları, özlərinə məxsus dəyər, əqidə və hədəflərinə görə müxtəlif qruplara bölmək olar (6, s. 95). Aparılmış müxtəlif araşdırmalar gənclərlə yaşlıların dəyərləri arasındakı ixtilaf və fərqi təkid etmişlər (7, s. 8). Avropalı tələbələrin rəftar və dəyərləri haqqında araşdırma aparmış Kammerer və Bolton, gənclər arasında mövcud olan bir növ ayrıca mədəniyyətin mövcudluğuna işarə etmişlər (5, s. 5). Onların əqidəsinə görə bu, bir sıra qruplar və şəxslər

tərəfindən mənimsənilən bir dəyər sistemidir. Bu insanlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, öz dəyərlərini özlərindən sonrakı nəsələ ötürür və bir növ xırda mədəniyyətin təşəkkül tapmasına səbəb olurlar.

Hər bir mədəniyyətdə dəyərlərin formalaşmasında müxtəlif amillər rol oynayır (8, s. 145). Şvarts (1987) insanların hansı dəyərlərə üstünlük verməsində müxtəlif amillərin, o cümlədən də, dini əqidə, siyasi istiqamət, şəxsi təcrübələr (valideynlərlə münasibət, mühacirət), həmçinin, yaş, cins, peşə və təhsilin önəmli rol oynadığını qeyd edir (5, s. 17). Məşhur amerikalı sosioloq Herbert Haymen dəyərlərin formalaşmasında ictimai təbəqənin buraxdığı təsiri xatırlayır. O, müxtəlif təbəqələrin dəyər sistemləri barədə yazdığı bir məqalədə təbəqələrin dəyər sistemləri ilə əlaqəsinə toxunur. O, 2300 yaşlı və 500 gənc üzərində apardığı araşdırmadan sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, müxtəlif təbəqələrin məfhum və dəyərlər barədəki dərki bir-birindən fərqlənir. Müxtəlif təbəqələrin qadınları ali təhsilə kişilərdən daha çox əhəmiyyət verirlər (9, s. 25). Görünür ki, gəlirin miqdarı müxtəlif təbəqələrdən olan insanların hansı dəyərlərə meyil göstərməsinə bilavasitə təsir göstərir.

Tədqiqatların dəyərlərlə bağlı diqqətini cəlb edən sahələrdən biri

də müxtəlif ictimai qruplardan olan qadınlar, kişilər və gənclərlə əlaqədardır. Hazırkı tədqiqin əsas məqsədi İrandakı tələbə gənclərin üstünlük verdiyi dəyərlər barədədir. Həmin məqsədlə 18-27 yaş arasında olan 487 nəfər seçilmişlər. Onlardan 52 faizi (211 nəfər) qız və 47/1 faizi isə (190) nəfər oğlandır. Həmçinin, onların 85/1 faizi subay, 6/9 faizi isə evli olub. Şvartsın dəyərlərlə bağlı sorğu cədvəli onlara verilib. Nəticələr isə kompyuterdəki SRSS sistemi ilə analiz edilib. Aşağıda həmin nəticələri təqdim edirik:

Qeyd etdiyimiz kimi cins, yaş, peşə və təhsil səviyyəsi insanları dəyər orientasiyasına təsir edən sosial amillərə daxildirlər. Müxtəlif tədqiqatların nəticələri göstərir ki, cins ilə dəyər orientasiyası arasında güclü əlaqə mövcuddur.

Aşağıda İranlı gənclərin cinsi qruplar əsasında dəyər ierarxiyası verilib (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Oğlanlar və qızların dəyər ierarxiyası

Dəyər	Xeyirxahlıq		Dünyəvilik		İnkisaf	
	Qız	Oğlan	Qız	Oğlan	Qız	Oğlan
Çoxluq	47	224	253	224	253	224
Faiz	9/5	8/9	5/9	18	11/3	10/3
Orta qiymət	65/48	63/03	63/27	61/09	32/40	32/20
Standart yaymma	9/46	9/83	10/08	11/46	7/28	6/05
Çoxluq	253	224	253	224	253	224
Faiz	12/3	10/3	5/9	7	5/5	13
Orta qiymət	51/38	49/49	34/96	34/10	33/22	32/87
Standart yaymma	7/26	7/58	8/24	9/38	7/58	8/63

Dəyər	Təhlükəsizlik		Ənənəçilik		Hakimiyyətə meyil		
	Qız	Oğlan	Qız	Oğlan	Qız	Oğlan	Oğlan
Çoxluq	253	224	253	224	253	224	224
Faiz	12/3	10/3	5/9	7	5/5	5/5	13
Orta qiymət	51/38	49/49	34/96	34/10	33/22	32/87	
Standart yayıma	7/26	7/58	8/24	9/38	7/58	8/63	

Dəyər	İnteqrasiyaya meyil		Provokasiyaya meyil		Özünə rəhbərlik		Həzz almağa meyil	
	Qız	Oğlan	Qız	Oğlan	Qız	Oğlan	Qız	Oğlan
Çoxluq	253	224	253	224	253	224	253	244
Faiz	5/1	12/9	14/6	17	10/7	10	18/6	19/2
Orta qiymət	26/68	26/37	19/80	19/39	43/51	41/69	12/01	12/10
Standart yayıma	6/84	4/59	4/59	3/7	8/38	6/34	3/27	3/08

Cədvəldən göründüyü kimi qızlar və oğlanların üstünlük verdiyi dəyərlər nəticə etibarı ilə aşağıdakı kimi verilə bilər;

Xeyirxahlıq qızlarda 65/48 bal və oğlanlarda 63/03 balla ən üstün dəyər hesab edilir. İkinci yerdə dünyəvilik dəyəridir ki, qızlarda 63/27 bal və oğlanlarda 61/09 bal ilə üstünlük təşkil edir. Dəyərlərə verilən üstünlük baxımından təhlükəsizlik qızlarda 51/38 bal və oğlanlarda 49/49 bal ilə 3-cü yerdə dayanır. Özünə rəhbərlik qızlarda 43/51 bal və oğlanlarda 41/69 bal ilə 4-cü yerdə, ənənəçilik qızlarda 34/96 bal və oğlanlarda 34/10 bal ilə 5-ci yerdə, hakimiyyətə meyil qızlarda 33/22 balla oğlanlarda isə 32/87 bal ilə 6-cı yerdə, inkişaf qızlarda 32/40 balla oğlanlarda isə 32/20 bal ilə 7-ci yerdə, inteqrasiyaya meyil qızlarda 26/68 bal və oğlanlarda 26/37 bal ilə 8-ci yerdə, provokasiyaya meyil qızlarda 19/80 bal və oğlanlarda 19/39 bal ilə 9-cu yerdə və həzz almağa meyil

qızlarda 12/01 balla oğlanlarda isə 12/10 balla 10-cu yerdə dayanır.

Qızlar və oğlanların üstünlük verdikləri dəyərlərdə müxtəliflik görünməsə də dəyərlərin intensivliyi baxımından fərqlər görünməkdədir. Dəyərlərə verilən üstünlüyə əsasən çıxarılan orta qiymətlərdə həzz almağa meyil dəyərini istisna etmək şərti ilə qızlar üçün alınan orta qiymət oğlanlar üçün alınan orta qiymətlərdən daha yüksəkdir. Hesab etmək olar ki, qızlarda dəyər orientasiyası oğlanlara nisbətən daha güclüdür. Burada diqqəti çəkən məqam inkişaf dəyərinin verilən üstünlük baxımından 7-ci yerdə dayanmasıdır. Halbuki, gənclər və xüsusilə də tələbələrin bu dəyərə daha çox üstünlük verməsi gözlənilirdi. Belə bir gözlənilməz nəticənin müşahidə edilməsinin səbəbləri müxtəlif ola bilər. Sosial nizamsızlıq və qanuna tabe olmamaq meyillərinin artması ilə əlaqədar inkişaf etmək istəyənlərdə yaranan ümitsizlik və inamsızlıq və yaxud gənclərdə təfəkkürün hələ yetkin mərhələyə yetişməməsi yuxarıdakı nəticələrin müşahidə edilməsinə səbəb ola bilər.

İnteqrasiya dəyəri ilə əlaqədar da biz daha yüksək nəticəni müşahidə edəcəyimizə inanırıdıq. Lakin gözlənilən nəticə müşahidə edilmir. Gənclərin yaşını nəzərə alaraq on-

lardan, ətraf mühit və əlaqədə olduqları insanlarla daha ciddi və daha müsbət əlaqə və münasibət yaratmaqları gözlənilir. Bu tip əlaqənin yaranmasının əsas şərti inteqrasiya meyilinin yüksək olmasıdır. Inteqrasiya dəyərinin verilən üstünlük baxımından 8-ci yerdə olması ətraf mühitlə yaranan əlaqələrin qeyri-optimal və faydasız olmasını göstərir. Xeyirxahlıq dəyərinə verilən üstünlük və bu dəyərin 1-ci yerdə dayanması gənclərin psixologiyasına uyğun olan bir vəziyyətdir.

Şvarts qiymətləndirməsindən danışarkən qeyd etmişdik ki, 57 fərdi dəyər, bütövlükdə 10 dəyər kateqoriyasında qruplaşır və bu 10 kateqoriyadan dəyərlər orientasiyasının 4 istiqaməti müəyyənləşir. Bu dörd istiqamət fərdlərin dəyər orientasiyasının ən əsas və ən elmi səviyyələrini təşkil edir. Biz aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 2) gənclərin bu dörd dəyərin hansına nə qədər üstünlük verdiklərini müəyyən edəcəyik.

Cədvəl 2.

Cins qrupları üzrə gənclərin üstünlük verdikləri əsas dörd dəyər ierarxiyası

Dəyər	Cins	Çoxluq	Orta qiymət	Standart yayınma
Alturizm	Qız	253	128/76	18/33
	Oğlan	224	124/12	18/83
Konservatizm	Qız	253	113/02	16/82
	Oğlan	224	109/97	17/22
Şəxsi hədəflərə çatmaq	Qız	253	77/80	14/12
	Oğlan	224	77/19	13/48
Dəyişikliyə meyl	Qız	253	75/32	12/88
	Oğlan	224	73/18	10/55

Qızlar və oğlanların üstünlük verdikləri dəyər ierarxiyasında sıra ilə alturizm dəyəri qızlar üçün 128/76 bal və oğlanlar üçün 124/12 balla, konservatizm qızlar üçün 113/02 bal və oğlanlar üçün 109/97 balla, şəxsi hədəflərə çatmaq dəyəri qızlar üçün 77/80 bal və oğlanlar üçün 77/19 balla, dəyişikliyə meyl dəyəri qızlar üçün 75/32 bal və oğlanlar üçün 73/18 balla 1–4-cü yerlərdə dayanırlar.

Qızlar və oğlanlarda dörd əsas dəyər ierarxiyası demək olar ki, fərqlənmir ancaq dəyərlərin intensivliyi baxımından fərqlənmə müşahidə olunur və qızlarda intensivlik daha yüksəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullatif, Khalifə (1999), barasi ravan şenaxti ərzaşa, Tehran. Astan Qods Razavi, Press.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, poliqraf, 1969.
3. Biro, Allen, (1987) Farhang oloom ectimai, Tehran, Khayam, Press.
4. Schwartz, Shalloom (2001). Values consensus and im Portance, Journal of cross cultural psychology, vol, 36.
5. Schwartz, Shalloom (2001). «Value priorities and gender». Social psychology quarterly, vol. 61. №1.
6. Cones. G.R. (2005). Personal Values and coarporate philan thropy model for the role senior excutive personal values: www.ssn.flinders.edu.aul commerce Research papers 100-123-htm.
7. Daruapur, Z. (2006). Values structuer and generation relation ship, counal of javanan və monasebat nasle, spring.
8. Berkuitz L. (2004). «Social psychology». Tehran. Asatir Press.
9. Schvartz, Shalloom (1998). «Values structure and hirarchy «Social psychology». Quarterly, vol, 58.
10. Faramərzi D. (2000). Students values structure, tarbiuat modares university, press.

**РАЗНИЦА ФОРМАЛИЗАЦИИ БОГАТЫХ ЦЕННОСТЕЙ
МЕЖДУ ПАРНЯМИ И ДЕВУШКАМИ**

Ценности сохраняют основу человеческих поведений, формализуя их направляет и может играть главную роль во всех областей человеческой жизни. Основы ценностей и определенный объект корня, личности, какой-либо труда, работы, оценивающий деятельность надо искать в мышлении человека. Ценности формируют основные стороны человеческой личности и философические жизнь личности, вера и убеждение, а также показатель поступков и отношений. Автор показывает в статье разницу иерархических богатых ценностей между юных девушек и юношей.

ACOMPARATIVE INVESTIGATION ON VALUES BETWEEN GIRLS AND BOYS

Values are guidance and determine the ideological and social tendencies in one hand and in the other hand determine the social act and behaviour that revealed in the customs, rules, belives , scared affairs and life style.

This paper is ancom parative study on structure and hierarchy values between Iranian boys and girls. This issue is dealt with by using Schwartz value survey.

There are no meaning full differences between girls and boys but all of the values frequency are more among girls than boys.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA GÖZƏLLİK TƏRBİYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİNİN QOYULUŞU

Çıraqova V.M.

Bakı Dövlət Universitetinin əməkdaşı

Özünün inkişaf tarixində insanın uğurları, nailiyyətləri çox olub. Onun yaranışı, inkişafı, digər canlılardan fərqli olaraq sosial varlıq (şəxsiyyət) kimi formalaşması haqqında çoxsaylı araşdırmalar aparılıb, fikirlər söylənilib. Bu fikirlərdə insanın bəşər tarixindəki nailiyyətləri, əsasən, sivilisasiyanın müasir inkişaf səviyyəsi ilə ölçülür. Ancaq, fikrimizcə, yarandığı gündən bəri bəşər tarixində insanın ən böyük uğuru – onun özünükamilləşdirməsidir. Çünki, insan əldə etdiyi hər şeyə məhz özünükamilləşdirmə yolu ilə nail olub.

Özünükamilləşdirmənin ən mükəmməl, səmərəli yolu-özünütərbiyədir. Özünütərbiyə insanın özündə daha çox gözəl olanları tərbiyə etməsi kimi başa düşülür. İnsanın özündə gözəllik tərbiyəsi anlayışına fikir və düşüncələrin, mənəvi keyfiyyətlərin, davranışın, fiziki bədənin, münasibətlərin, ünsiyyət mədəniyyətinin (nitqin, jest və maneraların) tərbiyəsi daxildir. İnsan bu göstərilənləri mükəmmələşdirərək, kamilləşdirərək, nəhayət, gözəlləşdirərək yüksək insani key-

fiyyətlər əldə edir. Tərbiyədə bu problem bütün dövrlərdə aktual olub və bu gün də aktualdır. Təəsüf ki, «keçid dövrü» adlandırdığımız bugünkü şəraitdə uşaq, yeniyetmə və gənclərin gözəllik tərbiyəsi anlayışına daxil edilənlərdə ziddiyyətlər əmələ gəlib. İstər tərbiyə edənlər, istərsə də tərbiyə olunanlarda həyatın fəlsəfəsi ilə uyuşmayan, bəşəriyyətin tarix boyu formalaşdırdığı dəyərlərlə ziddiyyət təşkil edən, xüsusilə, milli mədəniyyətimizə, islam əxlaqına yaraşmayan, ona yabançı olan meyillər, maraqlar özünü göstərməkdədir. Hesab edirik ki, bütün bunlar mənəviyyat, əxlaq, estetik və fiziki tərbiyə işinin düzgün qurulmaması, bu məsələlərə birtərəfli yanaşılması səbəbindən və əlbəttə, dövrün ictimai-siyasi şəraitindən əvvəlki məzmununu dəyişmişdir. Bununla belə, unutmaq olmaz ki, tez-tez eşitdiyimiz «dünyanı gözəllik xilas edəcək» aforizminin böyük fəlsəfi-pedaqoji mənası var. Bu anlayış özündə insanın Yer üzərindəki həyatında gözləməli və əməl etməli olduğu bir çox dəyərləri, normaları, qaydaları birləşdirir, hansı ki,

bu normaların pozulması, sonda dünyanın məhvinə səbəb ola bilər.

Bəs gözəllik anlayışının sehri nədədir ki, o belə təsiredici gücə malikdir?

Pedaqogikada gözəllik tərbiyəsi estetik tərbiyənin tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Gözəllik tərbiyəsi estetik tərbiyə ilə bağlı olan vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. M.Cəfər estetika elmi və gözəllik arasındakı əlaqəni belə izah edir: «Estetik nəzəriyyələr qədimdən gözəllik haqqında mühakimə şəklində inkişaf etdiyindən sonralar «estetika» adlanan elm də, hər şeydən əvvəl, «gözəllik haqqında elm» və ya «gözəlliyin fəlsəfəsi» tərifini almışdır» (4, s.11).

«Qısa estetika lüğəti»ndə gözəllik aşağıdakı xüsusiyyətlərinə və əlamətlərinə gözə səciyyələndirilir: «Gözəllik-estetikanın ən vacib və əhəmiyyətli görə ən geniş kateqoriyalarından biri olub gerçəklikdəki, ictimai həyatdakı, insan fəaliyyətindəki və incəsənətdəki daha mükəmməl hadisələrin müəyyən edilməsi və müsbət mənada qiymətləndirilməsi üçündür... Gözəllik həm təbiətin obyektiv keyfiyyəti, həm ictimai həyatın xassəsi, həm idealın estetik ifadəsi, həm də inkişaf etmiş duyğusu olmaq etibarilə həyatın ayrılmaz xasiyyəti kimi özünü göstərir. Gözəllik özünün

bütün təzahürləri ilə insana yaxın və anlaşılıqdır. O, insanları fərəhləndirir, fikrini oyadır, onları mənəvi cəhətdən zənginləşdirir» (7, s.247-248). Burada bir haşiyəyə də çıxmaq lazımdır ki, ictimai şərait dəyişdikcə gözəlliyə münasibət də dəyişir, ancaq gözəlliyin elə normaları vardır ki, əsrlər boyu onlar dəyişməyib və hələ çox əsrlər də dəyişməyəcəkdir. Bu – insani kamillikdir.

Əslində, insanın kamilləşməsində gözəllik həlledici mahiyyət kəsb etmir. «Gözəllik ayrılıqda nə aqla, nə də iradəyə heç nə vermir və özlüyündə heç bir xüsusi intellektual və əxlaqi mənə daşımır, gözəllik heç bir həqiqəti vəsf etmir, müəyyən vəzifənin yerinə yetirilməsində köməklik etmir, bir sözlə, nə xarakter yaradır, nə də fikir... Şillərə görə, insan kamilliyi onun hissi və mənəvi qüvvələrinin ahəngdar birliyini tələb edir (1, s.15). Göstərilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, mənəvi gözəlliklərə insan qəlbinin təmizlənməsi, gözəlləşməsi, müdrikləşməsi, nəhayət, ətraf mühitə, insanlara gözəl münasibəti ilə nail olmaq mümkündür. Bu, münasibətlə ən mühüm olan məsələ, hesab edirik ki, insan gözəlliklərini qiymətləndirməyi bacarmaqdır. Bunu bacaran insanlar başqalarında gözəl əhval-ruhiyyə yarada-

raq onlara ilham verir, onları fəallaşdırır, gözəl əməllərə yönəldirlər.

M.Cəfər insani gözəlliyi bir sıra məsələlərlə əlaqələndirir. Bu, təbiətdə, insanın həyatında və mənəvi aləmində xas olan gözəlliklərdir. Real gözəlliklərə müəllif: gözəl hisslər, arzular, xəyallar, gözəl fikirlər və ideyaları aid edir. İnsan fəaliyyətinin xüsusi bir sahəsi olan incəsənət, bədii ədəbiyyat, musiqi, rəsm, heykəltəraşlıq, memarlıq və s. vasitəsilə bu gözəlliklər dərk edilir və yayılır.

A.Aslanov da gözəllik tərbiyəsində incəsənətin roluna xüsusi əhəmiyyət verir. O, öz fikirlərini Hegelin gözəllik haqqındakı fikirlərinə kökləyərək yazır: «Hegel sənətin forma və janrlarının tarixiliyi, Şərq incəsənəti, estetik ideal, bədii zövq, milli bədii formaların qarşılıqlı nüfuzu və təsiri məsələlərinə, estetik kateqoriyaların mahiyyətinə, sənətin ictimai həyata münasibətinə, idrak imkanlarına dair xeyli qiymətli fikirlər söyləmişdi» (1, s.17).

Əlbəttə, Hegel böyük mütəfəkkirdir. Onun fikirləri, ideyaları bəşəridir. Bununla belə, Hegelin özünün də yüksək dəyər verdiyi Şərq mədəniyyəti, onun ən zəngin qolu olan Azərbaycan ədəbiyyatı gözəllik tərbiyəsi haqqında pedaqoji fikirlərlə olduqca zəngindir.

Ona görə də biz təhsildə gözəllik tərbiyəsi məsələlərində diqqət yetirilməli olan məsələləri bu kontekstdə nəzərdən keçirəcəyik.

Azərbaycan ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, «gözəllik» anlayışı daha çox insanın mənəvi və cismani kamilliyi ilə əlaqələndirilir. Mənəvi kamillik dedikdə insanın danışıq və davranış mədəniyyəti, rəftar və münasibəti, əməlləri başa düşülür. Cismani gözəllik cinsi mahiyyət kəsb edir. Kişilərdə – kişilərə, qadınlarda – qadınlara məxsus olan gözəlliklərin olması, bu gözəlliklərin təbii xüsusiyyətləri və qazanılmışları vəsf olunur. Bir sıra Azərbaycan mütəfəkkirləri məsələyə fəlsəfi-pedaqoji, digərləri bədii-pedaqoji aspektdə münasibət bildirirlər.

Nəsirəddin Tusi insanın gözəlliyi anlayışına aid olanların tərbiyə edilməsini, ümumilikdə «əxlaq saflaşdırma sənəti» adlandırır (8, s. 80). Pedaqoqların əməyinə də N.Tusi bu cür qiymət verir: «Bu dünyadakı mövcudatın ən şərəflisi olan insanı kamilliyə çatdırmaq məqsədi güdən sənət dünya sənətlərinin ən şərəflisi olmalıdır» (8, s.81). Tusi «əxlaq kəramətləri» adlandırdığı insani gözəlliklərə bunları aid edir: zəka, dərk etmə sürəti, zehin aydınlığı, ağıl gözəlliyi, hafizə, hazırcavablıq, nəfsin ağayanalı-

ği, mətanət, nəfsin sakitliyi, dözümlülük, təvazökarlıq, həya, səmimiyyət, səbir, vüqar, hüriyyət, əliaçıqlıq, xeyirxahlıq, sədaqət, ülfət, vəfa, şəfqət, hörmət, ibadət və s.

Nizami Gəncəvini yaradıcılığı bütövlükdə insan gözəllikləri və onların tərbiyəsi, inkişafı, kamilləşdirilməsi məsələləri ilə bağlı nümunələrlə zəngindir. Onun yaradıcılığında problemə münasibətlə bağlı bir neçə sahəni qruplaşdırmaq olar: «sözün gözəlliyi, «əxlaqın gözəlliyi», kamillik zirvəsinə çatmış hökmdarların mənəvi və cismani gözəllikləri», sağlam bədən, fiziki hazırlıq, rəhmdillik, haqsızlıqlara qarşı dözümsüzlük və s. Bu sırada Nizaminin dönənönə vurğuladığı, insanda ən yüksək qiymətləndirdiyi məsələ–sözün gözəlliyidir. Bununla bağlı olaraq «Söz haqında» (2, s.43), «Az danışmağın gözəlliyi» (2, s.208), «Sözün tərifi» (2, 305) adlı şərlərində Nizami öz münasibətini açıqlayır.

*«Qələm ki, bu dünyada tərənərkən
ilk dəfə,
Sözdən yazdı, diqqətlə baxsan
birinci hərfə,
Bu xəlvət pərdəsini açan zaman əlbəəl,
Söz oldu bu cahanda cəlvələnən
ilk gözəl.
..O zamandan ki, qələm yazdı-yazdı,
dürr saçdı,
Bu dünyanı gözünü ən gözəl sözlə açdı.*

*Yalnız sözlə qazandı kainat bu şöhrəti,
Bir bu qədər dedilər, azalmadı
qiyməti» (2, s.43).*

Burada Nizami sözün hikmətini dünyanın yaranışı ilə bağlı «Quran»da göstərilən, Allahın «Ol!» kəlməsilə əlaqələndirir. O, dünyanın yaranışının özünü gözəllik hadisəsi kimi qəbul edir və bu gözəlliyi sözlə bağlayır. Dahi Nizaminin bu fikirlərinə bunu da əlavə etmək istərdik ki, pedaqoji prosesdə danışmaq mədəniyyətilə bağlı hər hansı söz, gərəksiz informasiya deyil, şagirdin ruhunu oxşayan, onda gözəl hisslər və duyğular, gözəl arzular və ideallar oyadan söz kəramətli, nəcabətli, hikmətli sözdür. Məhz bu səbəbdəndir ki, hazırda bir sıra təhsil nəzəriyyəçiləri pedaqoq hazırlığında onlara xüsusi olaraq nitq mədəniyyətinin aşılınması və bu işin ciddi tələblərlə, real nəticələrə apara biləcək vasitələrlə qurulmasının zəruriliyi fikrini irəli sürürlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında Nizamidən sonra insan gözəlliklərinin ən mahir tərənnümçüsü İmadəddin Nəsimi hesab olunur. Nəsiminin problemə yanaşması fərqlidir. Nəsimiyə görə, insan Allahın yaratdıqlarının ən gözəlidir və onun gözəlliyi Allahlıq zirvəsinə çata bilmək imkanları, qabiliyyəti-

ləri, xüsusiyyətləri ilə ölçülür. Nəsimi bu xüsusiyyət və keyfiyyətlər içərisində kamilliyi birinci yerə qoyur. Nəsimi hesab edir ki, insan yalnız öz nəfsinə üstün gələrək belə kamilliyə çata bilər.

*«Ey haq əhli, yəqin ki, bu xəbər
Ki, bilən nəfsinidir əhli-nəzər.
Nəfsin kim ki, bildi, bildi həqi,
Nəfsin bilməyənlər oldu sədi.
Ey həqi istəyən gəl insan ol,
Qara daş olma, ləli mərcan ol»*
(5, s.289).

Nəsimi yaradıcılığında daha sonra cismani gözəllik gəlir. Burada, şübhəsiz ki, qadın gözəlliyinin vəsfi öndə durur.

Məhəmməd Füzuli insan gözəlliklərinin, eləcə də ilahi gözəlliyi ən incə, həssas duyğularla tərənnüm edir. Füzuli yaradıcılığında, istər onun şerlərində, istərsə də nəzəri əsərlərində sənət, əxlaq, mənəvi təmizlik, kamillik məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Onun nəzərində gözəlliyə qovuşmaq Allahın insana bəxş etdiyi duyğulardan zövq almaq, bu sahədə incəsənətdən, musiqidən yararlanmaqdır. Füzuli də Nizami kimi insan gözəlliyinə onun söz hikmətini, fikir dərinliyini aid edir. Bu sahədə özünü zəngin hökmdarlardan üstün tutur:

*«Gör nə sultanam məni-dərviş
kim, feyzi-süxən,
Eyləmiş, iqbalimi asari-nüsrət
məzhəri.
Hər sözüüm bir pəhləvandır kim,
bulub təyidi-həqq
Əzm qıldığında tutar təsxir ilə
bəhrü-bəri»* (1, s.3).

Azərbaycan ədəbiyyatında cismani gözəlliyin, daha doğrusu, qadın gözəlliyini ən mahir obrazını yaradanlardan biri XIX əsr ədəbiyyatının nümayəndəsi Molla Pənah Vaqifdir. Onu yaradıcılığında bu başlıca mövzudur. Vaqif Füzulidən fərqli olaraq gözəlliyi ideallaşdırmır, gözəlliklərə real yanaşır.

*«Ay kənarı qabağında qıy kimi,
Görünür, çulğanır yanağa
zülfün.
Sanasan bulutdur, ənvər üzünü
Bədr ayı tək almış qucağa
zülfün.*

*Şahmar tək gərdəninə bulanır,
Güləb ilə sıgallanır, sulanır,
Həlqə düşüb, buxaq altda
dolanır,*

Baş qoyur, sarılır qulağa zülfün»
(9, s.89).

XIX əsr ədəbiyyatının daha bir görkəmli nümayəndəsi Abbasqulu ağa Bakıxanov insan gözəllikləri

və onların tərbiyəsi məsələləri ilə bağlı olaraq dəyərli nəsir əsərlərinin müəllifidir. Belə əsərlərdən «Təhzübü-əxlaq» və «Nəsihətnamə»ni misal göstərmək olar. «Təhzübü-əxlaq» əsərində A.Bakıxanov insanda gözəl əxlaqın tərbiyə olunması üçün bir sıra keyfiyyətləri formalaşdırmağın lazım gəldiyini bildirir. Belə keyfiyyətlərə o aşağıdakıları daxil edir: hikmət qaydalarını öyrənmək, yaxşılıq etmək, öz rahatlığına nail olmaq, adətlərə bağlılıq, eşqdən zövq almaq, işin faydalı tərəflərini görmək və yerinə yetirmək, gözəl rəftar qaydalarını mənimsəmək, təvazökar olmaq, insafli olmaq, qənaət etmək, maariflənmək. Bunlara sahib olmaq üçün Abbasqulu bəy bir çox nəsihətlər verir:

– «Hər kəs vəzifədə, elmdə səndən böyükdürsə ona hörmət elə ta ki, səndən kiçiklər sənə hörmət etsinlər...

– Heç kəsin pisliliyini başqasına söyləmə. Çünki, əgər o şəxs sənə düşməndirsə bu sözləri haman adama çatdırar. Əgər dostdursa sənin haqqında pis fikrə düşər...

– Yalan danışmağa çəkin. Çünki, hər kəs sənin bu xasiyyətini bilərsə doğru sözünə də inanmaz...

– Elm və kamalı əldə etməyi hər şeydən daha əziz tut. Çünki, hər şeyi onların vasitəsilə əldə edirlər...

– Bil ki, təvazökar və şirindilli adamın dostları da çox olar» (3, s. 71).

Bu dövrün ədəbiyyatında insan gözəllikləri haqqında yalnız təriflər edilmir, həmçinin tədqiq janrına da müraciət olunur. Məsələn, əgər biz Nizami və b. yaradıcılığında hökmdarlara nəsihət verilməsi halları ilə daha çox üzləşiriksə, XIX əsr şairi Qazım bəy Zakir öz dövrünün ağalarını insan gözəlliklərindən məhrum olan, mənəviyyatca korlanmış insanlar kimi kəskin tənqid edir:

*«...Oturur üz bəüz gədə ilə xan,
Yaxşından irəli düşübdür yaman;
Dəyşilib əyyam, dolanıb dövrən,
Kişmiş ilə hüccət edir qaraqat...*

*Adam gedib, ölkə qalıbdır xali,
Qorxuram pis gələ bu işin dalı;
Hanı lələ Həsən, hanı Zülfalı?
Kişilər var idi, alidərəcət...*

*İş keçsə bu surət bir müddət əgər,
Qalmaz Qarabağda şənlikdən əsər;
Eşidib əhvalı, bilmənəm məgər
Bir binagüzarlıq edə Heydqart...*

*Alimdə əməl yox, abiddə taət,
Götürülüb həya, tərək olub ismət;
Göydən yerə düşməz barani-
rəhmət,*

Kimiyadan kəmyab olub nəbatat»
(6, s.66-67).

Q.Zakirin söylədiyi bu təlaşlı fikirlərə, hələ o dövrlərdən Qarabağın idarə olunmasındakı özbaşınalıqlara kimsə əhəmiyyət vermədi. Qarabağ üzərindəki qarabuludlar zamanında dağıdılmadı. İndi Azərbaycanın bu gözəl guşəsi düşmən əlində əsirdir. Ancaq yalnız Qarabağ deyil, azərbaycanlı mənəviyyəti, namusu, isməti, qüruru da əsirdir. Bu gün biz təhsildə mənəviyyət və əxlaqi gözəllikləri, onların tərbiyəsindən bəhs edərkən bu mövzuda könülsüz danışırıq. Çünki, gözəlliyi ayrı-ayrı sahələrdə

deyil, bütövlükdə insanın mənəvi-fiziki dünyasına hakim olduqda onu hiss etmək və bu hissdən qürur duymaq, zövq almaq olar. Əks halda bu hissi tam mahiyyətilə şagirdlərə aşılamaq çətindir. Ona görə də, hesab edirik ki, müasir təhsildə şagirdlərə estetik hisslər və bu zəmində gözəlliklərə gözəl münasibət aşılamaq istəyiriksə, əvvəlcə özümüzdə tam mahiyyəti ilə bu gözəllikləri formalaşdırmalıyıq. Mənəviyyətimiz tox, zəngin, fiziki bədənimiz mükəməl, sağlam olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Aslanov A.A. İncəsənət və tərbiyə. Bakı: Gənclik, 1967, 159 s.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. IV cild. Nizami Gəncəvi. Bakı: Elm, 638 s.
3. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1984, 311 s.
4. Cəfər M. Estetik tərbiyə. Ailə və məktəb. Bakı: Maarif, 1967, 132 s.

5. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1985, 438 s.
6. Qazım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984, 390 s.
7. Qısa estetika lüğəti. Bakı: ADN, 1970, 463 s.
8. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Elm, 1989, 235 s.
9. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: ADN, 1960, 240 s.

ПОСТАНОВКА ВОПРОСА О ВОСПИТАНИИ ЧУВСТВА КРАСОТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Статья посвящена вопросам воспитанию чувства красоты, которое является составной частью эстетического воспитания. В статье говорится о том, что азербайджанская литература является богатым источником воспитания чувства красоты для учеников. В произведениях азербайджанской литературы, как в виде прозы, так и в виде поэзии, собраны ценные мысли о человеческой красоте.

Одним из важных условий воспитания чувства красоты является духовное и моральное воспитание самих педагогов. Это есть основной смысл статьи. Только в таком случае можно рационально создать воспитания чувства красоты.

**STATEMENT OF A QUESTION OF EDUCATION
OF FEELING OF BEAUTY
IN AZERBAIJANI LITERATURE**

Clause is devoted to questions of education of feeling of beauty which is a component of aesthetic education. In clause it is spoken that Azerbaijani literature is a rich source of education of feeling of beauty for pupils. In works of Azerbaijani literature, both in the form of prose, and in the form of poetry, valuable ideas on human beauty are collected. One of the important conditions of education of feeling of beauty is spiritual and moral education of teachers. It is the basic sense of clause. Only in that case it is possible to create rationally education of feeling of beauty.

ЭКЗАМЕН И ЗДОРОВЬЕ СТУДЕНТОВ

Мурсалбекова Л.В.

Диссертант кафедры «Общая психология» АГПУ

Актуальность проведения подобных исследований продиктована тем обстоятельством, что состояние тревоги, эмоциональной напряженности студентов в ходе экзаменов протекает на фоне уже сложившихся социальных потрясений, и, травмируя психику, несет в себе энергию деструкции личности. Одна из причин, провоцирующих развитие предэкзаменационной тревожности у студентов, обусловлена, как правило, все возрастающими информационными перегрузками в процессе учебной деятельности с одной стороны, и неопределенностью конечного результата предстоящих экзаменов с другой. Есть все основания считать, что в этих условиях предэкзаменационная тревожность выступает в качестве доминирующей мотивации в течение достаточно длительного времени (еще за долго до экзаменов) и способна провоцировать формирование эмоционального стресса. На сегодня предэкзаменационная тревожность занимает одно из первых мест среди причин, вызывающих психическое

напряжение у студентов [5, 7, 9]. Накопленные литературные данные однозначно свидетельствуют о высокой вероятности развития под влиянием данного стресс-фактора различных невротических расстройств, а в дальнейшем и психосоматических заболеваний [3, 9, 10].

В ходе работы проведен анализ результатов комплексного обследования 208 студентов старших курсов обучения в возрасте от 19 до 23 лет с применением методов компьютерного анализа психофизиологических данных [6]. Параметры функционирования вегетативной и центральной нервных систем регистрировались несколько раз в течение учебного семестра (контроль) и непосредственно перед экзаменами. В качестве вегетативных проявлений тревожности, напряженности были рассмотрены показатели артериального давления (АД) и частоты сердечных сокращений (ЧСС), измеряли показатели самооценки и уровень тревожности по методике Спилбергера. Полученные данные были подвергнуты статистическому анализу [6, 8].

Результаты проведенного опроса среди студентов старших курсов различных факультетов АГПУ свидетельствуют о том, что уже за 2–3 недели до экзаменов студенты переживают тревогу и неуверенность, боязнь и страх, причем состояние психологического дискомфорта является характерным не только для отстающих, но и для успевающих студентов с развитым чувством ответственности. Только 36% опрошенных не испытывали отрицательных эмоций по поводу предстоящей итоговой аттестации. Исходя из вышеизложенного, целью настоящей работы было исследование психофизиологических механизмов развития предэкзаменационной тревожности и ее влияние на вегетативные показатели студентов.

Анализ вегетативных показателей выявил определенные закономерности, связанные с формированием у студентов эмоционального стресса под влиянием экзаменов. Так, было установлено, что в покое (в обычные учебные дни) средние величины частоты сердечных сокращений (ЧСС) и артериального давления (систолического – САД и диастолического – ДАД) соответствовали физиологическим нормам. Изменения этих показателей составили: ЧСС – от

74,7±1,21 до 81,5±1,29 уд/мин, САД – от 108±3,12 до 119,2±1,17 мм рт.ст., ДАД – от 73,3±1,32 до 81,1±1,08 мм рт.ст. и соответствуют результатам исследований других авторов [11, 12].

Проведение аналогичных наблюдений у тех же студентов, но уже во время экзаменационной сессии выявил значительные сдвиги по сравнению с фоновыми показателями. Так под влиянием предэкзаменационной тревожности наблюдается тенденция к увеличению АД в среднем на 14,5% при изменении ЧСС в среднем на 13,2 %. Изменения САД и ЧСС можно объяснить тем, что организм у студентов более резистентен к функциональным нагрузкам, изменения же показателей ДАД следует рассматривать как парадоксальную реакцию на эмоциональный стресс, когда стресс выступает как немедикаментозное средство для понижения артериального давления. В ходе эксперимента пытались оценить состояние здоровья студентов также и по показателю исходного значения пульса. Оказалось, что в фоне только 19% обследованных студентов соответствует хорошей оценке состояния здоровья (58±7,0 уд/мин), с удовлетворительным состоянием здоровья

(70,5±4,5 уд/мин) выявлено 55% обследованных, с неудовлетворительным (76 уд/мин и более) – 26% обследованных, студентов с отличным здоровьем среди обследованных не оказалось ни одного. Схожая картина наблюдается при анализе изменений вегетативных показателей под влиянием предэкзаменационной тревожности в зависимости от успеваемости студентов (таб. 1).

Таб.1.

Зависимость гемодинамических показателей от успеваемости студентов в период экзамена.

Показатели	САД	ДАД	РД	ЧСС
Успеваемости				
Отлично	+6,2	+1,9	+3,9	+16,8
Хорошо	+7,1	+12,2	-8,7	+14,6
Удовлетворительно	+9,1	+14,5	-2,9	+10,6
Неудовлетворительно	+7,0	+9,8	-3,2	-9,2

По изменению пульса имеет место реакция на стресс в виде увеличения частоты сердечных сокращений по сравнению с фоном, при чем наибольшая реакция у отлично и хорошо успевающих студентов. Изменение ДАД наблюдается во всех группах, кроме отличников, а распределение САД в этих группах носит равномерный характер. Становится очевидным, что вызванная экзаменами тревожность провоцирует опреде-

ленную напряженность в функционировании аппарата кровообращения в общей реакции организма с широким диапазоном индивидуальных различий и почти отсутствием реакции со стороны респираторной системы (по показателям жизненной емкости легких).

Результаты статистического анализа динамического ряда интервалов RR в покое (фон), при эмоциональном стрессе в условиях экзамена и после него показывают наличие определенной тенденции в динамике изменений вегетативных показателей под влиянием экзамена. Отмечается зависимость этих показателей и от успеваемости обследованных студентов, так во всех группах по успеваемости имеет место укорочение среднего значения кардиоинтервалов, что свидетельствует об увеличении ЧСС. Наибольший прирост отмечается у отлично успевающих студентов (до 24 уд/мин), в остальных группах он колеблется от 17 до 20 уд/мин.. Выявленная нами динамика изменений среднеквадратичного отклонения, дисперсии ритма и вариационного разброса у студентов с различной степенью успеваемости показывает, что имеет место тенденция к уменьшению этих

показателей по мере приближения к неуспевающим студентам.

Известно, что среди множества статистических показателей сердечного ритма корреляционная ритмограмма (КРГ) наиболее информативны, преимуществом этого метода является наглядность отображения особенностей сердечного ритма [1; 4]. Из всего спектра разновидностей полученных распределений нами было выделено три типа КРГ.

Под влиянием эмоционального стресса в динамике корреляционных ритмограмм отмечается стабилизация сердечного ритма, в результате чего размеры всех типов КРГ уменьшаются и зависят от индивидуальных особенностей организма к реакции на стресс (чем меньше размер КРГ при стрессе, тем более выражено эмоциональное напряжение организма).

Анализ совокупных корреляционных ритмограмм по постоянству распределения отношений взаимосвязанных кардиоинтервалов (RR) позволил разделить обследуемых студентов на 2 группы, каждая из которых характеризовалась различной степенью динамической устойчивости вегетативных показателей. Первую группу составили студенты, корреляционные ритмограммы кото-

рых в период учебного семестра и перед экзаменационной сессией не претерпевали существенных модификаций. В эту группу, обозначенную как «устойчивая» вошли 78 студентов или 37,5% от общего количества обследованных. В отличие от этого, превалирующее количество обследованных (130 студентов или 63,5%) составили вторую группу, обозначенную нами, как «неустойчивая». Показатели функционального состояния вегетативной нервной системы неустойчивых демонстрировали достоверные изменения по мере приближения экзаменационной сессии.

Хотя в целом по всей выборке был выявлен прирост ЧСС в среднем на $14 \pm 2,4$ в минуту, однако тип корреляционных ритмограмм оставался неизменным только для первой группы студентов. Во второй группе студентов уже за неделю до экзаменов был обнаружен прирост ЧСС с $71,9 \pm 4,3$ до $85,6 \pm 5,7$ ударов в минуту. При этом максимум распределения кардиоинтервалов смещается в сторону больших величин, что отражает общую активацию симпатической нервной системы. Кроме того увеличивается эксцесс распределения, свидетельствующий о наличии в данной популя-

ции лиц с резко выраженной вегетативной реакцией (12% от общего количества). Выявленные особенности проявления вегетативных показателей предэкзаменационной тревожности послужило основанием для анализа личностных характеристик студентов «неустойчивой» группы.

По результатам проведенных исследований, показатель мощности сверхмедленных волн ЧСС уже за неделю до экзамена имеет тенденцию к увеличению с $16,8 \pm 1,2\%$ до $19,9 \pm 1,3\%$ ($p < 0,01$). Этот параметр был тесно связан и с уровнем фрустрации студентов, определяемый как корреляция между уровнем сверхмедленных колебаний сердечного ритма и шкалой Кеттела ($r = 0,42$). Уровень фрустрации «неустойчивых» студентов обладал также положительной корреляцией с коэффициентом прироста индекса напряженности по Баевскому ($r = 0,29$; $p < 0,05$) и ЧСС ($r = 0,36$; $p < 0,01$); положительный прирост негативной самооценки ($r = 0,38$; $p < 0,05$) и лиц с повышенной личностной тревожностью, измеренной по методике Спилбергера ($r = 0,35$; $p < 0,01$). Наоборот, у студентов с высоким показателем эмоциональной стабильности по шкале Кеттела отмечалась отрицатель-

ная корреляция с приростом индекса напряженности ($r = -0,37$; $p < 0,05$) [2].

Для определения подвижности нервных процессов пользовались известным методом оценки критической частоты слияния световых мельканий (КЧСМ), суть которого состоит в регуляции частоты световых мельканий самим испытуемым с целью достижения эффекта непрерывности. Результаты этой серии экспериментов показали, что у 18 из 47 участвующих в этих экспериментах студентов из группы «неустойчивых» оценка КЧСМ достоверно превышает среднестатистический показатель для всей обследованной группы на $9,7 \pm 3,4$ ($p < 0,05$). Интересно отметить, что более высокие оценки КЧСМ коррелируют со сравнительно высоким уровнем тревожности.

Таким образом, результаты проведенных нами исследований свидетельствуют о наличии достаточно легко выявляемой тенденции к усилению психофизиологических коррелятов тревожности среди студентов по мере приближения экзаменов. Накопленный материал однозначно указывает на взаимосвязь характера наблюдаемых изменений в активности вегетативной нервной системы с личностными особенностями сту-

дентов и привычными для них способами реагирования на стресс фактор. Важное значение имеет и уровень самооценки студентов. Так лица, с низким уровнем самооценки, как правило, обладали более выраженными показателями тревожности, что соответствует данным других авторов [9, 10]. При этом, как и следовало ожидать, наиболее подвержены воздействию стресс-факторов студенты с ослабленным здоровьем, особенно страдающие различными хроническими заболеваниями. Из результатов наблюдений также следует, что предэкзаменационная тревожность характерна не только и не столько для плохо успевающих студентов, а скорее для вполне благополучных студентов с хорошей подготовкой, высоким чувством ответственности, но низкой самооценкой. Оценки психологического состояния в условиях развития предэкзаменационной тревожности приближаются к диапазону оптимальных воздействий и тем самым придают экзаменационному фактору качество

экстремальности. Экстремальность объясняется, прежде всего, наличием информационных перегрузок, возникающих вследствие необходимости переработки огромного количества информации в течение ограниченного времени при подготовке студентов к экзаменам. С другой стороны, эффективность предэкзаменационной тревожности не ограничиваются только их специфическим действием, но и обусловлены психологическими особенностями личности студента. В целом, полученные данные демонстрируют наличие глубоких перестроек психофизиологических показателей под влиянием предэкзаменационной тревожности и могут служить основанием для проведения современных профилактических мероприятий, с целью корректной оценки состояния здоровья студентов. Этот вопрос требует к себе специального внимания, так как длительное внутреннее физическое и психологическое напряжение резко снижает эффективность любой деятельности, в том числе и познавательной.

Литература:

1. Ахутина Т.В., Игнатъева С.Ю., Максименко М.Ю., Полонская Н.Н. Методы нейропсихологического обследования

детей 6-8 лет // Вестник Московского Университета, сер. 14, Психология. М., 1996, № 2, с.51–58.

2. Баевский Р.М., Кириллов О.И., Клецкин С.З. Математический анализ изменения сердечного ритма при стрессе. М.: Наука, 1984, 222с.

3. Боканова О.М. Вопросы гигиены и состояния здоровья студентов ВУЗов. М., 1974, 130с.

4. Воскресенский А.Д. Статистический анализ сердечного ритма и показателей гемодинамики в физиологических исследованиях // Проблемы космической биологии. М., 1974, Т.26, с. 7-15.

5. Доскин В.А. Школа и психическое здоровье учащихся. М.: Медицина, 1988, с. 147-160.

6. Кулаичев А.П. Методы и средства анализа данных в Windows. STADIA – 6.0. М.: Информатика и компьютеры. 1996, 187с.

7. Плотников В.В. //Гигиена труда. 1983, №5, с.48-50

8.Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. Спб, 1996, 256с.

9.Щербатых Ю.В., Есауленко и др. // здоровье человека и действие факторов внешней среды. Воронеж, 1996, с.83-84

10. Щербатых Ю.В.// Психофизиологические и клинические аспекты страха, тревоги и фобий. Воронеж, 1998, с.282

11.Щербатых Ю.В. Экзаменационный стресс. Воронеж, 2000, 120с.

12.Щербатых Ю.В. Влияние личностных особенностей на величину артериального давления у студентов в норме и в условиях эмоционального стресса // Артериальная гипертензия, 2000, №3, с. 74-76.

TƏLƏBƏLƏRİN SAĞLAMLIĞI VƏ İMTAHAN

Məqalədə ADPU tələbələrində imtahan ərəfəsində imtahanqabağı həyəcanlılığın formalaşma və inkişafının xüsusiyyətləri təhlil edilir. İmtahanqabağı həyəcanlılığın uzunmüddət davam etməsi şəraitində tələbələrin psixofizioloji vəziyyəti yüksək gərginlik səviyyəsinə çataraq onların sağlamlıqlarına birbaşa təsir göstərir. Məqalədə tələbələrin həyəcanlılıq səviyyəsi ilə kardio-respirator göstəricilər arasında asılılıq verilir. Eksperiment nəticəsində qeyri-sabit tələbələrdə, xüsusən də imtahan ərəfəsində, aşağı özünüqiymətləndirmə və gərginliyin artması qeydə alınır. Əksinə emosional sabitlik indeksi yüksək olan tələbələrdə gərginlik korrelyasiyası mənfi nəticələr göstərir. Tədqiqat nəticələri sübut

edir ki, həyəcanlılıq tək müvəffəqiyyətsiz tələbələrdə yox, həmçinin, hazırlıqlı, əlaçı, lakin özünə inamı olmayan tələbələrdə də yüksək səviyələrə çatır. Alınan nəticələr imtahanqabağı həyəcanlılığın tələbələrin psixofizioloji göstəricilərinə güclü təsir etdiyini sübut edir və xüsusi əks tədbirlərin görülməsinin vacibliyini qeyd edir.

EXAMINATION AND HEALTH OF STUDENTS

In work are considered features of formation and development of preceding examination uneasiness in students of the Azerbaijan State Pedagogical University during examination. In conditions of long action of preceding examination uneasiness the level psycho physiological a condition of students reaches a range of an optimum pressure and influences health of students. Correlation between a level of uneasiness of students and parameters cardio and respiratory systems has been shown. As a result of experiment the positive increase in an index of intensity and a negative self-estimation at students with a stable mental condition is observed, is especial before examination. On the contrary students with high indexes of emotional stability show negative correlation and increase in an index of an intense condition. It is shown, that the preceding an examination anxiety is typical not only for backward students, but also for advanced students with a low level itself opinions. The received data show serious changes psycho physiological parameters under influence of preceding examination uneasiness and can form the basis for carrying out of modern preventive actions.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ

Гусейнов Э.А.
АГАФКС, доц.

К числу условий успешной адаптации студентов к обучению в ВУЗе относят следующие. Во – первых, когда помощь поступившим организуется с первых дней пребывания их в ВУЗе. Во – вторых, когда в эту работу вовлекается весь вузовский коллектив (научно – педагогические работники, студенческие общественные организации, студенты старших курсов). В третьих, когда в работе строго учитываются индивидуальные особенности студентов (4).

К сказанному можно добавить, что рабочий день студента значительно уплотнен и в сумме аудиторными занятиями составляют 8–9 часов. Это превышает ежедневную занятость рабочих на производстве. Характерен следующий факт: студент, который получил первое место по идейно – политическому развитию и научно – технической грамотности, по экспериментальному развитию не получил ни одного балла. Исследования показали, что среди отлично успевающих студентов такое положение имеет массовый

характер. Это говорит об однородности их развития. Вероятно, нельзя переоценивать результаты этих исследований, но надо признать, что перегрузка студентов учебными заданиями оставляют у них свободного времени (1).

Стабильность учебных успехов – показатель устойчивости ориентации на высшее образование как способ жизненного самоопределения и соответствия школьной подготовки условиям в вузе. Для 80 % обследованных такой устойчивости и такого соответствия зафиксировать не удалось.

Систематическое проведение занятий по физической культуре на свежем воздухе укрепляет здоровье и физическую закалку, сокращает простудные заболевания, положительно сказывается на учебе студента. Анализ успеваемости студентов восьми ВУЗов показал, что при среднем ее уровне 89,25% у студентов – спортсменов успеваемость была 91,9%. В Московском институте стали и сплавов 31% студентов – спортсменов имели отличную и хорошую успеваемость, тогда как

среди остальных студентов такая же успеваемость была у 24,3%. Установлено эффективное воздействие системы физкультурно – оздоровительных и спортивных мероприятий на восстановительные процессы в организме студентов, на улучшение основных физических качеств и функционального состояния центральной нервной системы, ее пластичности, подвижности и силы нервных процессов, на совершенствование внимания, восприятия и памяти.

О влиянии общей физической подготовленности на умственную работоспособность, на устойчивость психических процессов и эмоциональной сферы свидетельствуют результаты обследования 4990 абитуриентов, студентов и выпускников Московского института инженеров железнодорожного транспорта. Выяснилось, что абитуриенты, занимавшиеся спортом, спокойно чувствовали себя в период конкурсных экзаменов, сумели лучше мобилизоваться в напряженный и ответственный момент и успешнее сдали экзамены. Среди них – более высокий процент поступивших в институт, нежели среди незанимавшихся физической культурой. Это подтверждалось и в результате наблюдения за 57 аспирантами

Московского института инженеров железнодорожного транспорта. Оказалось, что 2/3 из них в период обучения в институте занимались в спортивных секциях, хотя общее число студентов – спортсменов составляло менее 10% студентов.

Учась в аспирантуре, 55% опрошенных продолжали систематически заниматься спортом. На вопрос: «Считаете ли вы физическую культуру и спорт положительным фактором процесса обучения?» получено 95,9% положительных ответов, а занимающиеся в спортивных секциях не дали ни одного отрицательного ответа.

В других исследованиях показана низкая эффективность организации в ряде случаев режима дня, труда и отдыха студентов, отмечены факты малого пребывания их на свежем воздухе, значительных нервно – эмоциональных перегрузок во время сессии, особенно первокурсников, указывается на необходимость активизации отдыха студентов с использованием различных видов физических упражнений.

Исследования, проведенные в Белорусском институте народного хозяйства, показали, что суточная двигательная активность студен-

тов недостаточная и составила в среднем не более 70% от оптимального уровня. Двигательная активность зависит от расписаний занятий, индивидуальных планов и особенностей студентов, их состояния здоровья и физического развития, места жительства.

Занятия физическими упражнениями (проводимые по структуре: упражнения на внимание – 5 минут, общеразвивающие – 10, подвижные и спортивные игры – 25, дыхательные упражнения – 5 минут) способствовали улучшению самочувствия, активности, настроения, сохранению бодрости и повышению умственной работоспособности студентов, улучшению их успеваемости.

В нашем исследовании в результате анкетирования студенты из числа наших респондентов показали следующие формы поведения в результате неудачи, а также основные причины, меняющие их отношение к учебной деятельности:

1. Стараюсь забыть неудачу и не вспоминать.

2. Пытаюсь вместе с однокурсниками обсудить результаты учебной деятельности, найти пути исправления неудачи.

3. Анализирую про себя результаты учебной деятельности, пы-

таюсь найти причины неудачи, возможные пути их исправления, пытаюсь работать над своим совершенствованием.

4. Чем больше встречаюсь с неудачами в учебной деятельности, тем больше прихожу к выводу, о том, что мой выбор специальности неверен, пропадает интерес к учебе, меняется отношение к самому себе.

5. Попадая в ситуацию неудачи, я остаюсь беспомощным, даже хочу бросить учебу.

Важно также отметить значимость знаний о мотивации в управленческой деятельности руководства ВУЗа, заинтересованной в повышении качества обучения своих студентов, их полной отдаче занятиям. Отношение же к успеху в учебной деятельности также не ординарно влияет на поведение студентов. Понимание и применение на практике системы мотивации своих студентов приведет не только к общему повышению эффективности организации, но и к удовлетворенности учебой самих студентов, улучшению психологического климата, общей настройкой коллектива.

Как показал психологический анализ результатов анкетирования, студенты, имеющие на начальной стадии учебы (I курс)

успех в учебной деятельности и в отношении с сокурсниками неординарно проявляли отношения своего «Я» к этому фактору. Так, например 27% студентов после успешной сдачи сессии перестали заниматься, откладывали все на потом, не занимались. В результате успешность, посещаемость падала, а в конечном итоге пропал интерес к учебе. Конечно же, есть студенты, которые адекватней к своей учебной деятельности, достигая успеха в учебе, они еще серьезней, вникают в основы изучаемых предметов и улучшают свои знания, включая весь свой умственный потенциал. Они составляют 49% опрошенных студентов. 3% студентов считают, что успех и неудача в учебной деятельности никак не влияют на их отношение к учебе, они так говорят: «Сегодня я получил пять, завтра я могу получить 3, самое главное, чтобы я хорошо знал практическую сторону своей специальности» (7).

21% студентов участвующих в эксперименте утверждают, что понижение их успеваемости произошло по вине преподавателей, которые понизили их оценки, не на уровне преподносили предмет, и на основании этого у них пропал интерес к учебе. Фактор влияния

личности преподавателя, его педагогические способности, умения общаться со студентами, правильно выбирать методику проведения занятий, никак нельзя исключат из числа психологических особенностей предмета нашего исследования.

И как следствие, опять же, все это приводит к изменению производительности самой организации. Грамотный руководитель ВУЗа (ректор, проректор по учебной части, деканы, заведующие кафедрами и т.д.) должен четко знать, что не все преподаватели и студенты мотивированы одинаково. Поэтому он должен точно распознавать актуальные мотивы каждого из своих сотрудников и стараться по возможности удовлетворить потребности каждого. Итак, сфера применения знаний по мотивации студентов очень обширна. А результат от практического применения этих знаний действительно огромен в различных областях учебной деятельности студентов. Мы считаем, что изучения в области мотивации учебной деятельности, самооценки студента будут продолжены в исследованиях современных психологов, так как актуальность этой темы очевидна и практически значима.

Представленные данные и практический опыт свидетельствуют о том, что успех и неудача могут вызывать как позитивные, так и негативные изменения. Естественно, что наибольший практический интерес представляют негативные изменения, поскольку, в конечном счете, они сказываются на снижении результативности учебной деятельности студентов или на развитии выученной беспомощности, которая для некоторых студентов может завершиться депрессией. Успех, хотя и реже, но также может вызвать негативные изменения, требующие коррекции. Существуют два взаимодополняющих подхода противодействия негативным эффектам успеха и неудачи. Первый из них заблаговременная и систематическая подготовка студента, направленная на выработку внутренних ресурсов, помогающих уменьшению негативных изменений, вызываемых успехом и неудачей в процессе обучения. Например, такая подготовка является частью общей психологической подготовки спортсмена, поскольку она проводится «вообще», независимо от конкретных соревнований по отношению к возможному успеху и неудаче (3, 4, 5). Это может быть организация

процесса обучения на основе индивидуальных форм достижения, специальные семинары и тренинги развития личности студента и специализированные тренинги развития адаптивного стиля атрибуции у молодежи. Второй подход – оперативная нейтрализация негативных последствий успеха и неудачи в учебной деятельности. Являясь частью воспитания, а в специальных случаях составляющей психологической подготовки или целенаправленной коррекции личности студента, заблаговременная подготовка к преодолению влияния успеха и неудачи направлена на формирование у студента устойчивых качеств личности и овладение им специальными приемами и методами регуляции, которые могут применяться в ситуации реального успеха и неудачи. Какие же конкретно качества личности студента являются благоприятными для уменьшения негативного влияния успеха и неудачи? Очевидно, такие, которые соответствуют специфике их воздействия.

Организация процесса обучения в ВУЗе на основе таких норм требует глубокой индивидуализации работы педагога и тренера с каждым студентом. И в первую

очередь это касается индивидуального дозирования трудности каждодневных задач, которые, во-первых, должны ставиться перед каждым студентом так, чтобы они строго соответствовали или были чуть-чуть выше уровня его возможностей на данный момент, во-вторых, должны предоставлять некоторую самостоятельность (не выходя за рамки учебной программы) в выборе уровня трудности. Студент должен не только знать, какую задачу и какого уровня трудности ставит перед ним педагог, но и «признать» ее как свою. Легче всего внутреннее признание задачи и ее уровня трудности происходит, если он сам «выбирает» ее. Главное, что достигается использованием педагогического приема «выбора» задачи, – многократное повышение у студента личной ответственности за ее решение. Искусство педагога и психолога ВУЗа в данном случае заключается в создании «атмосферы причастности» каждого студента к процессу планирования подготовки и обучения. Важное значение в рассматриваемой системе воздействий имеет правильная оценка педагогом достижений студента.

По данным психологических исследователей лишь незначительная часть студентов подрост-

ков (от 2,1% до 4,7%) не испытывает затруднений в процессе обучения. Причины этих трудностей сами студенты в первую очередь видят в самих себе, в собственных качествах – слабой памяти, недостаточном внимании, неумении думать и т. д., а также в отсутствии воли, трудолюбия. Интересно, что и педагоги в слабой успеваемости обвиняют в первую очередь студентов, отмечая их недобросовестность, лень, безответственность. Кроме того, помимо мотивационных причин неуспеваемости студентов педагоги называют и отсутствие способностей к обучению, то есть познавательный фактор. К психологическим причинам отсутствия способностей к обучению относят недостатки познавательной деятельности, а именно – несформированность приемов учебной деятельности, недостатки развития психических и неадекватное использование студентом своих природных особенностей.

Причины неуспеваемости чрезвычайно разнообразны, но эффект ее один: трудности в обучении деморализуют студента и пагубно отражаются на его личности. Не добиваясь нужного эффекта, он приобретает опыт беспомощности; испытав неудачу в решении одной задачи, он может и осталь-

ные воспринимать как непосильные. Следовательно, падает интерес к учению, возникает нежелание учиться. Именно поэтому неуспеваемость является вечной проблемой, главной болезнью высшей школы. Решение этой проблемы и является целью индивидуального подхода.

В высшей школе принцип индивидуального подхода может быть реализован в форме индивидуализации и дифференциации. Можно выделить два разных критерия, которые лежат в основе индивидуализации: 1) ориентация на уровень достижений студента и 2) ориентация на процессуальные особенности его учебной деятельности.

Определить уровень достижений, то есть успехи студента в разных предметах, несложно. Привычно для педагога и учитывать их в работе со студентом, ориентироваться на усвоенные им знания и умения и зависящие от них возможности дальнейшего продвижения. Учитывать уровни развития студентов и приспособлять к ним обучение – это наиболее часто встречающийся вид индивидуального подхода. Осуществлять его можно разными способами, но чаще всего учитель выбирает индивидуализацию заданий (5, 6, 7).

Итак, исследованием было

установлено, что существуют четко выраженная закономерная характеристика влияния успеха и неудачи на учебный процесс. Эти феномены выступают совокупной причиной активности личности студента в период обучения, однако они сами, в свою очередь, как показал анализ, испытывают серьезное влияние фактора условий организации учебного процесса и в этой связи сила воздействия успеха и неудачи на учебный процесс у студентов разных курсов и ВУЗов разные.

В целом исследование позволило рассмотреть и выявить психологические особенности влияния успеха и неудачи на учебную деятельность студентов. Было обнаружено, что успех и неудача влияют как на индивидуальные качества личности студентов, так и на учебную деятельность студентов. Так, студенты отлично и хорошо сдавшие сессию реалистичнее, относятся к своим индивидуальным возможностям и не теряют интереса к учебной деятельности, а студенты, сдавшие сессию на удовлетворительно или те у которых остались задолжности по тому или иному предмету, те, что разочарованы в выборе специальности, у них пропадает интерес к учебному процессу, в

большинстве случаев более внушаемы, менее решительны в действиях, более склонны оценивать вещи в целом, не вдаваясь во внутренние ее частности. Вследствие большей эмоциональной неустойчивости из – за неудач в обучении они больше внимания обращают на личную сторону происходящего, чем на объективную сторону учебной деятельности, происходящих событий. Оценка своих возможностей представителями этой половины исследуемого контингента студентов нереально завышена, так как желание показать себя перед окружающими преобладает над реальным восприятием текущих событий. С данной категорией студентов необходимо проводить дополнительную работу, ссылаясь на их индивидуальные возможности, для большего и их приобщения к процессу обучения.

Следует также отметить, что, совершенствуя в дальнейшем методику изучения психологически обоснованных факторов – успеха

и неудачи, влияющих на учебную деятельность и процесс формирования личности студентов, проявления уровня притязаний, мотиваций и самооценки можно разработать различные способы правильного оценивания и отношения к своим успехам и неудачам со стороны студентов, формированию общей оптимальной мотивации обучения (7).

Как показали результаты наших исследований, в целом влияние успеха и неудачи на учебную деятельность и формирование личности студентов имеет свое потенциальное различие. Психологам и в дальнейшем необходимо изучать психологические особенности психики обучаемых с помощью современных научных методов, показать общее и особенное в психике студентов, предложить обществу оптимальные пути применения их творческого потенциала. В меру своих возможностей наше исследование вносит свою лепту в решение данной

Литература:

проблемы.

1. Акимова М.К., Козлова В.Т. Индивидуальность учащихся и индивидуальный подход. – М.: Знание, 1992.

2. Арестова О.Н. Мотивация

мыслительной деятельности в условиях компьютерного психологического эксперимента. Автореф. дисс... канд. психол. наук. М., 1988. – 23 с.

3. Батулин Н.А. Влияние успеха

и неудачи на функциональное состояние человека. – Вопросы психологии. 1984, №5. Москва, с.131-136.

4. Батулин Н.А. Психология успеха и неудачи, Челябинск, 1999

5. Байрамов А.С. Психологические этюды. Баку, 1989. – 219 с.

6. Гусейнов Э.А., Психологи-

ческие особенности формирования личности студента, Махачкала, ДГУ, 2006, 55 с.

7. Гусейнов Э.А., Исследование личности студента в процессе обучения //Актуальные проблемы психологии, педагогики и общественных наук, выпуск 1, часть 1, Москва, РГСУ, 2006, с. 223-226.

ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNDƏ TƏLİM PROSESİNİN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİNİN TƏDQIQI

Tələbələrin təlimi çoxtərəfli və çox aspektli prosesdir. Tələbələrin şəxsiyyətinin formalaşması, müvəffəqiyyət və uğursuzluğun tələbələrin təliminə təsiri baxımından bu problemin öyrənilməsi aktual məsələdir və psixoloji nöqteyi nəzərdən məqsədəuyğundur. Müvəffəqiyyət və uğursuzluq psixoloji iqlimə, tələbələrin psixoloji vəziyyətlərinə, onların tədris fəaliyyətinə, ümumi və ayrı-ayrılıqda hər bir fənnə olan münasibətlərinə təsir edir.

THE INVESTIGATION OF PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING TO THE EDUCATION OF STUDENTS AT HIGH SCHOOLS

The training of students is multilateral and multiaspective process. The learning of this problem is very actual from the point of view of formation of students' personality, the success and failure of students, influencing to their training. And it is very advisable from psychological point of view. Success and failure influence to the atmosphere of psychological failure, students' psychological conditions and their training activity as weu.

They also influence to the common and individual relation for each

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNDƏ VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİNƏ KLASSİK YANAŞMALAR

Cəfəri Qənbəri Həsən
BDU-nun aspirantı

subject.

Azərbaycan mədəniyyə-
tində, onun fəlsəfi gö-
rüşlərində, ədəbiyyatın-
da, incəsənətində və dini etiqa-
dında tərbiyə, o cümlədən, valideyn
himayəsindən məhrum olmuş
uşaqların tərbiyəsi haqqında zən-
gin fikirlər yaranıb. Bu fikirlərə
görə, uşaqların tərbiyəsinə bir çox
amillər: cins, yaş, fərdi xüsusiyyətlər
baxımından fərqli yanaşılmalıdır.
Tərbiyəyə belə fərqli yanaşmağın
səbəblərindən biri də uşağın vali-
deynlərindən birini itirməsi, yetim
qalmasıdır.

Doğrudan da, məsələnin ma-
hiyyətini geniş araşdıranda görü-
rük ki, valideyn himayəsindən
məhrum olmuş uşaqlar xasiyyətlə-
rinə, davranışına görə yaşidlərindən
fərqlənirlər. Başqa uşaqlara
deyilən sözü, verilən tapşırığı onlar
eyni cür qəbul etmirlər. Bu, əlbə-
tə, onların ailə problemlərindən,
ailənin natamamlığından, iqtisadi
çətinliklərindən, mənəvi yükündən
yaranan vəziyyətdir. Çünki vali-
deyn himayəsindən məhrum olmuş
uşaqlar başqa uşaqlar kimi tam

qayğı ilə əhatə olunmurlar. Daim
valideynlərdən hansısa birinin
(tədqiqatda atanın) yoxluğunu hiss
edir, bunun acısı ilə yaşayırlar.
Bununla yanaşı, onların dolanışq-
ları, ailə şəraiti, sosial təminatı da
başqalarının kimi deyil. Nəyəsə
görə kimdənsə asılıdırlar. Bu asılı-
lıq, çatışmazlıq onların xasiyyətini
dəyişdirir. Təbiətində olduğu kimi
inkişaf etməsinə mane olur. Nəti-
cədə onların başqa insanlara: qon-
şulara, oxuduğu məktəbdəki
müəllimlərə, şagirdlərə münasibəti
də başqa cür olur. Ona görə də
natamam ailələrdən olan uşaqlara
ayrıca, özünəməxsus pedaqoji
üsullarla yanaşmaq lazım gəlir. Bu
baxımdan, Azərbaycanın klassik
yanaşmalarında humanist fikirlər
çoxdur. Onların ən başlıcası –
«Quran» kitabındadır.

Bəli, valideyn himayəsindən
məhrum olmuş uşaqlara münasibət
haqqında ilk sistemli, əhatəli
yanaşmanı bizim müqəddəs dini
kitabımız «Qurani-Kərim»də görə
bilərik. Burada Allahın müqəddəs
kəlamları valideyn himayəsindən
məhrum olmuş uşaqlara münasi-

bət, onların malına-mülkünə qayğı haqqında dəyərli və ədalətli fikirlər söylənilir. «Əl-nisa (Qadınlar)» surəsində valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar haqqında bir çox ayələr vardır. Məsələn, 5-ci ayədə deyilir: «Allahın sizə dola-nışıq üçün bəxş etdiyi mallarınızı səfehlərə verməyin! Onları həmin maldan yedirdin, geyindirin və şirin dillə dindirin!» (5, s.64).

Biz həyatdan da görürük ki, valideynini (atasını) itirmiş uşağın var-dövlət sarıdan sıxıntısı daha çoxdur. Bu da başqa sıxıntılara səbəb olur. «Quran»da valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların malını-mülkünü idarə etmək üçün də qaydalar qoyulub: «Yetimlərin mallarını özlərinə verin! Onların pak [və saytal] mallarını [özünüzün] napak və [dəyərsiz mallarınız] ilə dəyişdirməyin! Onların mallarını öz mallarınızla [qatışdırıb] yeməyin! Ona görə ki, bu böyük bir günahdır (5, s. 64, 2-ci ayə)

Bilirik ki, tərbiyədə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlardan ötrü ayrıca üsullar yoxdur. Sadəcə olaraq, tərbiyə üsulları içərisindən ən yaxşısını, mərhəmətliyini, diqqətliyini, münasib olanını seçmək lazımdır. Tərbiyə haqqında Azərbaycanda ilk mükəmməl klassik nümunə Nəsi-

rəddin Tusinin «Əxlaqi-Nasiri» kitabıdır. N.Tusi bu kitabda tərbiyənin bir çox məsələlərini, o cümlədən, ailə tərbiyəsini, müəllimin uşaqlara tərbiyə verdiyi zaman gözləməli olduğu tələbləri izah edir: «Uşağı mehribanlıq və məhəbbət doğuran kəramətlərlə tərbiyə etmək lazımdır, xüsusilə, ağıla, şüura, idraka təsir edən başa salmaq yolu ilə: pul vermək, şirnikləndirmək, əsil-nəsəbə aid olan şeylərlə yox...Uşaqlarda xoşagələn bir hərəkət baş verdikdə onu tərifləyib həvəsləndirmək lazımdır, lakin əks halda da hər dəfə danlayıb başına vurmaq doğru deyildir» (6, s.157-158) valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların fərqli xarakterə malik olması xalqın müdrik klassiklərinin də diqqətindən yayınmamış, onların tərbiyəsində münasibət haqqında dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. Bu fikirlərdə daha çox diqqət yetirilən sahə, «Quran»da olduğu kimi, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara diqqət və qayğıdır. Ən çarəsiz insanlar da çətinə düşəndə özündən əvvəl, birinci növbədə, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qayğısını çəkmək lazım olduğunu bildirirlər. Azərbaycanın klassik şairlərindən bir çoxu, o cümlədən Nizami Gəncəvi bu

məsələnə əsərlərindən dəfələrlə diqqət mərkəzinə gətirmişdir. Nizami özünün qəhrəmanlarının dili ilə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qayğısına qalmaq lazım gəldiyini, onların malınamülkünə toxunmağın, dağıtmağın günah olduğuna padşahların, ixtiyar sahiblərinin diqqətinə çatdırılır. «Sırlar xəzinəsi» poemasında «Ədalət gözləmək üçün padşaha nəsihət» edəndə də bu fikirləri unutmur:

*«Əql şirin yuxuda sərxoş yatan
zamanda,
Sənin o tədbir gəmin suda batan
zamanda.
«Zəiflərin var-yoxu mənim
malımdır» deyən,
Yetimlərin malını zülm ilə alıb
yeyən,
Başlanarkən qiyamət günündə
haqq-hesaba,
Utanmaqdan başqa şey nə
taparsan cavaba?» (1, s. 51).*

Nizami Gəncəvi özünün məşhur «Sultan Səncər və qarı heka-yəti»ndə də bu mövzuya toxunur:

*«Rəiyyətə hər zaman kömək
etməli padşah,
Səndən xarlıqdır gələn bizə,
ol bundan agah.
Bir hünər deyil almaq yetimlərin
malını,
Buna mərdlik deməzlər, düşün*

işin dalını» (1, s. 58).

Azərbaycanın mədəniyyətində valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqları qorumaq Allaha xoş gedən iş sayılsa da belə uşaqların daha möhkəm böyüməsi barəsində də maraqlı fikirlər vardır. Əgər biz xalq pedaqogikasına nəzər yetirək bir çox məsələlərə, atalar sözlərinə, bayatılara da rast gələ bilərik. Məsələn, «Yetimin malını yeyənin gözünə ağ düşər», «Yetimin üzü bərk olar» və s. Bunları ümumiləşdirsək belə fikirlər söyləyə bilərik:

- uşağı nə qədər çox tənqid edərlərsə, bir o qədər ağılı artırmağın qayğısına qalar;
- uşaq nə qədər çox çətinliklə üz-üzə gələrsə o qədər çox çətinliyə qabil gəlməyi öyrənər;
- uşağın tərbiyəsi nə qədər ciddi qurularsa o qədər dözümlü olur;
- təriflənən uşaq özünü qiymətləndirməyi öyrənir;
- uşaq nə qədər təhlükəsiz böyüsə o qədər də özünəinamı olur.

Belə fikirləri çox sadalamaq olar. Azərbaycan tarixində bir çox görkəmli şəxsiyyətlər vardır ki, onların həyatı bizə pedaqoji nümunədir. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara hörmətlə yanaşdıqda, əsl-nəcabətinə görə qürur hissi tərbiyə edildikdə onlar atalı-analı uşaqlardan da yaxşı,

möhkəm insan kimi böyüyürlər. Çətinliklərə üstün gəlirlər. Başqalarının əldə edə bilmədiyi uğurlar əldə edirlər. Buna Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərindən biri – Şah İsmayıl Xətəinin həyatını nümunə göstərə bilərik.

Məlum olduğu kimi, Şah İsmayıl Xətəinin həyatı çox çətin olmuşdur. O, 1446-cı ildə Ərdəbilə Şeyx Heydərin ailəsində dünyaya gəlmişdir. 2 yaşında ikən kiçik İsmayıl atadan yetim qalmışdır. Ancaq bununla da iş bitmir. Bir çox illər İsmayıl ailəsi (2 qardaşı və anası) ilə düşmənləri (dayısı Sultan Yəqubun adamları) tərəfindən təqib olunduğu üçün qaçqın həyatı yaşayır. Atasının yaxın dostları daim onları qoruyur, düşmən əlinə keçməyə imkan vermirdilər, lakin 1486-cı ildə onlar həbs edilərək İstəxrifars qalasına salınırlar. 4 il 8 ay burada qaldıqdan sonra da onlar qaçqın kimi yaşamalı olurlar. Nəhayət, 1499-cu ildə İsmayıl öz yaxınlarının və xalqının azadlığı uğrunda mübarizəyə başlayır.

Belə çətin, yetimlik taleyi yaşamış insanın nəyə görə cəsəətli böyüməsi sual yaradan məsələdir. Pedaqoqlar tarixçilərin yazdıqlarına əsaslanaraq bu sualın cavabını birinci növbədə İsmayılın anasında tapırlar. Tarixçilərin yazdıqlarına görə İsmayılın anası həmişə ona

böyük hörmətlə, ehtiramla müraciət edərmiş. Heç vaxt böyük insanın oğlu olduğunu unutmağa qoymamış.

Səbəb təkcə bu deyildi. İsmayıl özünü yalnız öz ailəsinə, yaxınlarına aid etmirdi. O, öz xalqının mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə yaxından maraqlanırdı. Ş.İ.Xətəinin araşdırmaçılarından biri olan Ə.Məmmədov yazır: «Xətəi əsas etibarilə Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii irsilə tərbiyələnməmişdi və əsrlərdən bəri yaranan zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı ənənələri ilə yaxından bağlı olmuşdur. O, sələfləri olan Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Əvhədi Marağayi, İmadəddin Nəsimi və başqa bu kimi qüdrətli Azərbaycan şairlərini əsərlərini oxuyub öyrənmişdir» (7, s.14).

Aydın olur ki, uşağın tərbiyəsinə hörmət və diqqətlə yanaşdıqda onda özünə və başqalarına hörmət formalaşır. Özünə və başqalarına aid olanları qorumağı bacarır. Əksinə, ona qarşı haqsızlıq edildikdə, barışmaz olur, qisas almağa çalışır. Ona görə də Azərbaycanın böyük maarifpərvər xadimi Mirzə Fətəli Axundov XIX əsrin əvvəllərində həm İran, həm də Azərbaycanda uşaqlara münasibətdə İslam qaydalarını düzgün tətbiq etməyən müəllimlərə, onların istifadə etdik-

ləri təlim üsullarına qarşı çıxışlar edirdi. Xüsusən də o, uşaqlara fiziki cəza verməyin nə qədər pis iş olduğunu göstərirdi: «Uşaqların tərbiyəsində çubuq və şillə vurmaq, onların əxlaqını pozar, təbiətindəki fitri cövhərləri boğar, qorxaq və yalançı edir. İranda heç bir məktəb tapmazsan ki, onun səfeh məktəbdarının çubuq və fələqqəsi olmasın» (2, s. 54).

Çox şükürlər olsun ki, İran xalqı artıq İslam qaydalarıynan öz övladlarını böyüdür. Onların yüksək təhsil almaları üçün çalışır. Atalarını itirmiş uşaqlar da belə qayğı ilə əhatə olunublar. Onlar xüsusi məktəblərdə təhsil alırlar.

Məlum işdir ki, ailədə ata öldükdə övladın yükünü ana çəkir. Uşaqların bütün qayğıları onun üzərinə düşür. Bu yükü çəkmək, uşaqları tərbiyəli, savadlı böyütmək üçün ana özü də tərbiyəli və savadlı olmalıdır. Azərbaycanın daha bir maarifpərvərlərindən biri, Yusif Vəzir Çəmənizəminli hələ 100 il əvvəl bu məsələyə qayğı ilə yanaşırdı. Onu narahat edən məsələ azərbaycanlı qızların ailədə savadsız, hüquqsuz böyüməsi, bu üzdən də uşaqların tərbiyəsində çətinlik çəkmələri idi. Y.Çəmənizəminli ailədə ananın vəzifəsini belə izah edir: «Arvad övladının zəhmətini kişidən artıq çəkir. Arvadın təbii

vəzifəsi qanununca kişidən artıq ixtiyara malik olmasıdır ki, övladına tərbiyə və təlim verə bilsin... Uşaqları məktəbə yollamaması səbəbi də çox vaxt anaları olur» (3, s. 123).

Anaların elm, savad sahibi olması, Çəmənizəminliyə görə, bununla bitmir. Uşağın böyüməsində bu elm və savad çox işə yararır: «Ana kamil olsa, uşağı ölümə verməz. Yoxsa avam olub gündə balasını çöpçüyə, dua yazana, qeyri-yerlərə aparsa, əlbəttə, uşaq tələf olub gedər...Hərgah bu tərbiyə yaxşı oldu, uşaq gələcəkdə xoşbəxt olur, yaxşı olmasa, evdə tərbiyə görməmiş uşağı məktəb düzəldə bilmir. Çünki altı-yeddi yaşında uşaq gördüyünü götürür, məktəbə hazır gəlir» (3, s. 123).

Bizim də fikrimiz belədir ki, ailədə, anasının yanında yaxşı tərbiyə görmüş uşaq hər şeyi yaxşı dərk edir, müstəqil həyata hazır olur. Öz üzərinə düşən vəzifələri başa düşür. Özünü həyata hazırlamağı bacarır. Öz inkişafına qayğı ilə yanaşır, bilir ki, bu qayğıni çəkməkdə özü hamıdan çox cavabdehdir. Yetim uşaq düzgün tərbiyə olunduqda öhdəsinə düşən işi vicdanla, çalışqanlıqla yerinə yetirir. Başqa insanları öz taleyinə görə günahlandırmır. Yoldaşlarla münasibətlərini yaxşı qurur. Hamıya hörmətlə yanaşır, məktəbin

qaydalarını gözləyir. Beləliklə, onlar cəmiyyətə də qaynayıb-qarışır, onun layiqli üzvü olur.

Müasir Azərbaycan pedaqogikasının nümayəndəsi Hikmət Əlizadə uşağın valideyn himayəsindən məhrum olmasını «demoqrafik təsir» adlandırır. Ə.Əlizadə bu amilin tərbiyəyə zərərli təsirinin qarşısını almaq üçün yollar göstərir. «Valideyn himayəsindən məhrum olmuş, valideynləri boşanmış, oğulluğa, qızlığa götürülmüş uşaqlar eldə, obada, uşaq evində, məktəbdə özünəməxsus status kəsb edir, köklü psixoloji xüsusiyyətlərlə özlərinin həmyaşıdlarından seçilir» (4, s.72). H.Əlizadə bu sahədəki çatışmazlıqları onda görür ki, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında neqativ demoqrafik təsirlər psixologiyada və pedaqogi-

kada nisbətən ətraflı öyrənilsə də hələ sistemli qaydada araşdırılmayıb. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların internat məktəbləri şəraitində tərbiyəsinin demoqrafik problemlərinə kifayət qədər əhəmiyyət verilməyib.

Azərbaycanda olduğu kimi, İran İslam Respublikasında da demoqrafik problemlər vardır. Ancaq nə qədər bir-birinə yaxın olsa da hər ölkənin və hər ailənin xüsusiyyətləri başqadır. Bu fərq şagirdlərin yaşadıkları şəraitdən tutmuş, onların ailə tərbiyəsinə, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə qədər mövcuddur. Ona görə də, hesab edirik ki, şəhid ailələrdən olan uşaqlarla məktəblərdə bir sistem halında iş aparılırsa bunun nəticələri həm dövlət, həm də xalq üçün xeyirli olar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. IV cild. Nizami Gəncəvi. Bakı: Elm, 638 s.

2. Axundov M. F. Kəmalüddövlə məktubları. Bakı: Maarif, 1985, 199 s.

3. Cəmənzəminli Y.V. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1976, 141 s.

4. Əlizadə H. Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif, 1993, 232 s.

5. Qurani-Kərim. Tərcüməçi: Mirzə Rəsul İsmayılzadə. Beynəlxalq «Əl Huda» nəşriyyatı, Bakı, 2004, s.599.

6. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Elm, 1989, 235 s.

7. Xətai Ş. İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: ADN, 1975, 411 s.

**КЛАССИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ВОСПИТАНИЮ
ДЕТЕЙ-СИРОТ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЕ**

Статья посвящена классическому подходу к детям сиротам в Азербайджанской культуре, где анализируются религиозные мотивы, взятые из священного «Корана» поэтами и писателями.

Тут рассматриваются обычаи и традиции по отношению к детям – сиротам. В условия глобализации данная проблема приобретает особую значимость.

**THE CLASSICAL APPROACH TO THE UPBRINGING
OF THE CHILDREN – ORPHANS
BY THE AZERBAIJANIAN CULTURE**

This article is dedicated to the classical approach to the children – orphans in the Azerbaijanian culture, where being analyzed some religious motives, taken from the sacred “Koran” by some poets and wrighters.

Here is being revealed out the habits and traditions in the relations of the children – orphans, in the period of globalization this problem is acquiring a special content.

MƏŞQÇİ FƏALİYYƏTİNİN PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN VƏHDƏTİ

Abbasov E.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Məşqçi fəaliyyətinin sosial-psixoloji istiqamətlərinin tədqiqi üçün ilk növbədə idman komandasına rəhbərliyin psixoloji quruluşunu və məşqçinin vəzifələrini müəyyənləşdirmək gərəkdir. Çünki, idman komandası sosial təsisat olmaqla yanaşı özünəməxsus idarəedilmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu məqamları aydınlaşdırmaq üçün idarəetmənin psixoloji məsələlərinə diqqət yetirilməli, onun qanunauyğunluqları ayırd edilməlidir. Aparılmış tədqiqatlara nəzər saldıqda idarəetmə prosesinin psixoloji cəhətlərinin əsasən aşağıdakılardan ibarət olduğunu görürük:

1) idarə obyektinin dərk edilməsi (obyektin gələcək davranışının diaqnostika və proqnozlaşdırılması);

2) qərar qəbul edilməsi (idarə proqramı və icraçıları üçün proqramın hazırlanması);

3) qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsinin təşkili.

İdman komandası dərk etmə obyektini sayılır. İdarəetmə üçün bu növ kiçik qrupların inkişafı, fəaliyyəti, quruluşu qanunauyğunluqla-

rını, komandanın konkret problemlərini, onun başqa rəqib komandalarla müqayisədə, həmçinin yarış zamanı vəziyyətini bilmək çox vacibdir.

Dərketmənin məqsədi məşqçi şüurunda ideal, həmçinin, ideal modelə heç də uyğun olmayan aktual komanda modelinin yaranmasından ibarətdir. Bu iki modelin müqayisəsi komandanın necə inkişaf edəcəyi, onun məşq şəraitində və ya yarışlar zamanı özünü necə aparmağı barədə qabaqcadan xəbər verməyə zəmin yaradır. Bu, məşqçiyə vaxtında lazımı qərarlar qəbul edərək, hadisələrin gedişatına müdaxilə etməyə imkan verir.

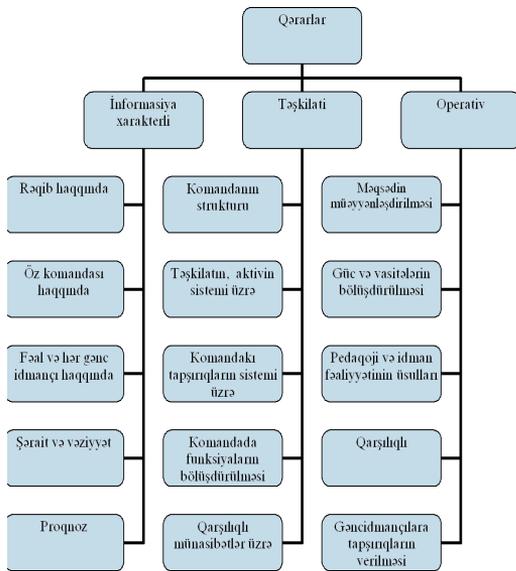
İdman komandasını öyrənmə metodları müxtəlifdir: qrup həyatının müxtəlif aspektlərini özündə əks etdirən psixoloji ədəbiyyatın (mütaliəsi) öyrənilməsi; komanda həyatının müxtəlif cəhətlərdən əhəmiyyət kəsb edən situasiyalarda birbaşa müşahidə olunması; idmançılarla söhbətlər aparılması; komandanın yarışlardakı çıxışlarının təhlili və s.

Məşqçinin fəaliyyətində pedaqoji məsələlər üzrə qərarların təs-

nifətini aşağıdakı sxemdə aydın görə bilərik.

Sxem 1.

*Məşqçinin fəaliyyətində
pedaqoji məsələlər üzrə
qərarların təsnifatı*

Sxemə nəzər saldıqda görünür ki, qərar qəbulu özündə komandanın vəziyyətini, hadisələrin gedişatını, müəyyən məqsədlərin qoyulmasını və tapşırıqların qısaca və dürüst ifadəsini əks etdirən informasiya hazırlığını tələb edir. Ardınca isə, mümkün olan qərarların axtarışını, müqayisəsini və qiymətləndirilməsini, nəhayət qərarın qəbul edilməsini və gələcək fəaliyyət proqramının tərtib edilməsini davam etdirmək zərurəti meydana

çıxır. Bunlar hamısı birlikdə idarəetmənin ən vacib funksiyalarından biri olan–planlaşdırılmaya daxildir.

Qərar qəbulu qarşıdakı fəaliyyətin proqram və ya planının tərkibi ilə nəticələnir (perspektiv-uzun, yaxın-operativ). Məşqçinin idarəçilik fəaliyyətinin növbəti prosesi-qəbul olunmuş qərar əsasında işlənmiş proqramın reallaşdırılmasıdır. Onun doğruluğu və həyata yararlığı komandanın konkret idman fəaliyyətində hər bir konkret tapşırıq üzrə–yarışda, məşqdə və kollektiv həyatda praktikada yoxlanılır. Məşqçi təkcə özünün deyil, başqalarının da fəaliyyətini təşkil edir. İcraçılar (komanda) qarşısında məqsəd və öhdəliklərin qoyulması;

Burada ilkin olaraq komandanın qarşısında məqsəd və vəzifələrin qoyulmasını araşdırmaq məqsəduygundur. Bu proseslə əlaqədar ümumkomanda tapşırıqları qrup və fərdi tapşırıqlara bölünür. Bundan əlavə hər bir tərkib, dəstə və ayrı-ayrı idmançılar üçün perspektiv, uzun və qısamüddətli tapşırıqlar müəyyən edilir. Məşqçinin komanda qarşısında qoyduğu məqsəd və tapşırıqlar dəqiq və düzgün, komanda üzvləri üçün anlaşılıq olmalı və hər bir kəs tərəfindən şəxsi məqsəd kimi qəbul edilməli-

dir. Düzgün qoyulmuş məqsəd aşağıdakı nəticələri verməlidir: məqsədə nail olmaqdan ötrü şəxsi istəyin yaranması; bu istəyə çatmaq üçün inam yaranması; şəxsi məsuliyyətin dərk edilməsi; komanda naminə öz fərdi bacarığının sərf edilməsi zərurətinin anlaşılması.

Təbii ki, iclasların keçirilməsi məqsəd qoyuluşunun ən geniş yayılmış vasitəsidir. Onun effektivliyi ən çox belə iclasa rəhbərlik üslubundan asılıdır. Məqsəd və tapşırıqların düzgün anlaşılması üçün ən əlverişli şərait-demokratik rəhbərlik üslubu zamanı mümkün olan azad yaradıcılıq, diskussiya şəraitidir. Burada təlimat vermə də mühüm rola malikdir.

Təlimat vermə—bu və ya digər vəziyyətdə necə hərəkət etmə qaydaları haqqında göstərişlər vermək deməkdir. İstənilən informasiya seçim üçün əsas meyardır. Lakin yarış vəziyyətində elə hallar olur ki, o azlıq edir. Bu zaman göstəriş vermə öz vacibliyini büruzə verir. Bu zaman gələcək oyunlarda istifadə olunacağı nəzərdə tutulan taktikalar simvolik formada deyil, idmançıların yarış şəraitinə yaxın olan real bir fəaliyyət formasında məşq etdirilir.

Məşqçi seçimi güclü, mütəşəkkil və mehriban idman kollektivi-

nin yaradılmasında ən prioritet məsələlərdən biridir. Qeyd olunmalıdır ki, idman komandasının uğurları əsasən məşqçinin rəhbərlik üslubuna əsaslanır. Baxış dairəsi, bilik səviyyəsi, təcrübə bacarığı, nüfuz, idmana sevgi, idmançının psixologiyasını bilmək, özünü-tənqid və özünü-tərbiyə-bütün bunlar məşqçinin timsalında cəmləşən keyfiyyətlərdir. Bu keyfiyyətlərə malik olmayan məşqçi isə, hətta öz işinin yaxşı bilicisi olsa belə, əsl məşqçi adını qazana bilməz.

Özünün xüsusi bilikləri və qabiliyyətləri ilə yanaşı məşqçinin şəxsiyyətin və idman kollektivinin psixologiyasını dərinlən bilməsi, yetirmələrinin daxili aləmini başa düşməsi çox əhəmiyyətlidir. Məşqçinin rəhbərlik etməsinin keyfiyyət dərəcəsi hər bir idmançının partnyoru və rəqiblə münasibətlər zamanı onun psixoloji xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək bacarığından, uğursuzluğa və ya konfliktlərə aparan səbəblərin vaxtında və düzgün surətdə aradan qaldırılmasının öhdəsindən gəlməyindədir.

Hazırkı dövrdə bədən tərbiyəsi və idman şəxsiyyətin formalaşmasının mükəmməl vasitəsinə, məşqçilərin və idmançıların müntəzəm yaradıcılıq sahəsinə çevrilmişdir. Həmin yaradıcılıq fiziki və psixoloji mərhələlərə bölünür. Məşqçi

yaradıcılığının əsası onun məşqlərin yeni texnikasını, taktikasını və metodikasını yaratmaq bacarığındadır. Məşqlər dövründə məşqçi riyaziyyatçı və psixoloq kimi, arxitektör və komandanın memarı kimi çıxış edir.

Məşqçi fəaliyyəti sistemində görülən işlər düşünülmüş və planlı surətdə həyata keçirilməlidir. O, bir rəhbər kimi həm öz fəaliyyətini, həm də yetirmələrinin fəaliyyətini planlaşdırmalı, hər bir tərbiyə etdiyi idmançını şəxsiyyət kimi formalaşdırmağı bacarmalıdır. Şübhəsiz ki, bu zaman məşqçidən konkret biliklərə və təcrübəyə malik olması tələb olunur. Əgər bu bilik və qabiliyyətlər yoxdursa, belə məşqçilərin əksəriyyəti idmançı ustalığının guya artırılması üçün bir çox metodlardan istifadə etməyə çalışacaqlar. Məlumdur ki, məqsədyönlü olmayan belə fəaliyyət, yəni kortəbii fəaliyyət külli miqdarda səhvlər və uğursuzluqlarla nəticələ-nəcəkdir. Düzdür, istər pedaqoji, istərsə də psixoloji nəzəriyyə praktikada baş verə bilən hər bir konkret hal üçün məlumat verə bilməz, amma pedaqoji vasitələr və psixoloji biliklərə malik məşqçi konkret vəziyyətlərdə gərginliyin aradan qaldırılması üçün ən optimal variantların tapılmasını və tətbiq edilməsinin öhdəsindən gələ

bilər. Onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, təlim-tərbiyə prosesinin nailiyyətləri yalnız məşqçinin bilik və bacarığından asılıdır. Məşqçi yetirmələrinə öz şəxsiyyəti, həyata baxışı, əməyə, adamlara olan münasibəti ilə təsir göstərir. Təsadüfi deyil ki, yeniyetmə idmançılar bir çox xüsusiyyətləri demək olar ki, hər gün ünsiyyətdə olduqları məşqçilərindən əxz edirlər. Məhz ona görə də məşqçilər fəaliyyəti vaxtı kollektiv üzvləri tərəfindən həm «məşqçi-ata», həm «məşqçi-böyük qardaş», həm də «məşqçi-maq» ləqəbləri ilə qəbul edirlər. Lakin kollektivə rəhbərlik zamanı bu mümkün rollardan məşqçi hansını yerinə yetirir? Fikrimcə əksər hallarda bu onun şəxsiyyətindən asılı olur. Ancaq rəhbərlik etdiyi qrupun xüsusiyyətlərinin də nəzərə alınması burada heç də az əhəmiyyətli deyil.

Məşqçinin fəaliyyətində onun tətbiq etdiyi metodların yetirmələri tərəfindən qavranılması, tapşırıqlarının düşünülmüş surətdə yerinə yetirilməsi bütövlüklə məşqçinin şəxsiyyətindən, onun dünyagörüşündən, səmimiyyətindən, öz işinə inamından, uşaqların talelərinə biganə qalmamasından asılıdır.

Öz şəxsi keyfiyyətləri ilə özünə böyük nüfuz, hörmət qazanmış məşqçi-tərbiyəçi üzvləri arasında

mehriban qarşılıqlı münasibətləri olan güclü kollektiv yaratmağa qadir olar. Belə məşqçi daha çox, daha uzunmüddətli nailiyyətlər əldə edər, nəinki təkcə metodlar və quru metodika ilə kifayənlənən məşqçi. Yalnız məşqçinin bilik və bacarığının sintezi, şəxsi alicənablıq orijinal yaradıcılığa gətirib çıxarar.

Müasir idmanda elmi yenilikləri, texnologiyanı tətbiq etməklə geniş informasiya bazası yaratmaq, aparıcı idman kollektivlərinin metod və taktikalarından bəhrələnmək imkanları mümkündür. Əldə olunmuş elmi yeniliklər məşqçilərin iş prosesində bir çox imkanlar yaratmaqla bərabər, onların qarşısında başqa tələblər də qoyur. İlk növbədə məşqçi onsuz müasir həyatımızı təsəvvür edə bilmədiyimiz İnternet xidmətlərindən maksimum istifadə edə bilərək aparıcı idman klublarından öyrənməli, artıq sınaqdan çıxmış metod və vasitələrindən istifadə edərək onları milli psixologiyamıza uyğunlaşdıraraq gündəlik işində tətbiq etməlidir. Digər tərəfdən, əgər sən kimdənsə öyrənirsənsə, demək səndən də öyrənəcəklər, sənin də taktikalarını biləcəklər və sənə qarşı oyunlarda tətbiq olunan vasitələr planlı şəkildə həyata keçirəcəkdir. Ona görə də məşqçinin

novatorluğu, daim yaradıcılıqla məşğul olması müasir idmanın ən başlıca tələblərindən birinə çevrilmişdir.

Bir çox sahələrdə qloballaşma müşahidə olunduğu kimi idman sahəsində də bu faktor özünü göstərir. Artıq milli komandalarımızda legionerlərin oynaması, idman kollektivlərimizə xarici məşqçilərin dəvət olunması heç kəsdə təəccüb doğurmur. Müxtəlif millətlərə, din və təqibətlərə, irqlərə, dillərə və milli xüsusiyyətlərə, adət-ənənəyə mənsub insanların bir kollektivdə olması əsas koordinator olan məşqçi qarşısında bir çox çətinliklər yaradır. Az hallar olmayıb ki, legioner tərəfindən nümayiş etdirilən hər hansı bir hərəkət komanda yoldaşları və azərkeşlər tərəfindən təhqiramız bir hərəkət kimi qarşılıq. Ona görə də dəvət olunan legionerin mənsub olduğu millətin adət-ənənəsini öyrənmək və eyni zamanda yerli adətləri xaricilərə başa salmaq məşqçi üzərinə əlavə vəzifələr qoyur ki, həmin işlərin öhdəsindən təmkinlə, soyuqqanlıqla gəlmək məşqçinin borcudur.

Yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi məşqçinin fəaliyyətində o bir çox vəzifələrin icrası kimi çıxış edir. Bütün bu vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün mü-

badiləsiz deməli ki, məşqçi öz işinin bir pedaqoq kimi bilicisi olmaqla bərabər psixoloji xüsusiyyətləri də özündə cəm etməlidir. Onun fiziki keyfiyyətləri ilə psixoloji keyfiyyətləri vəhdət təşkil etməlidir. Yalnız bu halda məşqçi komandada əlverişli psixoloji iqlim yaradır. Reallıqdan yanaşsaq bu gün bizim idman kollektivlərində belə keyfiyyətlərə malik məşqçilər azlıq təşkil edirlər. Məhz bu səbəbdən də məşqçi fəaliyyətin sosial-psixoloji təhlili, onun elmi cəhətdən araşdırılması vacibdir.

İstənilən tədbir məşqçidən onun təşkilini tələb edir. Bu funksiya bütün idarəçilik prosesini əhatə edir. Məşqlər də, yarışlara getmək də, komanda iclasları da, ümumiliklə onun bütün həyatı, gedişatı öz təşkilini tələb edir. Bu zaman bu və ya digər məsələnin həlli təşkilatı funksiyaların reallaşdırılmasının müxtəlif vasitələrini tələb edir.

Konkret operativ və təcili situasiyalarda – yarışda, məşqdə – idman komandasının fəaliyyətinin təşkili bütün idmançıların qüvvələrini səfərbərliyə alaraq, məkan-zaman koordinatlarında təyin etmək deməkdir; hər bir iştirakçı üçün onun yerini müəyyən etmək, hərəkətlərinin ardıcılığını təmin etmək, həmçinin qayda-qanun yaratmaqdır.

Beləliklə, təşkilətmə – idmançıların bacarıq, məkan və zaman xarakteristikasına əsasən qüvvələrinin qaydaya salınmasına deyilir.

Komandada ünsiyyətin optimistləşdirilməsi məşqçidən qrup tapşırıqlarının mənasının düzgün başa düşülməsini tələb edir – onlar partnyorlara rəqabət və ya birgə əməkdaşlıq aşılayır.

Məşqçi şəxsiyyətinin idman komandasının fəaliyyətinin effektivliyinə, mütəşəkkilliyinə və psixoloji mühitinə təsiri, heç bir şübhə doğurmur. Lakin maraqlısı budur ki, bu proses necə baş verir? Məsələn, elə hallar məlumdur ki, hər hansı bir məşqçinin komandadan gedişi orada hər şeyi dəyişib. Həmin komandadan xüsusi psixoloji atmosfer yoxa çıxaraq qarşılıqlı münasibətlər dəyişib, ziddiyyətlər çoxalıb, bir çox idmançılara isə məşq etmək belə maraqsız olub. Lakin əks hallar da məlumdur ki, yeni məşqçinin gəlişi ilə komandanın ab-havası dəyişib, yeniləşib, hərçənd ki, burada məşq metodları əvvəlkilərdən heç nə ilə fərqlənməyib. Təbii ki, belə bir sual ortaya çıxır: yaxşı məşqçi görəsən yaxşı rəhbərdirmi? Belə bir fərziyyə irəli sürülür ki, yaxşı rəhbər heç də həmişə yaxşı məşqçi və ya yaxşı məşqçi heç də həmişə yaxşı rəhbər demək deyil. Lakin təəssüflər ol-

sun ki, bu baxımdan məşqçi şəxsiyyəti kifayət qədər öyrənilməyib. Adətən, məşqçinin psixoloji xüsusiyyətlərindən danışarkən, onun pedaqoji sahəyə aid edilən təşkilatçılıq (dərkətmə, kommunikativlik, konstruktivlik) bacarığı da vurğulanır.

Hər bir rəhbər işçidən rəhbərlik prosesi zamanı ideya–siyasi cəhətdən yetkinlik, yüksək mənəvi keyfiyyətlər, peşə kompetentliyi, pedaqoji xüsusiyyətlər nümayiş etdirmək tələb olunur. Cəmiyyət tərəfindən şərait yaradılan təşkilati potensialın reallaşması isə rəhbərin real sosial qrup çərçivəsində, yəni onun başqalarına və özünə qarşı münasibətlər sistemində baş verir. Beləliklə də, təşkilati potensial onun şəxsi keyfiyyətlərinə çevrilir ki, bunu da, adətən, təşkilati bacarıq, təşkilatçılıq xüsusiyyəti adlandırırlar.

Sosial rol və sosial statusla yanaşı rəhbər işçi kollektivlə ünsiyyətdə şəxsi status da əldə edir. Şəxsi status isə davamlı sosial rollardan fərqlənən çoxsaylı dəyişkən və situativ şəxsiyyətlərə rollarda gerçəkləşir. Bütün bu rol müxtəlifliyi isə şəxsiyyətin Mən-konsepsiyasında birləşir. Özü haqqında düşünülmüş və tam təsəvvür yarıdan Mən-konsepsiyası birgə fəaliyyət və ünsiyyət zamanı formalaşır.

Buna görə də qrup tapşırıqlarının həlli və iştirakçıların qarşılıqlı münasibətləri rəhbərin Mən-konsepsiyası ilə sıx əlaqədə olurlar.

Avtoritar və ya demokratik rəhbərlik üslublarını özünəməxsus rollar kimi xarakterizə etmək olar. (daha dəqiq deyilsə, rəhbərlik üslubu müəyyən rolun oynanılmasını tələb edir).

Lakin rəhbərlik təkə bu üsullara aid edilə bilməz. O çox zaman vəziyyətdən də asılı olur. Çox ciddi rəhbərlik üslubu vəziyyət dəyişərkən məsələn, öz effektivliyini itirə bilər: Y.N.Yemelyanov rəhbərin belə mühüm Mən-konsepsiyalarını vəziyyətlə əlaqədar dəyişkən hesab edir, çünki onların konkret birləşdirilməsindən idarəçilik davranışının seçimi asılı olur:

a) qrup qarşısında qoyulan tapşırığın strukturu;

b) qrup üzvləri ilə qarşılıqlı münasibətlər;

j) vəzifə hüquqlarının həcmi

Buradan belə qənaət hasil olur ki, əgər qrup tapşırıqlarından, qarşılıqlı münasibətlərdən və sosial statusdan asılılıq varsa, rəhbərin şəxsi və rəsmi keyfiyyətlər siyahısı heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, iş təkə rəhbərin ayrı-ayrı şəxsi keyfiyyətlərilə bitmir, əsas odur ki, bunlar (şəxsi keyfiyyətlər) konkret

idarəçilik situasiyası ilə əlaqədar şəxsiyyət tərəfindən necə tətbiq olunurlar. Əgər idman komandasında yüksək mütəşəkkillik varsa, onun qarşısında dəqiq və düzgün tapşırıqlar qoyulubsa, məşqçi nüfuza malikdirsə, onda komanda belə məşqçidən düzgün qərarlar və

göstərişlər gözləyərək, həvəslə onun ardınca gedir. Lakin belə vəziyyətdə məşqçi passivlik göstərərək, idmançılarla yumşaq rəftar edib, diqqətini tapşırıqlara deyil, münasibətlərə yönəldərsə, o öz nüfuzunu itirmək təhlükəsi qarşısında qalır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya Bakı: Çinar-Çap. 2002

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial Psixologiya Bakı: Çinar-Çap. 2002

3. İsmayılov T, Məmmədova S. İdman Psixologiyası. Bakı: Maarif nəşr.,2002

4. Петровский А.В., Шпалинский В.В. Социальная психология коллектива. М.: 1978.

5. Деркач А.А., Исаев А.А. Педагогическое мастерство тренера М.: 1981.

6. Ильин Е.Л. Психология физического воспитания: СПб. 2000.

7. Кретти Брайент Дж. Психология в современном спорте. М.: 1978.

8. Психология. Учебник для ин-тов физич. Культ./ Под ред. Рудика П.А. М.: 1974.

9. Психология: Учеб. для ин-в физ. Культ./Под ред. Мельникова В.М. М.: 1987. 367с.

10. Психологическая подготовка спортсменов различных видов спорта к соревнованиям./ под ред. Рудик, Пуни, Худаков М.: 1968

11. Практикум по спортивной психологии под ред./ И.П. Волкова. СПб. 2000.

12. Саная М.В. Психологические особенности деятельности и личности тренера. М.:1997.

13. Ханин Ю.Л. Психология общения в спорте. ФиС, М.: 1980.

ЕДИНСТВО ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ПСИХИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕННОСТЕЙ В СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В этой статье раскрывается единство педагогических и психических направленностей в спортивной деятельности. Чрезвычайно актуальная в современных условиях проблема спортивной психологии способствует достижению больших спортивных успехов. Автор указывает, что психологические факторы, наряду с физической подготовкой должны непременно контролироваться как тренерами, так и командой в целом и отдельными спортсменами. Аббасов Э. основательно обосновывает свой тезис теоретическими выкладками, а также приводит убедительные практические доводы, особенно на примерах футбольной команды.

THE UNITY OF PEDAGOGICAL AND MENTAL DIRECTIONS IN SPORT ACTIVITY

In this article the unity pedagogical and mental directions in sports activity are opened/ Extremely actual in modern conditions the problem of sports psychology promotes achievement of the large sports successes/ The author specifies. That the psychological factors, along side with psysical preparation should by all means by supervised as the trainers so by a team as a whole and separate sportsmen.

Abbasov E. proves fully the thesis by the theoretical calculations and also results convincing practical reasons is special on examples of a football team.

A.BAKIXANOV SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞDIRILMASI HAQQINDA

Mobil Aslanlı Huntürk

BDU-nun dosenti, pedaqoji elmlər namizədi

Azərbaycan xalqının XIX əsr ictimai-pedaqoji fikir tarixində nadir simalardan biri kimi əlahiddə yer tutan A.Bakıxanov öz dövrünün ensiklopedik bi-likli, dərin zəkali bir şəxsiyyət olmuşdur. Fiziki tərbiyəyə, insanın ahəngdar in-kişafına, onun cismani sağlamlığına, harmonik gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Böyük maarifçi “Təhzi-bi-əxlaq” əsərindəki “Etidala riayət”, “Yaxşı işlərin fəziləti”, “Can sağlığının qazanılması” və s. adlı fəsillərində, habelə “Müşkatül-ənvər” (“Nurlar mənbəyi”) əsərində “Nəfsin qorunması” başlığı ilə yazdığı hekayətində insan sağlamlığının düşməni olan, onu mənəviyatca eybəcərləşdirib rüsvay edən şərəbin törətdiyi bəlalardan və digər naqis fəsadlar barədə geniş söz açır:

*O şərəbi istəmər ki, şər ab
olmuş ləqəbi,
Zatında bir fitnə vardır,
qarışdırır əsəbi.
Elə şərəb istəmər ki, etsin
cana bəd əsər,
Nəşəsindən qəm yaransın,
xumarından dərdi-sər.*

*Deyirlər ki, yüz xətəyə olar
daim mey bəis,
Ona görə ad vermişlər ona
“ümmül-xəbəis”.*
*Ağılsız baş şərəb qızışarsa bir
daha,
Bada gedər bir gün içrə hörmət,
ədəb və həyə.*
*Bu uğursuz nəfsin hökmü
qarışarsa hər işə,
Ağlasığmaz pislik olar insanlara
bir peşə (3, 141–142).*

A.Bakıxanov “Mişkatül-ənvər” (“Nurlar mənbəyi”) əsərindəki “Nəfsin qorunması” hekayətində şərəbi insan əxlaqına, mənəviyyətinə xələl gətirən, mənliyini heçə yendirərək el-oba arasında xar edən zərərli vərdiş adlandırır. Şair spirtli içkilərə qurşanan kəslərin, içkinin təsirindən xumarlanıb hüşyar olduğunu, şərəbin adamı abırsız hala salıb eybəcərləşdirdiyini, el içində rüsvay etdiyini, bundan müxtəlif mərəzlərin, naxoşluğun törəndiyini qeyd edir. O, millətin öv-ladlarına sərxoşluqdan daim uzaq olmağı tövsiyə edir. Şərəbi «şər ab» adlandı-rırdı. Onun müasiri, xalqımızın parlaq

ziyalısı M.F.Axundov isə, şərabın haram edilməsini, islam dininin misilsiz qanunlarından olduğunu israrlayırdı. Bakıxanovun əsl təbib, gözəl loğman kimi şərabın həm də konkret olaraq hansı fəsadlar törətdiyini də nəzərə çatdırır. Onun fikrincə, sağlamlığın qəddar düşməni olan şərab insanda, hər şeydən öncə, sinir sistemini aradan çıxararaq onu ağılsız, bir məxluq kimi rəzil sifətə salır. Şair həmin hekayətdə bir məzlun gəncin başına gələn hadisəni bütün təfəsilatı ilə oxucusuna çatdırır:

A.Bakıxanov “Mişkatül-əнвар” əsərində içkiyə meyl göstərən bir şəxsin gözəl, səviyyəli bir məclisdə şərabın təsirindən getdikcə meyxoş olub özün rüsvay etməsi ilə onun törətdiyi fitnə-fəsaddan söhbət açır. Fağır, ədəbli-ərkanlı həmin gənc eybəcər və biabırçı bir hala düşür ki, bütün məclis əhlini dəng edir, hamını naqis və düşük hərəkəti ilə bezdirir. Heç vaxt içki içməyən bu adam meylin təsirindən elə bir huşsuz hala düşür ki, şərəfsiz bir əy-yaş kimi ləyaqətsiz hərəkətlər edir:

*Şərab içib getdikcə çox,
sərxoşluğa düşdüm mən,
Ürəyimin ətəyi də çıxdı tədbir
əлиндən.
Hər isliyim çoxaldıqca açdı şərab
üzümü,*

*O sildikcə qəm tozunu,
çaşdırdım hər sözümü...
Yenə içdim, hey içdikcə içməyi
çox xoşladım,
Dilsiz idim, birdən-birə natiqliyə
başladım.
Elə bildim söz mümkün mənəm
qadir sultanı,
Söz düzməkdə təkcə mənəm öz
əsrimin Söhbəni (3,144).*

Şair göstərir ki, “ləqəbi şər ab kimi”, yəni “şər su” kimi tanınan bu mayenin tərkibində bir fitnə-fəsad yatır, odur ki, onu qəbul edərəkən həddən-ziyadə ehtiyatlı olmaq lazımdır.

El arasında belə bir fikir yayılıb ki, mey, yəni şərab yüz xətaya bais olur. Odur ki, şair bu zərb-məsəldən ustalıqla istifadə etməklə göstərir ki, insanı dost-düşmən yanında xar edən şəraba həddən ziyadə aludə olan kəslər öz-özlərinə bəri başdan qəbir qazan biveclərdir.

A.Bakıxanov belə bir nəticəyə gəlir ki, insan harada hansı şərəitdə olmasına baxmayaraq öz hisslərini cilovlamaqla nəfsinə sahib çıxmağı bacarmalıdır. Nəfs insan aqlının hökmdarı olmalıdır. Çünki nəfsdən çox bələlər törənə bilər. Dahi Füzulinin təbirincə desək, «Pəhləvan ol kimdir, kim nəfsin qətl eyləyər».

Abasqulu bəy insanın vüqarına, ləyaqətinə və şərəfinə xələl gətirir.

rən ünsürlərlə mübarizədə nəfsin gücünün rolunu xüsusi vurğulayır. Nəfsin tamaha güc gəlməsi insandan güclü xarakter, dəmir iradi səy və əzmkarlıq tələb edir. Şairə görə, insanlarda bir sıra əxlaqi cılızlığın, mənəvi düşkünlüyün, mənəvi kəsibliliğin törənmə səbəblərini onların iradə zəifliyində axtarmaq lazımdır. Aydın həqiqətdir ki, fiziki cəhətdən möhkəm, mətin və güclü şəxslər bu işin öhdəsindən daha asan gəlirlər. Odur ki, nəfsin qorunub saxlanması üçün hər bir kəsdən iradi güc və səy tələb edir. Beləliklə, insanın fiziki tərbiyəsi, fiziki yetkinliyi onun iradi tərbiyəsini şərtləndirən başlıca amillərdir. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, insanda baş verən qeyri-əxlaqi hərəkətlərin baş vermə səbəbləri, bilavasitə iradi cılızlıqla, xarakter zəifliyi ilə bağlıdır. Bu prosesdə insanın özünü ələ alma özünütənqid, özünəinam, özünəqiymət, özünənəzarət kimi özünütərbiyə vasitələrinin əxlaqi vərdiş kimi şüur və təfəkkürdə təzahürü başlıca məsələlərdəndir.

“Müşkatül-Ənvar”da həmin gəncin ətrafdakı kəsləri çərənləməkdən dəng etməsi, gah müvazinətini itirərək rəqsə qoşulması, badələrin sayını, ölçünü nizamlamağı bacarmaqda aciz olması əsərdə belə təsvir edilir:

*Xəyalımdan tamam çıxdı
sayıqlıq və ehtiyat,
Mey apardı iradəmi, düşməni
açdı qol-qanad.
Bu məsəli yaxşı demiş dünya
görmüş atalar,
Öz başını qorumağa sərxoş
nədən güc alar?
Mən yenə də başa çəkdim
bundan sonra neçə cam,
Sərxoşluğum rəqs etməyə verdi
bu dəm sərəncam.
Bu qaydadır sərxoşların rəqsə
meyli çox olur,
Çünki şərab təsirilə vüqar,
təmkin, yox olur.
Mən, elə ki, rəqs elədim lap
pozuldu əhvalım,
Nəyim vardı getdi əldən, itdi
ağlım, kamalım.
Sonra yenə başa çəkdim neçə
dolu badə mən,
Keflilikdən çərənlədim, tamam
getdim badə mən (2, 27–28)*

Şairin nəzərdə tutduğu nəfs məfhumu çox geniş anlayış kimi götürülmüşdür, onu tək cə yemək-icməyə şamil etmək düzgün deyildir. Lakin bu əsərdə şair insan xislətinə xas olan bütün qüsurların kökünü və mənbəyini nəfsi qorumaqda, şərabı çox qəbul etməkdə görür. Onun fikrincə, şərab insanların başına min bir fəlakət açır, təsadüfi deyildir ki, Bakıxa-

nov zatında fitnə olan meyi şeytan sidiyi kimi qələmə verilir. Şairin bu barədə dediyi bəzi misralarına diqqət yetirək:

“*Ki şeytan sidiyidir, haqdan gəlmiş bu xəbər...*”

Yaxud:

“*Min ixtilaf törədirlər meyin zikri üstündə...*” (3, 142).

Bu bir həqiqətdir ki, şərabi şadlanmaq, xoş ovqat gətirmək, əhval-ruhiyyəni yüksəltmək üçün içənlər də çoxdur. Elə əsl məsələ də məhz həmin ilk qədəhdən sonra başlayır. Azmı olub şərabi qətrə-qətrə dadaraq, sonra küpünə girib yatanlar?

Əsərdə qeyd edilir ki, ziyafətdəki abırlı zövq əhllərinin heysiyyətini təhqir edən həmin gənc, özünə çox həmdəm olan dost və tanışlarını kobud rəftarı, nalayiq davranışı ilə qəlbini sındıran həmin sərxoşun coşub hərzə-hərzə danışması qaba, əcayib hərəkəti içdiyi meyin qədərini, ölçüsünü bilməməyində idi. Şairin fikrincə, hər bir söz, əməl və işdə etidala riayət etmək əxlaqın başlıca şərtlərindəndir. Meyin sərxoşluğundan meymun halına düşən bu gənc, spirtin təsiri tədricən azalıb getdikcə peşmançılıq hissi keçirməyə başlayır:

*Hər yetənlə dalaşaraq söyüb
təhqir eylədim,
Yaraşmayan işlər gördüm,
cəfəngiyat söylədim.
Hərçənd ki, sözlərimdən bir az
oldum xəbərdar,
Lakin əldə deyil idi heç iradə,
ixtiyar.
İllər boyu sınađığım sadıq o can
dostları,
Candan əziz o səmimi və
mehriban dostları (3,145).*

Mötəbər mənbə və qaynaqlardan bəlli olduğu kimi, A.Bakıxanovun heç vaxt içki içməsinə baxmayaraq onun şərabi tərifməsi, habelə içkinin xeyri və şəri barədə düzgün mühakimələr yürütməsi istər-istəməz oxucuda təəccüb doğurur. Şairin şərablə bağlı fikir və mülahizələri, onun son dərəcə güclü müşahidə qabiliyyətinə malik olduğunu aydın göstərir.

Şairin fikrincə, şərab içməklə ona aludə olmaq arasında çox böyük fərq vardır. Şəraba aludəçiliyin sonu sərxoşluğa aparıb çıxarır. Sərxoş adamlarda isə şərabin təsirindən vüqar və təmkin yox olur, ağıl və kamal əldən gedir.

A.Bakıxanov əsərdə şərabin insanın başına açdığı müsibətlərdən söhbət açmaqla bərabər, şəraba meyli olan şəxslərə içdiyi vaxt artıq-əksik danışmağı da irad tutur,

sanki üzünü onlara tərəf çevirərək içkinin təsiri ilə qaba danışma- mağı, hər sözə, kəlməyə diqqət yetirməyi tövsiyə edir. Çünki bir qayda olaraq içməyi bacarmayan kəslər ardı-arası kəsilmədən məna- sız söhbətlər, bir sözlə, boşboğaz- lıq edirlər:

*Gah şadlandım, gah qəmləndim
bu yaramaz dil ilə,
Yarəb belə yaman dilim kaş
dibindən kəsilə!*

*Hər nə isə aqlım itib eyləmişəm
gör nələr*

*Yaraşmayan işlər tutub
törətmişəm fitnələr.*

*Heç özüm də bilməyirdim nədir
bunun səbəbi,*

*Gah ağlayır, gah gülürdüm,
xeyli küskün, əsəbi*

*Mən qüsməğa başladıqda halım
tamam pozuldu,*

*Huşsuz düşdüm cəsəd kimi,
dilim isə lal oldu (3,146).*

“Müşkatül-əнвар”da A.Bakı- xanov şərəbin təsirindən öz hərə- kət və davranışına nəzarət etməyi bacarmayan sərxoşların düşdüyü ağır vəziyyəti, psixoloji gərginliyi də düzgün qələmə almışdır. O, sərxoş insanın dili ilə düşdüüyü gülünc və- ziyyəti sanki gözümüz önündə canlandırır, şərəbin açdığı əcaib əməlləri bir-bir sadalayır. Bu iyrenc mənzərəni seyr edən hər bir oxucu

əsərdə təsvir edilən həmin sərxoş adamın davranışından, aqlını itirə- rək yaramaz işlər görməsindən, fitnələr törətməsindən, bir sözlə, sərsəmləmələrindən bir növ tərbiyə alır. Daha doğrusu, A.Bakıxanov bu xoşagəlməz mənzərəni qələmə almaqla öz oxucusunu tərbiyə edir, ona göstərir ki, sərxoş ada- mın aqibəti bax budur, o, insan- lara qəm-qüssədən, mənasız fikir- lərdən başqa heç nə gətirmir:

*Mey nəşəsi barəsində hər kəs
bir cür vurur laf,
Saf şərəbin xassəsində vardır
böyük ixtilaf.*

*Biri onda gəzir şafliq, fərəh,
hər cür xoş halət,
Bir başqası deyir: “Şərəb törədir
min fəlakət” (2, 25)*

Şair sərxoş adamdan danışar- kən bir məsələni də öz oxucularına çatdırır ki, bu da şərəbin, ümumiyyətlə, içkinin insan səhhətinə, onun mənəvi varlığına və iqtisadi duru- muna endirilən sarsıdıcı zərbədir. O, haqlı olaraq belə zəif karakterli insanı elin qınağından məzəmmət- ləyir və hədəfə gələn həmin adamın nəhayət öz naqis əməlindən peş- man olduğunu göstərir:

*Başağrısı sərsəmliyin eylənmişdi
məni xar,
Bu zavallı halı yalnız düşən bilər,
anlayar.*

*Ayıldıqda ətrafımda görmədim
bir dostumu,
Ar da getdi, pul da getdi,
şərabdakı kef dumu?!
Etibardan dəm vurmağa haq
verirmi bu halət?
Allahdan da, bəndədən mən
çəkirəm xəcalət (3, 146)*

A.Bakıxanov öz fikrini sübuta yetirmək üçün müxtəlif məzmunlu hekayə və lətifələrdən də geniş istifadə etmişdir. Şair maraqlı, ibrətamiz fikirlər söyləməklə nəticədə öz məqsədini daha qabarıq bürüzə verir. O, ilk hekayədə nəşələnmək üçün bazardan həb almış şəxsin birdən-birə dəyişərək “insanlıqdan” uzaqlaşmasını inandırıcı boyalarla təsvir edir və həmin hekayətin sonunda deyir:

*“Dedi: Aman, gör nə bəla
gətirdim öz başıma,
Hansı üzlə nəzər salım indi öz
tay-tuşuma?” (3, 150).*

Şair bir anlığa şərabın məstedici təsirindən xumarlanıb feyziyab olan kəslərin sonrakı aqibətinindən necə bədbəxt bir məxluqa çevriləcəyini bəri başdan xəbərdarlıq edir.

*Ey könül, sən ibrət götür öz
başına gələndən,
Başqası da ibrət alsın bu yol ilə
qoy səndən.*

*Mey məstliyi uzun sürməz,
davamı da azdır, az,
Ayılantək təsir qalmaz bir nəşəsi
duyulmaz... (3, 146)*

A.Bakıxanov gününü sərxoşluqla keçirən iradəsiz insanların ötəri kef çək-mələrini ağılsızlıq hesab edərək, onların cansağlıqları qayğısına qalıb faydalı, xeyirxah və nəcib işlərlə məşğul olmalarını daha məqbul sayır:

*Öz ömrünü sərxoşluqda
keçirərsə hər cahil,
Başağrısı bir an belə rahat
qoymaz, onu bil!
Xumarlanmış gözlərini açan
zaman yuxudan,
Görəcəkdir günəş çıxmış,
işqlənmiş bu cahan.*

Abasqulu ağa içkiyə qurşananların onun məstedici halından feyziyab olub ailəsi, dostları üçün bir ictimai bəlaya çevriləcəyini, həmin bihüşedici maddənin təsirindən özünə və ətrafdakılara xələl gətirəcəyini duyub onlara bu naqis əməli, ədəbsiz vərdişi tərkitməyi tövsiyə edir. Əksinə, bu bəd adəti dayandırmayacağı halda onların daha dəhşətli bəlalalarla üzləşəcəyini yada salır:

*Mey içəndən öyrənin hüşyarlığı,
Sərxoş olmaqdan ayıl, bəsdir
yetər! (3, 318)*

Mənbələrdə göstərilir ki, Bakıxanov Peterburqda olanda imperator birinci Nikolayın qonaqlıq məclisinə dəvət olunur. Çara və arvadına çatdırırlar ki, Qafqazdan gələn qonağın ömründə dilinə içki dəyməyib. İmperatorun arvadı qürurla söyləyir ki, mən Abbasqulu ağaya şərab içirdirəm. O, bir qədəh şərabi qızıl sini qoyur və özü gətirib Bakıxanova təqdim edir. Padşahın arvadının şərab təqdim etməsi üçün qonaq ən yüksək hörmət sayılmış. Abbasqulu ağa ayağa qalxıb qızıl sinidən qədəhi götürür və üzünü çar birinci Nikolaya tutaraq deyir:

– Ey mənim həşəmətli hökmdarım, siz deyirsiniz şərabi için, Allahım deyir içmə, hansınızın sözünə baxım?

Çox dindar olan çar birinci Nikolay bir anın içində:

– Əlbəttə, Allahın, – söyləyir.

Abasqulu ağa Bakıxanov əlindəki qədəhini təzədən qaytarıb padşah arvadının əlindəki qızıl siniyə qoyur. Padşah arvadı peşman halda qayıdıb yerində oturur (10,138).

Bütün ömrü boyu sağlam həyat tərzi keçirmiş Abbasqulu bəy nəinki müasirləri tərəfindən yüksək dəyərləndirilmiş, onun eyni zamanda bu problemin tətbiqi və təşviqi üçün əvəzsiz xidməti olmuşdur.

Böyük maarifçinin başdan-başa əxlaq tərbiyəsinə həsr olunmuş “Təhzibi-əxlaq” əsərində gəncləri pis və ləyaqətsiz əməllərdən uzaqlaşmağı, onları nəcib, xeyirxah, şərəfli işlərə xidmət etməyə çağırır. Onun əsərləri şəxsiyyətin bütövlüyü, vicdanlı, saf, ədalətli, prinsipial və cəmərd olması, bütün humanist əməllərə riayət etmə və elmə daim can atması, vətən uğrunda canından keçmək, zəhmətə qatlaşmaq, əqli və fiziki əməyə məhəbbət habelə gigiyena və sağlamlığa xidmət edən ibrətamiz fikirlərlə zənginləşdirir.

Ədibin ümumilikdə tərbiyə mövzusunun geniş və hərtərəfli əhatə edən həmin əsərində “Etidala riayət etmək haqqında”, “Yaxşı işlərin fəziləti haqqında”, “Rahatlıq əldə etmək haqqında”, “İşin faydaları haqqında” və s. fəsillərində sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması, fiziki sağlamlıq, iradə-mənəvi key-fiyyətlər, habelə fiziki tərbiyə motivləri ilə bağlı mühüm məsələlərə toxunulur.

A.Bakıxanovun “Təhzibi-əxlaq” əsərində “Etidala riayət”, “Yaxşı işlərin fəziləti”, “Can sağlığının qazanılması”, “Şöhrətin bəyanı” fəsilləri əxlaqi-etik normaların geniş və dəqiq şərhinə həsr olunmuşdur. Böyük maarifpərvər, əxlaqsünas filosof əxlaq nəzəriyyə-

sində “etidal” (orta hədd) prinsipi olduqca mühüm yer tutur. Şair təbiət və insan həyatından çoxlu faktlar gətirərək belə qənaətə gəlir ki, hər şeydə azlıq faydasız olduğu kimi, həddindən artıq yemək də onun səhhətini pozur və patoloji xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Nəbatatın yetişməsi rütubətə möhtacdır, lakin rütubət çox olarsa, onu çürüdür. Xəsislik pis xasiyyətdir, lakin həddindən artıq israfçılıq da pisdir.

Böyük ədib mənəvi xəzinəmizin dəyərli sərvətlərindən olan “Nəsihətnamə”ləri arasında insan səhhətinin möhkəmləndirilməsi, gümrəh bədənə, sağlam orqanlara, uzunömürlülüüyün əsas amillərini şərtləndirən vasitələrə və s. ilə bağlı çox qiymətli fikirlər çoxdur. O yaşamaq, həm də mənəli yaşamaq, səmərəli ömür başa vurmaq naminə, bir sözlə, yemək üçün yaşayanları deyil, yaşamaq üçün yeyənləri nəzərdə tutaraq bu işdə, hər şeydən öncə, iradəli olmağı tövsiyə edir. Şair göstərir ki, çox yeyib qarınqululuq etmək, insanın öz səhhətinə, sağlamlığına düşmən kəsilməsi deməkdir. Təbii ki, bu məsələdə lazımi ölçünü, etidalı gözləməyib, recimin qaydalarına intizam göstərməyən kəslərin bir sıra xəstəliklərə mübtəla olmaları şəksizdir.

Abbasqulu ağa göstərir ki, qida qəbulunda qədəri gözləməyib, həddini aşan kəslərin ağılı, düşüncəsi də qaydasınca olmur. Onun fikrincə, belə adamların adətən zehni korafəhim olur, kal ağıl sahibi kimi əqli kütləşmiş bir fərd kimi maddiləşir. Təsadüfi deyildir ki, Şərfin böyük zəka sahibləri, müdrikləri əqli və bədəni həmahəng olmayan kəsləri şikəst məxluq adlandırmışlar. Beləliklə, xalqımızın əvəzsiz filosofu, müqtədir pədaqoq və həkimi yeyib-içmək işində normal insanın daim qaydasında, qədarında qidalanmağı, bu işdə özünənəzarəti şərtləndirən başlıca amil kimi qiymətləndirmişdir. Və əsərlərində dönə-dönə yazırdı: “Çox yeməkdən çəkinin, çünki bədənin səlamətliyinə və ağıla zərəri vardır” (5, 96)

A. Bakıxanovun “Mənzum hekayətləri”ndə hər bir xəstəliyin törənmə səbəbləri və həmin bəlaya qarşı insanların şəfa tapmasından ötrə əlac yolları və lazımi profilaktik tədbirlər görmə barədə söhbət açır. Şairə görə, insan öz canını hər hansı bir dərd-bələdan qoruyub həkimə möhtac olmamaq üçün o, ilk növbədə öz fiziki-cismani möhkəmliyi uğrunda çalışmalıdır. Buna isə bir sıra fiziki tərbiyə məşğələləri, bədən tərbiyəsi hərəkətləri ilə yanaşı, həm təbii və gigiyenik

amillərdən, xüsusilə də sağlam həyat təzi yaşamına mühüm diqqət yetirməlidirlər:

*Hər bir xəstəliyin bir səbəbi var,
İllətsiz xəstəlik olmaz aşikar.
Altı şey vücuda çox lazımdır bil,
Dörd şey də eləyir mərazi təhlil.
Bu şeylər birləşsə bir yerdə*

yəqin,

Pozulmaz heç zaman halı

səhhətin.

Deməli, mərzədən kim görsə

bəla,

Etmış öz-özünü dərdə mübtəla

(3, 229-230).

Şairin dediklərindən belə qənaətə gəlmək olur ki, müxtəlif mərzələrə yoluxmamaq, habelə onu dava-dərmana möhtac etməmək üçün hər bir kəs hök-mən gərək fiziki tərbiyə məşğələləri, onun əsas vasitələri və idman təmrinlərinə xüsusi yer ayırsın:

*Ağıllı, xəstəlik hələ gəlməmiş,
Çalışar vaxtında görülsün hər iş.*

Ədəbiyyat:

1. Bakıxanov A.A. «Gülüstanı-İrəm», Bakı, 1970

2. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, «Maarif», 1974

3. Bakıxanov A.A. Bədii əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1973.

4. Bakıxanov A.A. Qüdsi. Seçilmiş şeirləri. Bakı, «Yazıçı», 1984.

*Elə ki, hüdudu aşdı bir ixlat,
Bədəndə törəyir xəstəlik, fəsad.
Vücudun səhhəti pozulub gedər,
Yüz illət bədəni sərniğun edər.
Sağlamkən gərəkdir edəsən əlac,
Ki, vücut olmasın dəvaya
möhtac (3,230).*

Beləliklə, bütün ömrünü fəal, fəal olduğu qədər də sağlam həyat təzi yaşamış və yaradıcılığında da həmin fəzil məsləhləri, müdrik tövsiyələri ilə çox böyük sənətkarlıqla bizlərə çatdırmış ədibin yaradıcılığına dönə-dönə müraciət ediləməlidir. Bu gün xalqımızın gənc övladlarının əqli və mənəvi kamilləşməsi nə dərəcədə zəruridirsə, onların fiziki təkmilləşməsi də o dərəcədə mühüm əhə-miyyət kəsb edir. Odur ki, fiziki tərbiyənin əsas amili kimi təbii və gigiyenik qaydalara ciddi riayət olunması sağlam həyat təzinin formalaşmasına zəmin yaradan başlıca vasitədir.

5. Bakıxanov A.A. «Gülüstanı-İrəm». Bakı, «Elm», 1951.

6. Bakıxanov A.A. Hind əfsanəsi. Bakı, «Gənclik», 1972.

7. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, «Maarif», 1985.

8. Həbibbəyli V. Abasqulu ağa Bakıxanov. Bakı, «Gənclik», 1992

9. Kərəmov N.K. Qüdsinin səyahətləri. Bakı, Azərneşr, 1983.

10. Nəzirli Ş.Ə. Azərbaycan generalları. Bakı, «Gənclik», 1991.

А.БАКИХАНОВ О ФОРМИРОВАНИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

В статье рассматриваются вопросы здоровья в личной жизни и творчестве великого азербайджанского поэта, философа и военного деятеля А.Бакиханова.

Особо подчеркнута мысль автора о том, что каждый человек, отказавшись от таких вредных привычек как курение и злоупотребление спиртными напитками, способен обеспечивать себе здоровую и динамическую жизнь.

A.BAKIKHANOV ABOUT THE FORMATION OF THE HEALTHY LIFE STILE

In the article problems of the health in the personal life and creation of the great Azeri poet, philosopher and the military activist A.Bakikhanov is analysed.

The author of the article especially highlights the thought that the hazardous habits like smoking and intoxication by alcoholic beverages might be left alone and if may provide the soundy and dynamic life style.

İRANDA PSIXOLOGİYAYA ELMİNİN MÜASİR İNKİŞAF VƏZİYYƏTİ

Vəhid Xodayi Məcd

*Bakı Dövlət Universitetinin Psixologiya
kafedrasının aspirantı, İran İslam respublikası,
Təbrizin Azadi-İslami Universitetinin
elmi həyatının üzvü*

İran psixoloqları əvvəlki ənənələrə sadıq qalaraq respublikamızın sosial-iqtisadi, siyasi-mənəvi həyatında yaxından iştirak edərək, bu elmin sənayeyə, elmə, təhsilə, tibbə inteqrasiyasına ciddi fikir verirlər. Birinci növbədə milli psixoloji kadr hazırlığı diqqət mərkəzindədir. Almaniyada, İngiltərədə, Fransada, Amerikada, Azərbaycanda milli psixoloji kadr hazırlanır. Məsələn, bu gün Bakı Dövlət Universitetində, AMEA-nın Fəlsəfə və hüquq İnstitutunda İrandan gələn aspirant və dissertantlara əməli kömək göstərilir. Bu işdə Azərbaycan psixoloqlarından Ə.S.Bayramovun, B.H.Əliyevin, S.Quliyevin, Ə.Baxşəliyevin, İ.Novruzovun və başqalarının əməyi yüksək qiymətləndirilməlidir. İranda müasir dövrdə təcrübi psixologiyaya ciddi fikir verilir. Bu gün İranda onlarla tibbi klinika, psixoloji müalicə mərkəzi fəaliyyət göstərir. Psixoloji müəssisələr şəbəkəsi genişlənilib. Cəsarətlə deyə bilərik ki, dünyəvi elm olan psixolo-

logiyanın elə bir sahəsi tapılmaz ki, İran alimləri o sahədə öz sözlərini deməmişlər. Deməli İranda psixologiya elmi dünya səviyyəsində inkişaf etməkdədir.

«Təcrübi psixologiya» (24), «Təcrübi psixologiyanın praktik yönü» (7) və başqalarını buna misal göstərmək olar.

Xalqın psixoloji düşüncələri, xarakteri, duyğu və qavrayışı, təxəyyülü onun etnik düşüncələrində xalq deyim və duyumların (atalar sözləri və zərb məsələləri, nağıllar, əfsanələr, tapmacalar, nəğmələr, xalq oyunları dini təsəvvürlər və s.) öz ifadəsini tapır. Bu ülvü, müqəddəs, əlçatmaz milli təfəkkür qaynaqlarından bəhrələnmədən hər hansı bir elmdə uğur qazanmaq qeyri – mümkündür. İran alimləri həqiqətləri dərk edərək, öz milli, etnopsixoloji qaynaqlarına söykənərək dünya psixoloqlarının qabaqcıl təcrübə və ideyalarından bəhrələnərək respublikada elmi işlərini davam etdirmişlər. «Ata – baba sözləri» (2), «İran xalqının

şifahi mədəniyyət kitabı» (1), «İran xalqının amiyənə mədəniyyət kitabı» (3) və başqa yüzlərlə kitab və məqalələri, məruzələri buna misal göstərmək olar.

Ölkənin 30 bölgəsinin hamısında, istər dövlətdə istərsə də özəl universitetlərdə psixologiyanın müxtəlif sahələri tədris edilir.

İranda ən çox diqqət təcrübi, eksperimental psixologiyaya yönəlsə də ümumi nəzəri məsələlər də yaddan çıxmıyıb.

İranda hal-hazırda psixologiya elmi çox sürətlə inkişaf edir. Bunun da özünün bir sıra şərtləri var. Ölkənin 30 bölgəsinin (əyalətlərinin) hamısında psixologiya elminin müxtəlif sahələri istər dövlət, istərsə də özəl universitetlərdə tədris və təhsil dairəsində olmuş və həmin sahə 100 faiz icraya keçmişdir. Əvvəla bu gün İranda 335 dövlət və özəl universitetləri fəaliyyət göstərir. İranın 23 böyük şəhərində 34 dövlət universiteti psixologiyanın çeşidli sahələrində tədris proqramı başlamışdır. İranın 60 şəhərində yerləşən 63 azad İslam Universitetinin şöbələri psixologiyanın müxtəlif sahələri üzrə tədris proqramları həyata keçirilir.

2007–2008-ci tədris ilində Təbrizdə (Təbriz Universiteti və Azərbaycan Tərbixət Moəlem Universiteti), Ərdəbildə (Mohəqeqe Ərdəbil

Universiteti), Tehranda (Tehran Universiteti və Tərbixət Modəres, Şəhid Beheşti, Əlameye Təbatəbay, Əzzəhra Universtitetlərində və s.), Əhvazda (Şəhid Çəmran universiteti), Şirazda (Şiraz Universiteti) və başqalarını buna misal göstərmək olar. Bu Universitet və İnstitutlarda bakalavr, magistr və doktorluq təhsili üzrə tələbələr hazırlanır. Ali məktəblərdə, kolleclərdə, orta məktəblərdə, uşaq baxçalarında psixologiya fənninə xüsusi saatlar ayrılıb. Məktəblərdə, bağçalarda praktik psixoloqlar fəaliyyət göstərir. Bu ictimai-sosial şərait psixologiyanın mövqeyini artırır və onun inkişafını zəruri edir. İranda psixologiya üzrə külli miqdarda jurnal və qəzetlər nəşr olunur. «Müasir psixologiya», «Psixi araşdırmalar», «Psixi elmlər», «Psixi tədqiqlər», «Psixologiya», «Psixologiya və tibbi psixologiya», «Təfəkkür və davranış», «Psixologiya və tərbiyə elmləri», «Psixologiya və din», «Ailə», «Yaşıl ailələr», «Həyat yolu», «Tədbir və həyat» adlı və onlarla digər jurnalların nəşri, oradakı elmi məqalələrin sanballılığı respublikamızda psixologiya elminin inkişafının əsas göstəricilərindən biridir. İranda psixologiya bir növ kütləvi xarakter alıb. Bu elmin öyrənilməsinə maraqlar artıb.

Təkcə tədris müəssisələrində deyil, müxtəlif psixoloji dərnləklərdə aparılan işlər bunu aydın surətdə göstərir. Hal-hazırda İranda «İranda psixologiya dərniyi», «İranda psixoloqlarının dərniyi», «İranda klinik psixologiya dərniyi», «İranda hipnotizm dərniyi», «Məsləhətlər dərniyi», «İranda psixoloq həkimlərinin dərniyi» və başqa dərnləklər dediklərimizə əyani sübutdur. Bu dərnləklərdə birləşən mütəxəssislər konkret vaxtlarda psixologiya sahəsində dünyada baş verən yeniliklərlə bir-birini tanış edir və cəmiyyətdə psixoloji biliklərin əməli tətbiqinə nail olurlar. İranda 100-ə yaxın elmi-psixoloji araşdırmalar mərkəzi fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərdə müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqatlar aparılır, tətbiqi psixologiyanın inkişafına stimulyarlanır. «Şəhər və kənd uşaqlarında qarşılıqlı olaraq əxlaqi təşxisi araşdırma, Təlim-tərbiyə elmləri institutu», «Normal və anormal yeniyetmələrdə özünüdərk, əxlaq və davranışa əsaslanan ədalət əlaqələrinin araşdırılması, Tərbiyə elmləri institutu», «Düşkün və xəstələr arasında kontrol mərkəzinin müqayisəsi», «İztirab – həyəcan hallarında təşxis və daranişə əsaslanan tədqiqatın təsirini araşdırma», «Tehrandın uşaq bağçalarının 3–6 yaşlı oğlan və qız uşaqlarının

qavrama xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqi», «6–12 yaşlı qızların arasında psixi-ictimai təşxis dəyişimi əlaqəsinin araşdırılması» «Tehrand şəhərinin psixi xəstələrinin duyğu, məhəbbət, həyəcan və şəxsiyyəti tanıma üzərində stresin təsirini araşdırma» və digər psixoloji tədqiqatlar mərkəzi dediklərimizə əyani sübutdur. Bu yolla İranda eksperimental psixologiya intensiv olaraq inkişaf edir. elmə, təhsilə, sosial-iqtisadi sahələrə psixoloji xidmət şəbəkələri genişlənilir.

Bizim araşdırmalar göstərir ki, İranda psixologiya inkişaf edib müasir səviyyəyə yüksəlməsi onun qonşu ölkələrlə, xüsusilə ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya, Avstriya, İsveçrə, Rusiya, Azərbaycanla elm əlaqələrinin sıx olması ilə bağlı olmuşdur. İranda psixologiya elminin müasir inkişaf səviyyəsinə qalxmasında Pərirux Dadistanın, (İsveçrədə təhsil almışdı), Səid Şamlunin (Amerikada təhsil almışdı), Məhəmməd Naqi Bərahinin (Amerikada təhsil almışdır), Əmir Huşənqin (İngiltərə təhsil almışdır), Behruz Birəşkin (Amerikada təhsil almışdır), Kəyanuş Haşimiyanın (Amerikada təhsil almışdır), Mehrnaz Şəhraraynın (Amerikada təhsil almışdır), Əlireza Cəzayerinin (Amerikada təhsil almışdır), Süsən

Seyfin Amerikada təhsil almışdır), Həmzə Gəncinin (Fransada təhsil almışdır), Qulaməli Əfruzun (Amerikada təhsil almışdır) və yüzlərlə başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Bu psixoloqların hərəsinin öz məktəbi, tədqiqat sahələri, xüsusi psixoloji mərkəzləri, yüzlərlə əsərləri, kitabları vardır. Məsələn, Pərirux Dadsitanın 30-a yaxın elmi – kütləvi əsərləri, məqalələri, dərsləkləri nəşr olunmuşdur. 1993 – 2005-ci illər arasında 16 ad və mükafat qazanmışdır. Dünyanın tanınmış psixoloqu J.Piajenin tələbəsi olub.

Pərirux Dadsitanın yaradıcılıq dairəsi çox genişdir. Cinayət psixologiyasına xeyli əsərlər həsr etmişdir. Jan Piaje ilə canlı danışiq adlı məqaləsində dünya miqyaslı Jan Piajenin tədqiqatlarını qısaca olaraq göstərir, onun psixologiyasının müxtəlif sahələri üzrə irəli sürdüyü nəzəriyyələrin mahiyyətini göstərir.

Beləliklə də, o, Jan Piajenin irsini İranda təbliğ etmiş olur ki, bu da elm tarixində müsbət hal kimi qiymətləndirilmişdir.

İranda tanınmış psixoloqlarından biri Məhəmməd Nəqi Bərhanidir. Psixologiya üzrə doktordur. O, təhsili ABŞ-ın Kolumbiya Universitetində almışdır. O, İranda

psixologiya elminin inkişafında böyük əmək sərf edib. Psixi testlərin nəzəri əsasları, maraq və həyəcan, öyrənmə psixologiyası və digər problemlər onun adı ilə bağlıdır.

İranda tanınmış psixoloqlarından olan Əmir Hüşəng Mehriyar Londonda təhsil almışdır. O, əsasən uşaqların davranış pozuntuları, vasvasılıq, düşgünlük və digər problemlərlə məşğul olur. 1972-ci ildə Şiraz Universitetində birinci dərəcəli mükafat alıb.

Behruz Birəşk də Təhsilini ABŞ-da alıb. Psixologiyanın yaranması, uşaq və yeniyetmələrlə psixoloji müsahibə və digər problemlərlə məşğul olub.

Psixologiya üzrə doktor olan Kəyanuş Haşimiyan Amerikada təhsil alıb. İstedadların yoxlanılması, kliniki psixologiya üzrə ilk anlayışlar, sağlamlıq psixologiyası onun yaradıcılığında əsas yer tutur.

Mehrnaz Şəhraray da Amerikanın Kaliforniya Universitetini bitirmişdir. Onun əsas yaradıcılığında isə inkişafın nəzəri və təcrübi əsasları, doğumdan əvvəlki inkişaf, uşaq oyuncaqları, cinsi yetişmə və digər məsələlər əsas yer tutur.

Əlireza Cəzayiri kliniki psixologiya üzrə doktordur. Amerikanın

Kaliforniya Universitetini bitirmişdir. Onun əsas məşğul olduğu sahə tibbi (kliniki) psixologiyadır.

Süsən Seyf adlı psixoloq isə ailə və uşaq problemləri üzrə doktordur. Amerikada təhsil almışdır. Xüsusilə ailə və uşaq problemlərinə aid onun çoxlu əsərləri nəşr olunub.

Həmzə Gənci isə Fransada təhsil alıb. O, ümumi psixologiya, sağlamlıq psixologiyası, inkişaf psixologiyası, şəxsiyyət psixologiyası problemləri üzrə əlliyyə yaxın əsər yazıb.

Qulaməli Əfruz da təhsilini Amerikada alıb. Uşaq və yeniyetmələrin, gənclərin, yaşlıların, əlilliyin psixofizioloji səbəbləri, İslam mədəniyyəti və digər problemlər də onun yaradıcılığında əsas yer tutur. O, habelə İran İslam Respublikasının indiki psixologiya təşkilatının rəisidir.

İranda tanınmış psixoloqları çoxdur. Mahmud Mənsur, Seyid Davud Hoseyni Nəsəb, Mirtəqi Gərusi, Əbas Bəxşipur, Sima Ferdosi, Əbolqasem Nuri, Siruz Əzimi, Hosein Şokrkon, Məhəmməd Ali Məzaheri, Pərvin Kədivər və başqaları. Bu problem ayrıca bir tədqiqat tələb edən məsələdir. Bu görkəmli psixoloqların yaradıcılığı çox geniş və rəngarəngdir. Güman edirik ki, gələcək tədqiqatçılar bu problemin öyrənilməsinə ayrıca tədqiqatlar həsr edəcəklər.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində İranda nəşr olunmuş əsərlər (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23 və yüzlərlə başqaları) bu ölkədə psixologiya elminin sürətlə inkişafından xəbər verir. Bu ölkədə psixologiya elminin inkişaf tarixi ilə tanışlıq göstərdi ki, İran psixoloqları psixologiyanın ümumi nəzəri, tarixi problemlərinə, şəxsiyyətin psixologiyasına əmək və sənaye psixologiyasına, kliniki psixologiyaya və digər sahələrə aid fundamental əsərlər yazmışlar. Bununla da onlar dünya psixoloji fikir tarixində özlərinə layiq yer qazanmışlar.

XX əsrdə İranda psixoloji əsərləri özündə əks etdirən bir neçə (15, 16, 17) biblioqrafik kitablar nəşr olunmuşdur ki, onların da ölkəmizdə bu elmin inkişafına böyük təsiri olmuşdur. Bu kitablar tədqiqatçılara öz işlərində geniş yardım edir. Buna görə də ixtisas əsasında kitabşünaslıq hazırlama fikri xüsusilə də psixologiya sahəsi və onun müxtəlif qollarında bir sıra tədqiqatçının diqqətini çəkmişdir. Çünki həmin qaynaqlar bir çox tədqiqatçılar, ustadlar, tələbələr, psixologiya sahəsində ehtiyac və

marağı olanlar üçün olduqca faydalı bir işdir.

Onlar bu əsər və qaynaqları icad etməklə, bir sıra dəqiq və düzgün bilgi habelə məlumatı o cümlədən sayı, xüsusiyyət, mahiyyət və sair oxuyucu və tədqiqatçıların ixtiyarında qoymuşlar. Aşağıda psixologiya ilə bağlı olan bəzi biblioqrafik məlumata diqqət yetirək.

1) Tosifi psixologiya kitabnaməsi – (15). Bu kitabda psixologiyanın 9 sahəsindən təxminən min adda kitab tanıtılır:

1. Ümumi psixologiya
2. Psixologiyada tədqiq və tədqiq yöntəmi.
3. Təcrübi psixologiya.
4. Böyümə və kamilləşmə psixologiyası.
5. Təربiyəvi psixologiya.
6. İctimai psixologiya.
7. Şəxsiyyət psixologiyası və psixi təhlil.
8. Kliniki psixologiya və adi fərqlər.
9. Fəlsəfi və dini psixologiya və s. Təbii ki, bu da çox faydalı və gərəkli işdir.

2). Psixologiya, müşavirə və psixi sağlamlıq sahəsində ixtisaslı kitabşünaslıq (18). Bu kitabda Farsca, İngiliscə, Fransızca nəşr olunmuşdur.

Bu kitab beş bölmədə çap olunmuş 880 kitabı təqdim edir və hə-

min əsər psixologiya və psixi sağlamlıq sahəsində Fars, İngilis, Fransız dillərində nəşr olunmuş, psixologiya ilə bağlı məlumat verilir. Psixologiya ilə bağlı olan birinci bölmədə İranda çap edilmiş 178 önəmli əsər həm də psixologiya sahəsində təqdim edilmiş, ikinci bölmədə təxminən 100 əhəmiyyətli kitab göstərilmişdir.

Üçüncü bölmədə psixi sağlamlıq ilə əlaqədar olaraq çap olunmuş 62 kitab təqdim edilmişdir.

Dördüncü bölmədə çap olunmuş 450, beşinci bölmədə isə 90 kitabın şərhı verilir. Bu əsərin də XX əsrdə İranda psixologiya elminin inkişafında böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

3) Elm və tanıma kitabnaməsi (16). Bu kitab müxtəlif bölmələrdə çap olunmuş bir sıra kitab və jurnalı iki dildə yəni farsca və latınca təqdim edir. Bundan əlavə, əsərdə İranlı tələbələrin magistratura, habelə doktorluq zamanlarında yazdıqları təhsil bitirmə elmi işlərini də təhlil edir. Həmin yazılardan Tehran Universitetinin psixologiya institutunun tələbələri daha çox bəhrələnmişlər.

4) İslam kitabşünaslığı və psixologiyası (tosifi – təhlili) (19). Bu kitabda 38 məqalə və Ərəb dilində yazılmış 12 kitab İslam və psixologiya barəsində təhlil və

tənqid edilir. Əsərdə psixologiya-nın İslami olması, İslami psixolo-giyanın mətnlərinin yoxlanılması, İslamda şəxsiyyət psixologiyasının təhlili, sağlamlıq psixologiyasının islami cəhəti və s. məsələlər gözdən keçirilir.

5) Seçilmiş psixologiya və ona bağlı elmlər kitabşünaslığı (23). İki bölmədən təşkil olan bu kitabda müəllif psixologiyasının müxtəlif qol və bölmələrində 1297 kitabın ancaq tanıtma və mündəricatına qənaət edir.

6) Psixologiya kitablarının müş-tərək münədrəcatının tosişi (17). Bu kitab 13 bölmədən ibarətdir və təxminən 420 kitabın qısa təhlili verilmiş və psixologiyanın müxtəlif sahələrinə toxunulmuşdur.

7) Təlim-tərbiyə və psixologiya kitablarının mündəricatı. Psixolo-giya kitablarını tanıtma sahə-sində birinci əsər tanınan bu kitab 705 kitabın tosihsiz tanıtmasına çalışır. Həmin kitablar psixolo-giya, təlim-tərbiyə, əxlaq və b. sahədə həm də fars alfabəsi sırası ilə təqdim olunur və burada kitab-ların müəlliflərinin adları psixo-logiya və təlim-tərbiyə kitablarının iki bölməsində götür-qoy edilir.

İran psixoloqları son illərdə əvvəlki illərdə olduğu kimi şəxsi-yət psixologiyasına da xüsusi diq-qət yetirmişlər.

Şəxsiyyətin psixi sağlamlığı, şəxsiyyət və mədəniyyət, şəxsiyyət və hisslər, şəxsiyyətin idrak fəaliy-yətinin formalaşması, şəxsiyyət və maraqlar, şəxsiyyətin xarici və daxili reaksiyalara şüurlu münasibəti, ayıqlığı və digər məsələlər də İranda şəxsiyyət psixologiyası baxımından öyrənilmiş və bu sahədə maraqlı işlər görülmüşdür. «Psixologiyanın yeni zəmini» (20), «Ümumi psixologiyanın təməlləri» (21), «Yeni psixologiya zəmini» (22) və başqa əsərlər bu məqsədlə yazılmışdır. «Psixologiyanın yeni zəmini» adlı kitabda idrak nəzəriy-yəsi təhlil olunur. İnsanın həya-tında hissi və məntiqi, idrakın rolu açıqlanır. Xüsusi ilə hissi emosio-nal hallar diqqət mərkəzində dayanır.

«Psixologiya baxımından his-siyyət o zaman ortaya çıxar ki, hiss cihazı müəyyən bir qıcıqlandırıcı-dan təsirlənsin. Bu o deməkdir ki, qıcıqlandırıcı hiss üzvünün əməl meydanında qərar tapmalıdır. Hiss olunmuş şeyə mənə və anlayış verilsə, idrak baş vermişdir deməkdir.

Diqqət yetirmək lazımdır ki, bütün sağlam insanların hiss cihaz-larının eyni mexanizmaya sahib olub bütün qıcıqlandırıcıları bir ölçüdə dərk etmələrinə baxmaya-raq, onları idrakı çox zaman

fərqlidir. Belə ki, bir rəsm tablosu yaxud bir mənzərəni müşahidə etməklə ola bilsin ki, birisi onu gözəl və həyəcanverici və başqası həmin rəsm və mənzərəni çirkin və ruhsuz görsün.

Bundan əlavə, üçüncü şəxs onu olduqca sadə, adi yəni nə çirkin, nə də gözəl görsün. Konkret olaraq demək olar ki, göz alır baş anlam vəziyyətinə gətirir.

Buradan təbii bir nəticə çıxır ki, hissi və məntiqi idrak problemləri həm ümumi psixologiyanın, həm də şəxsiyyət psixologiyasının tədqiq etdiyi sahələrdəndir. Bunu nəzərə alaraq Məhəmməd Parsa «Psixologiyanın yeni zəmini» adlı əsərində haqlı olaraq aşağıdakı məsələlərin şəxsiyyət psixologiyasına da aidiyyəti olduğunu göstərir.

1. Hiss və onun növlərinin tərifı yaxud izahı.

2. Beş hiss ilə idrakın necə əlaqə saxlaması.

3. İdrak Geştalt məktəbi baxımından.

4. İdrakın dəyişmə yaxud azalıb çoxalması.

5. İdrakın yanılmaları.

6. Şəxsi zəminlərin idraka olan təsiri. (20, səh. 105-120)

«Ümumi psixologiyanın təməlləri» (21) adlı kitabda isə insanın fəaliyyətində şüurun yeri və mahiy-

yəti şərh olunur. Kitabda qeyd edilir ki: «Psixoloqlar başlanğıcda ayıqlığı zehin ilə bərabər sanırdılar. Onlar psixologiyanı zehin və ayıqlığın tədqiqi kimi qiymətləndirirdilər və ayıqlığı təhlil etmək üçün daxili yöntəmdən istifadə edirdilər. Hal-hazırda ayıqlıq anlayışı izahı ilə bağlı ümumi razılıq yoxdur. Hər halda ayıqlığın izahı və tərifı ilə bağlı demək olar ki:

«Fərdin daxili və xarici qıcıqlandırıcılara görə indiki ayıqlıq və məlumatlı olması, yəni əfkar, bədən hissələri, xatirələr və ətrafdakı hadisələrdən məlumatı olmasıdır»

Başqa bir sözlə desək, fərdin psixi nəticələr, daxili və xarici hissələrə görə olan məlumatına ayıqlıq deyilir.

İnsanların ayıqlıq mahiyyəti 18-ci yüzilin axırlarında psixoloqların diqqətini çəkən ilkin mövzulardandır və 20-ci yüzillikdə xüsusi ilə də 1950-ci ilin sonlarında psixoloqların bir çoxunun diqqətini ayıqlığın təhlil və tədqiqinə doğru cəlb etmişdir.

Məsələ iki önəmli səbəbə görə baş verdi. Əvvəla, davranışın idrak edilib düşünölməsi kamil şəkildə imkansız idi və yalnız psixoloqlar ayıqlığın rol və yerini davranışa təsir edən psixi nəticələrdə axtarırdılar. İkinci, baxmayaraq ki, ayıqlıq təcrübəsi şəxsi və zehnidir, lakin

ayıqlıq təcrübələrini ölçmək üçün bir çox bənzər yollar və şivələr tapıldı. Misal olaraq, psixoloqlar fikrə çatan ayıqlıq təcrübələrini bir çox zaman sübut olaraq göstərə bilirlər və bunlar davranışı diqqətlə müşahidə etdikləri zaman baş verər.

Texniki inkişaf və tərəqilər habelə beynin fəaliyyət tədqiqləri səbəb olub ki, beyin fəaliyyətləri ilə ayıqlığın müxtəlif halları arasında çəkici və maraqlı əlaqələr ortaya çıxsın.

Bu günkü elmi ayıqlıq tədqiqatları inanılmazdır. Psixoloq və nevrinlərin müxtəlif fəaliyyətləri bir-birinə qarışaraq ayıqlığın daha bir görünüş və simasını ortaya çıxarmış və həmin sima psixi, fizioloji, ictimai və mədəni halların təsirini öz içinə alır.

İndiki zamanda ayıqlıq ilə əlaqədar olaraq, əsas mübahisələr psixoloq və məsul şəxslərin diqqətini çəkmişdir və onlar belədirlər:

1. Ayıqlığı tənzimləyən bioloji və mühiti saatlar.
2. Yuxu və rəya.
3. Yuxu mərhələsindəki psixi dəyişikliklər.
4. Yuxu sahəsində baş tutmuş tədqiqlər.
5. Yuxunun mərhələləri.
6. Yuxu nəzəriyyələri.
7. Yuxu pozğunları.

8. Hipnotizm və onun təsirləri.
9. Mediteyşin və onun təsirləri.
10. Psixi-nevri təsir buraxan dərmanlar və onların təsiri.

11. Əsəbi və psixi təsiri olan çeşidli dərmanlar. (21, səh 75–101)

Cəmiyyətin formalaşmasında maraqların, dünyagörüşünün, təlabat və motivlərin özünəməxsus yeri var. Şəxsiyyətin istək və arzuları onun maraqlarını ifadə edir. Maraqlar bu baxımdan müxtəlif olur və şəxsiyyətə də bu müxtəlif tərəflərdən təsir edir.

«İnsan yaxud hər bir canlı mövcud hər cür qıcıqlandırıcı yaxud amilin qarşısında müəyyən cavab yaxud reaksiya göstərir. Psixologiyada həmin cavabları ya da reaksiyaları davranış adlandırırlar. Davranışa səbəb olan amillər daxilədən qaynaqlanırsa, onu maraqlandırırırlar. Bu zəmində bir çox halların o cümlədən susuzluğun, aclığın, bilgi və sənət axtarmanın adını çəkmək olar.

Bunun tərsinə olaraq, vücut və toplumun xaricindən qaynaqlanırsa, ona qıcıqlandırıcı yaxud mühərrik deyirlər.

Ac-susuz olan kiçik uşaq habelə narahat və ağrı hiss edən fərd hay-haray salar və beləliklə öz anasını yardıma çağırır və ardınca da öz ehtiyacını aradan qaldırır. Görünür ki, burada aclıq, susuz-

luq, yaxud ağrı hiss etmək marağı və ehtiyacı onu belə hərəkət və davranışa məcbur etmişdir.

Marağı körpələr və digər canlılarda asanlıqla təşxis etmək olar. Lakin böyüklərdə bunu özəl bir yönümlə həm də çox az olaraq müşahidə etmək olar. Belə ki, bir böyük, yaşlı bir adam ağrıdığı zaman ağlamaz, bəlkə tutqun bir üz və qaşqabaqla ya da dumanlı habelə qıyıq gözlərlə dərdə dözməyə başlar. Bunu da demliyə ki, maraq və ehtiyaclar ayrı-ayrı mədəniyyətə görə də dəyişər və müxtəlif şəkillərdə ortaya çıxar.

Psixologiyada belə bir inam vardır ki, maraq və istək davranışın ilkin unsürüdür və həmin əsasında psixologiya mövzu və mübahisələrinin arasında özəl əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də demək olar ki, maraq və istəklərin ən ümdəsi aşağıdakı kimi baş verir:

1. Marağın və icadedici amillərin izahı.

2. Marağın qaynağı və onun hüdudlarına bağlı olan nəzəriyyələr.

3. Marağın və istəklərlə əlaqədar olan nəzəriyyələr. (22, səh. 127–140)

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin fəaliyyəti hisslərlə bilavasitə əlaqədardır. Hisslər şəxsiyyətin fəaliyyətində elə anlar yarada bilər ki, o, özünü çox gümrəh və fəal, işçil görə bilər. Əks halda o,

hisslərin təsiri ilə qəmgin, passiv və hətta müxtəlif xəstəliklərə düşər ola bilər.

Həyəcanı müxtəlif şəkil və formalarda açıqlamışlar. O cümlədən, demək olar ki, dağınalılıq, kontrol yaxud dəngənin pozulması, qıcıqlandırıcıya şiddətli və ölçüsüz cavab vermək. İndiki həyatda həyəcanlar fərdlərin davranış və sağlamlığında çox təsirlidirlər və bu barədə böyük əhəmiyyət daşıyırlar.

Həyəcanlı hallarda ən təsirli cəhət fərddə tapılan hissdır. Həyəcan deyim və ifadəsini o zaman dilimizə gətiririk ki, öz hisslərimizi, o cümlədən eşq, məhəbbət, kinə və nifrət, qəm və sevinc, qorxu və ümid, şəfqət və təəccüb v. b. izah etmək istəyirik və bu da özəl bir davranış habelə duruma səbəb olur.

Həmin hisslər bizim həyatımızda böyük yer tutur və dərin təsir buraxır. Bunlar yalnız bizim xoşbəxtliyimizdə deyil, sağlamlıq, yaddaş, ağıl gücü və idrakımızda da təsirlidirlər. Bunlar bizim təcrübəmizə mənə və anlam verir, bizim şəxslər və əşyalar ilə bağlı hakimliyimizə kölgə salıb təsir edirlər və beləliklə hər bir qərar və əməlimizdə nüfuz edib inkar edilməz yer alırlar.

Psixologiyadakı həyəcanlar olduqca həssas və təməlli yerə malik-

dirlər. Çünki onların ehtiyac və maraqlarla olan əlaqəsi çox yaxındır və onlar bir çox psixi-əsəbi pozğunluqların kökünü təşkil edə bilirlər. Bu əsasda bir sıra mövzuların əhəmiyyətli olması psixoloqların qarşısındadır:

1. Həyəcanın tərfi və mahiyyəti.
2. Həyəcanın icad edilməsindəki təsirli amillər.
3. Həyəcanın tədqiq və təhlili.
4. Həyəcanla bağlı müxtəlif cavab yaxud reaksiyalar.
5. Zehnin həyəcandakı fəaliyyəti.
6. Həyəcanın əsəbi əsasları.
7. Həyəcan ilə əlaqədar nəzəriyyələr.
8. Həyəcan və sağlıq. (23, səh. 140–150).

İranda psixologiya elminin inkişaf istiqamətləri ilə tanış olduqda bir daha məlum oldu ki, bu ölkədə psixologiya İslam inqilabından (1979) sonra intensiv şəkildə inkişaf etmişdir. İndiyə kimi İranda bu sahəyə 3000-ə (üç minə) yaxın kitab nəşr olunmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Sadiq Hidayət, İran xalqının şifahi mədəniyyət kitabı, «Çeşmə» nəşriyyatı, V cild, Tehran, 2005.
2. Ata-baba sözləri. Tehran, 2007.

XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində İranda dünya psixoloji ədəbiyyatlarında tərcümələrə xüsusi diqqət verilmişdir. Bu faktorun özü ölkəmizdə psixologiya elminin inkişafına əsaslı təsir göstərmişdir.

İranda rus psixoloqlarının (K.D.Uşinski, A.S.Vıqotski, A.S.Makarenko, İ.M.Seçenov, İ.P.Pavlov, K.K.Palatonov və b.) əsərlərinə müəyyən qədər yer verilsə də, əsas diqqət Qərb psixoloqlarına, onların əsərlərindən tərcümələrə verilmişdir. Daha konkret desək Qərbə meyillik daha çox üstünlük təşkil edir.

Psixologiyanın təcrübi problemləri geniş öyrənilsə də, ümumi nəzəri, tarixi məsələlər az işlənib. Bir cəhəti də xüsusi vurğulamaq yerinə düşər. Bu da XX əsri İranda psixologiya elminin ictimai həyatda mövqeyinin az işıqlandırılmasıdır. Güman edirik ki, İran psixoloqları əvvəlki illərdəki ənənələri davam etdirərək, bundan sonra da məhsuldar işləyəcək və bəzi boşluqları tamamlamağa səy göstərəcəklər.

3. Sadiq Hidayət, İran xalqının amiyənə mədəniyyət kitabı, «Çeşmə» nəşriyyatı, Tehran, 2006.
4. Seyid Əbülqasim Əncəvi Şirazi, Gül Sənubərə nə etdi kitabı.

«Əmir Kəbir» nəşriyyatı, üçüncü çap, Tehran 2004.

5. Seyid Hüseyin Mirkazimi, Gürqan dastanlarından, Yazarlar Birliyi, Tehran, 1980.

6. Rabert Armek Keri, Yaşlıların şəxsiyyəti, (tərcümə, Mir Təgi Gərusi və Fərhad Məhəmmədəli), Təbriz, 2002.

7. Həmzə Gənci, Şəxsiyyət dəyərləndirilməsi (Soraqçalar məcmuəsi), Savalan nəşriyyatı, Tehran, 2005.

8. Cəfər Darabi, Şəxsiyyətin psixi nəzəriyyələri, Ayij nəşriyyatı, Tehran 2005.

9. Əliəkbər Şüərinajad, İnsan şəxsiyyətinə qısa səfər, Aqah nəşriyyatı, Tehran, 2006.

10. Həsən Paşaşərif, Şəxsiyyətin dəyərləndirilməsi, Tehran, 2006.

11. Pərvin Dəqiqiyan, Doqquz tipli şəxsiyyət psixologiyası, nəşriyyatı, Tehran, 2007.

12. Həmzə Gənci, İş psixologiyası, əmək və sənaye psixologiyası, savalan nəşriyyatı, Tehran 2000.

13. Məhmud Saətçi, İş psixologiyası, Virayəş nəşriyyatı, Tehran 2006.

14. Cavid Səlahi və Mahmud İmami, Pozğun uşaq və yeniyetmələr, Gotenberq nəşriyyatı, Nəşəhr, 2002.

15. Hüseyin Əhədi və b. Tosifi psixologiya kitabnaməsi, Astane

Qüdsə Rəzəvi nəşriyyatı, Tehran, 1987.

16. Hüseyin Kavyani və cəvad Əlaqəbənde Rad, Elm və bilik tanıma kitabnaməsi, sənə nəşriyyatı, Tehran, 2004.

17. Məsudə Təfəzzülü, Psixologiya kitablarının müştərək mündərcətinin tosifi, Mədəni inqilab mərkəzi, universitet nəşriyyatı mərkəzi, Tehran 1986.

18. Vahid Xodayi Məcd – Psixologiya, müşavirə və psixi sağlamlıq – vilayət nəşriyyatı, Təbriz, 2002.

19. Nəzar Ani, Tərcümə və izah Behruz Rəfiei, İslam kitabşünaslığı və psixologiya (tosifi-təhlili), Hövzə və universitet tədqiqat mərkəzi nəşriyyatı, Tehran 2006.

20. Məhəmməd Parsa. Psixologiyanın yeni zəmini, Besət nəşriyyatı, Tehran, 2008.

21. Əli İsmayili, Siyavuş Şayeste və Naser Grudərzi, Ümumi psixologiyanın təməlləri, Şolak nəşriyyatı, Tehran, 2007.

22. Məhəmməd Parsa, Yeni psixologiya zəmini, Besət nəşriyyatı, Tehran, 2005.

23. Hüseyin Kənan, Seçilmiş psixologiya və ona bağlı elmlər kitabşünaslığı, Əzzəhra universiteti nəşriyyatı, Tehran 2005.

24. Həsən Şəms İsfəndabad, Şəms nəşriyyatı, Tehran. 2003

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ НАУКИ О ПСИХОЛОГИИ В ИРАНЕ

В статье нашло свое отражение отношение Иранских психологов с учеными зарубежных стран.

Объясняется исследования, проведенные по разным областям науки психологии Иранской Исламской Республики, а также подготовка национальных кадров.

Эта статья проявляет инициативу о современном состоянии психологии в Иранской Исламской Республике

MODERN STATUS OF THE DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGY IN IRAN

Relations between Iran psychologists and foreign country scientists are also reflected in the article.

Research works on different branches of Psychology in the Iran Moslem Republic and also the present situation of the local skilled personnel training in this direction is also reported in the article.

The article takes the initiatives which are commented about the present day development of Psychology in the Iran Moslem Republic.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol.e. dok., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. e. dok, prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol. e. dok, prof.), Əlizadə H.Ə. (ped. e. dok, prof.),
Həməzəyev M.Ə. (psixol. e. dok, prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. e. dok, prof.),
Təhmasib C.A. (psixol. e. nam., dos.), İbrahimbəyova R.F. (psixol.e.nam.,dos.),
Vəliyev M.V. (psixol. e. nam., dos), Cavadov R.Ə. (psixol. e. nam., dos.),
Əliyeva K.R. (psixol. e. nam., dos.)

Məsul katib:

Mustafayev M.H. (psixol. e. nam.)

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 4629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

Çapa verilmişdir: 10.12.2008

Fiziki çap vərəqi: 14,5. Tiraj: 300. Sifariş 84.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2008

